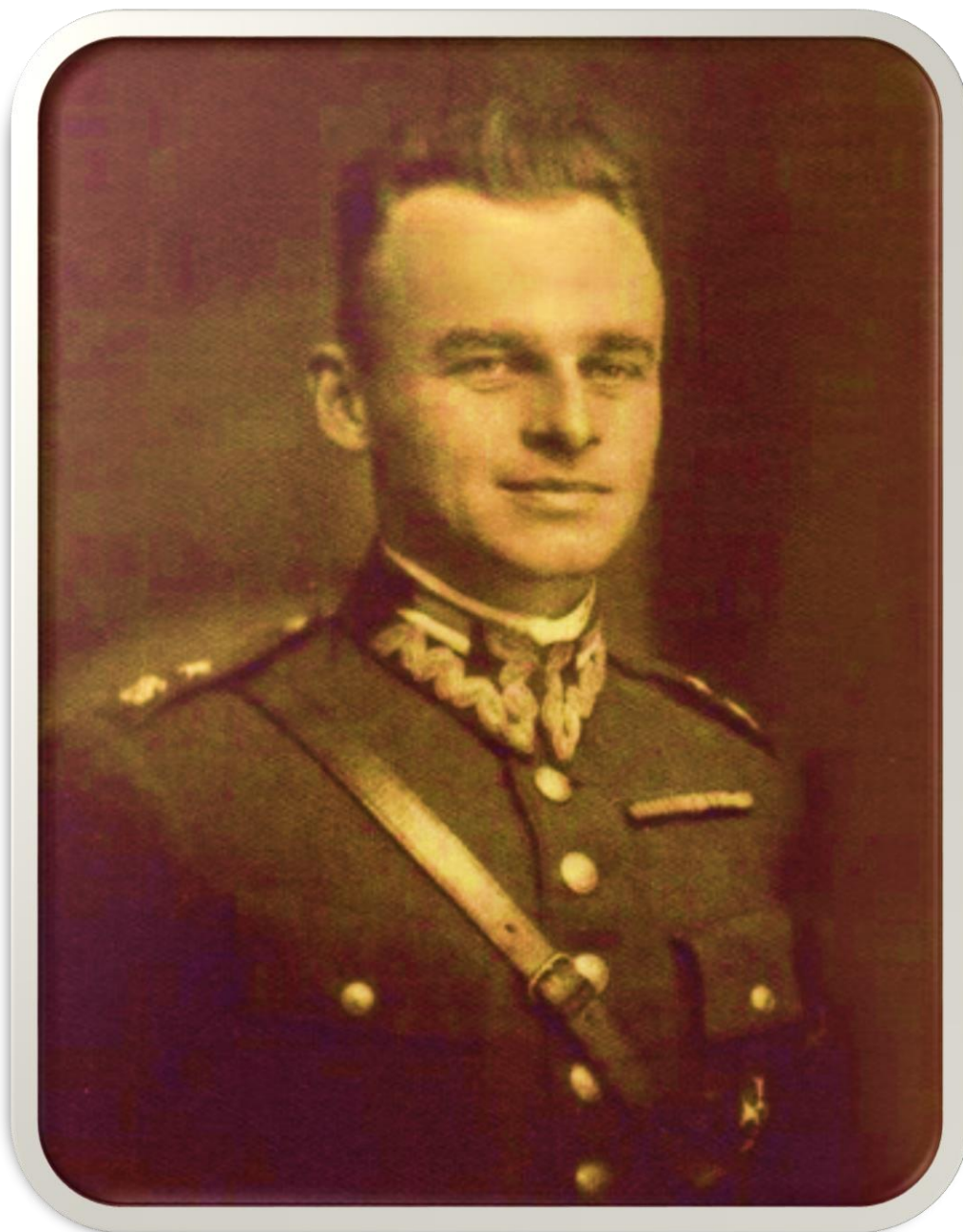

Вітольд Пілецький

РАПОРТ ВІТОЛЬДА

(Переклад з польської М.С. Гутора, Ю.П. Фецин)

**Національний історико-меморіальний заповідник «Бабин Яр»
Київ - 2016**

Передмова¹

Занадто поширеним явищем стало певного штибу крутіїство. Впадала в очі цілеспрямована руйнівна робота нівелюванням кордону між правдою і брехнею. Правда набула такої еластичності, що її розтягували, доточували до неї непотріб – так було зручніше. Чимдалі затирався кордон між чесністю та відвертим крутіїством. **Вітольд Пілецький**

Вітольд Пілецький народився 13 травня 1901 року в місті Олонець, Республіка Карелія, куди його предків було переселено російською царською владою в рамках репресій за участь у Польському повстанні 1863 року.

З 1910 року мешкав у Вільнюсі, де навчався в комерційній школі. З 1914 року був членом забороненого царською владою харцерського руху (пол. *harcerstwo*), в 1916-му заснував свою групу. 1921 року склав іспит на атестат зрілості (пол. *matura*). Протягом 1918-1921 рр. служив у Війську Польському, воював під час радянсько-польської війни. Як кавалерист брав участь в обороні Гродно. 5 серпня 1920 року вступив до 211-го полку уланів та в його лавах брав участь у Варшавській битві 1920 року, в бою в Рудницькій пуці та у здобутті Вільнюса. Двічі нагороджений Хрестом за доблесть.

Попри значну кількість справ, він ще знаходив час писати вірші та малювати. Дві його художні роботи збереглися в парафіяльній церкві у Крупі.

Після демобілізації Вітольд залишався у списку військовозобов'язаних у Повітовому військовому комісаріаті в місті Ліда з призначенням до 26-го полку великопольських уланів у місті Барановичі.

У середині 1939 року в Польщі оголосили мобілізацію на випадок війни з Німеччиною, і першою постала 26 серпня 1939 року 19-а піхотна дивізія. Молодший лейтенант запасу Вітольд Пілецький організував мобілізаційний пункт у селі Крупа одразу ж, щойно почув новину, й незабаром разом зі своїми підлеглими приєднався до підрозділу. 19-а піхотна дивізія армії «Пруси» дісталася місця збору поблизу Пйотркова 4 вересня 1939 року і почала готуватися до оборони. Наступного дня під тиском 16-го німецького танкового корпусу польські частини були змушені відступити до Томашова Мазовецького.

Після жорстокого бою під Вольбужем німці знищили ескадрон лідських уланів під командуванням молодшого лейтенанта Пілецького. Розпорошений особовий склад разом із Пілецьким перетнув річку Віслу і приєднався до 41-ї піхотної дивізії, що відновлювалася коло Влодава. У цей час Вітольда призначено заступником командувача дивізійної кінноти майора Яна Влодаркевича. 22 вересня 1939 року у важкому бою дивізію було розбито. Однак Вітольд Пілецький не складає зброї. Зі своїми уланами він продовжує боротьбу в партизанській частині до 17 жовтня 1939 року.

---

¹ У передмові використано матеріали з інформаційного сайту <http://pilecki.ipn.gov.pl>, а також Я. Павловича: Павлович Я. ЩОБ НЕ ЗАБУЛИ. Пам'ять про тоталітаризм у Європі. – К. : Український інститут національної пам'яті, 2016.

По прибутті до Варшави, окупованої німцями, Пілецький відновив зв'язок із майором Яном Влодаркевичем, і вони почали створювати підпільну організацію, щоб продовжити боротьбу за незалежність. 9 листопада 1939 року на зустрічі в квартирі Елеонори Островської (своячки Пілецького) було ухвалено рішення про створення підпільної військової організації – Підпільної польської армії (Tajna Armia Polska, ТАР). Наступного дня її члени склали присягу перед отцем Яном Жиєм.

У Варшаві Вітольд Пілецький переховувався під ім'ям Томаш Серафінський. Серафінський – не вигадана особа, а лейтенант запасу, який брав участь в обороні Варшави. Внаслідок важкого поранення після капітуляції столиці він не потрапив до полону, а переховувався на конспіративній квартирі. У грудні 1939 року Серафінського перевели до іншої квартири, а документів, які готували для нього, він не дочекався.² Пілецький скористався ними як конспіративними, коли переїхав туди.

Арешти солдатів ТАР, дедалі збільшувана кількість ув'язнених у німецькому концентраційному таборі Аушвіц та стрімке поширення чуток про його страшну репутацію змусили командування ТАР розгорнути в таборі розвідувальну операцію.

Молодший лейтенант Вітольд Пілецький добровільно зголосився виконати це завдання з відома головного коменданта Союзу збройної боротьби (Związek Walki Zbrojnej, ZWZ) генерала Стефана Ровецького (псевдо Грот). 19 вересня 1940 року, під час облави у варшавському районі Жолібож, Пілецький дозволив німцям заарештувати себе як Томаша Серафінського.

Він прибув до концентраційного табору Аушвіц із транспортом із 1705 осіб (так званий «другий варшавський транспорт») вночі 21 вересня 1940 року. Він одержав табірний номер 4859. Під ім'ям Томаша Серафінського, в'язень № 4859, він був головним організатором польського підпілля в таборі. Пілецький складав доповіді і надсилав їх командуванню Союзу збройної боротьби у Варшаву. Він планував збройне звільнення табору. Перебуваючи в ув'язненні, в листопаді 1941-го він отримав звання лейтенанта за наказом генерала Стефана Ровецького. У ніч з 26 на 27 квітня 1943 року Пілецькому вдалося втекти із табору разом із двома іншими в'язнями.

Уздовж залізниці вони дійшли до річки Соли, а потім до Вісли. Нею утікачі дістались у випадково знайденому човні до міста Новий Віснич, де Вітольд Пілецький знайшов справжнього Томаша Серафінського. Той зв'язав Пілецького із місцевим відділом Армії Крайової, де Пілецький запропонував свій план атаки концтабору Аушвіц. Однак його проект збройного захоплення звільнення концтабору не було схвалено верховним командуванням.

У період 1943–1944 рр. В. Пілецький служив у III відділі Кедиву³ Головного командування Армії Крайової (в тому числі як заступник командира

---

² Серафінського Пілецький вважав мертвим, але він вижив і їхня зустріч відбулась аж у 1043 р. Помер Т. Серафінський у 1966 р.

³ Kedyw – Kierownictwo Dywersji, тобто Керівництво диверсіями – структура АК, що здійснювала нагляд і координацію діяльності диверсійних осередків на всіх рівнях конспірації, від Головної комендатури до осередків і партизанських загонів. Завдання Кедиву полягало у

розвідувально-інформаційної бригади «Хамелеон» – «Їжак»), брав участь у Варшавському повстанні 1944 року. Спершу він воював як рядовий стрілець у роті «Варшав'янка» (пол. Kompania «Warszawianka»), потім командував одним із загонів групи «Хоробрий II» (пол. Batalion Chrobry II) в т. зв. Вітольдівому редуті (пол. Reduta Witolda) в колишньому приміщенні редакції газети «Ріпосполита».

Після поразки повстання, 5 жовтня 1944 року, ротмістр Вітольд Пілецький з підрозділом солдатів «Хоробрий II» потрапив до табору Ожарув, звідки їх перевезли до табору для військовополонених у Ламсдорфі (Ламбіновічі – поруч з Ополе), а тоді в офіцерський табір (Офлаг) в Мурнау. Військовополонений Пілецький одержав номер 101892.

Коли американська армія звільнила табір 28 квітня 1945 року, Вітольд Пілецький упродовж певного часу залишався там, готуючись до відправлення в 2-й польський корпус під командуванням генерала Владислава Андерса, що базувався в Італії. Він залишив Мурнау 9 липня 1945 року з групою офіцерів і вже за два дні став до служби.

У жовтні 1945 року за особистим наказом генерала Пілецький повернувся до Польщі з метою вести в Польщі розвідувальну діяльність на користь армії Андерса. Вітольд організував розвідувальну мережу і почав збирати інформацію про становище в Польщі, в тому числі про солдатів Армії крайової, ув'язнених у таборах НКВС на території Польщі та засланих до Радянського Союзу. Він отримував розвіддані з Міністерства громадської безпеки, Міністерства народної оборони та Міністерства закордонних справ.

У червні 1946 року Андерс наказав Пілецькому виїхати з Польщі, бо його діяльність там стала надто небезпечною. Проте Вітольд відмовився залишати Батьківщину.

Співробітники служби безпеки заарештували Пілецького 8 травня 1947 року. Його одразу ж піддали жорстокому допитові під особистим наглядом полковника Юзефа Ружанського – начальника слідчого департаменту Міністерства громадської безпеки (Ministerstwo Bezpieczeństwa Publicznego, МВР). В одній з перерв у слуханнях виснажений Пілецький прошепотів дружині: «Аушвіц – ніщо проти цього».⁴

3 березня 1948 року почався судовий процес так званої «групи Вітольда». Пілецькому висунули звинувачення в нелегальному переході державного кордону, використанні підроблених документів, відсутності реєстрації в райвійськкоматі, нелегальному володінні зброєю, веденні шпигунської діяльності на користь Андерса, підготовці замаху на групу чиновників з Міністерства громадської безпеки.

Звинувачення в підготовці замаху Пілецький рішуче заперечив під час процесу; щодо розвідувальної діяльності, то він вважав її інформаційною діяльністю на користь армії Андерса, офіцером якої він, як і раніше, був. Він не визнав себе винним і за іншими пунктами звинувачення під час процесу.

здійсненні активної боротьби, переважно саботажної і диверсійної, а також акцій помсти і ліквідації.

⁴ Цира А. Ротмістр Пілецький. Доброволець до Аушвіцу/ Адам Цира// Варшава, 2014: «RM»

Вирок і страта Вітольда Пілецького⁵

15 травня 1948 року ротмістра було засуджено до страти. Присуд виконано 25 травня 1948 року в тюрмі на вулиці Раковецькій, 37 у Варшаві. Безпосереднім виконавцем був штаб-сержант Сметанський. Місце поховання невідоме.

У Польській Народній Республіці будь-яка інформація про досягнення і долю Пілецького заборонялася цензурою. Головна військова прокуратура в 1990 році ініціювала перегляд процесу групи Вітольда Пілецького. Спочатку передбачалась реабілітація, однак Тадеуш Плужанський домогся анулювання вироку. Оголошення вироку недійсним відбулось 1 жовтня 1990 року.

Посмертно Вітольда Пілецького нагороджено Командорським хрестом Ордена відродження Польщі (пол. Order Odrodzenia Polski) (1995). У 2002 році проти колишнього прокурора Чеслава Лапинського, який звинувачував ротмістра в процесі, Інститутом національної пам'яті Польщі було складено акт звинувачення. Винесення вироку не відбулося через смерть Лапинського у 2004 році.

30 липня 2006 року Президент Польщі Лех Качинський відзначив посмертно Вітольда Пілецького Орденом Білого орла.

7 травня 2008 року Сенат Польщі ухвалив постанову про відновлення в колективній пам'яті поляків героїчної особистості ротмістра Вітольда Пілецького (Monitor Polski 2008 nr 38 poz. 333). Цією постановою сенатори вшанували 60-у річницю смерті героя Другої світової війни.⁶ Після 1990 р. багато осіб та установ взяло участь у вшануванні його пам'яті. У своїй книзі «Six Faces of Courage» британський історик професор Майкель Фут (англ. Michael Foot) відніс Вітольда Пілецького до когорта шести найвідважніших героїв Другої світової війни.

---

⁵ Текст базований з інформаційного сайту [htt: // pilecki.ipn.gov.pl](http://pilecki.ipn.gov.pl),

⁶ [htt: // www.people.su/ ua/87204_3](http://www.people.su/ua/87204_3)

Людвіка Пілецька з дочкою Марією і сином Вітольдом, м. Олонець, 1905 р.⁷

**Сім'я Вітольда: дружина Марія,
дочка Софія, син Анджей.
(м. Острів-Мазовецька, 1934 рік)**

**Вітольд 7 квітня 1931 р. одружився з
учителькою Крупівської школи Марією
Острівською**

⁷Фото тут і далі: <https://pilecki.ipn.gov.pl/>

Вігольд Пілецький, боєць Литовсько-Білоруської дивізії, 1920 р.

Підпоручик Пілецький на параді в м. Ліді.

**Ікона Св. Антонія,
написана рукою В. Пілецького**

"ZATWIERDZAM"
 NACZELNIK WYDZ. III DEP. ŚLEDZIEGO M.B.P.
 (-) H u m e r s k i
 Warszawa, dnia ..... 1948r.

AKT OSKARZENIA.

przeciwko :

1. Pileckiemu Witoldowi s. Juliana, osk. z art. 7 Dekr. z dnia 13.VI.1946r., art.13 § 1 i 2 Dekr. z dn.13.VI.1946r. w związku z art. 1 § 2 i 3 Dekr. z dnia 13.VI.1946r., art. 6 Dekr. z dn.13.VI.1946r., art.4 § 1 Dekr. z dn.13.VI.1946r., art.117 § 1 i 2 K.K.W.P. i art. 187 K.K.
2. Szelałgowskiej Marii o. Adama, osk. z art. 7 Dekr. z dn.13.VI.1946r. art. 6 Dekr. z dnia 13.VI.1946r., art. 4 § 1 Dekr. z dnia 13.VI.1946r. i art. 187 K.K.
3. Płużańskiemu Tadeuszowi s. Wacława osk. z art. 7 Dekr. z dn.13.VI.1946r., art. 13 § 1 i 2 Dekr. z dn.13.VI.1946r. w sw.z art. 1 § 2 i 3 Dekr. z dn.13.VI.1946r., art. 6 Dekr. z dn.13.VI.1946r. i art. 187 K.K.
4. Jamontowski - Krzywickiemu Ryszardowi s. Adolfa, osk. z art.7 Dekr. z dn.13.VI.1946r., art. 6 Dekr. z dn.13.VI.1946r. i art. 188 K.K.
5. Kauckiemu Maksymilianowi s. Karola, osk. z art. 7 Dekr. z dn.13.VI.1946r., art.187 K.K. i art. 199 K.K.
6. Nowakowskiemu Jerzemu s. Bolesława, osk. z art.7 Dekr. z dn.13.VI.1946r. i art. 6 Dekr. z dn.13 czerwca 1946r.
7. Różyckiemu Witoldowi s. Leona, osk. z art. 7 Dekr. z dn.13.VI.1946r.
8. Sierańskiemu Makremu s. Jakuba, osk. z art. 7 Dekr. z dn.13.VI.1946r. i art. 4 § 1 Dekr. z dnia 13 czerwca 1946r.

(Oskarżeni - zaarrestowani)

W okresie maja i czerwca 1947r. przez władze Bezpieczeństwa na terenie Polski została zlikwidowana grupa szpiegowska kierowana przez rezydentów wywiadu II korpusu Andersa - Pileckiego Witolda i Płużańskiego Tadeusza. Grupa ta miała za zadanie zbieranie i przekazywanie do sztabu II korpusu Andersa wiadomości i dokumentów stanowiących tajemnicę państwową i wojskową, a charakteryzujących całokształt życia państwowego. Dla utrzymania stałej łączności ze sztabem II korpusu przez członków grupy Pileckiego została zorganizowana na pograniczu Polski szereg punktów przerzutowych. W czasie likwidacji władze Bezpieczeństwa zdobyły archiwum kierowanej przez Pileckiego grupy szpiegowskiej zawierające kopie raportów i tajnych dokumentów z dziedziny wojskowej, politycznej i gospodarczej.

Odnosnie całokształtu działalności oskarżonych niniejszym aktem w toku śledztwa ustalono:

1. W dniu 9 lipca 1945r. osk. Pilecki Witold z obozu Murnau, gdzie dotychczas przebywał, wraz z grupą oficerów udał się do Włoch, gdzie w San Giorgio po wypełnieniu formalności wstąpił do II korpusu Andersa, otrzymując przydział do dyspozycji płk. Hańcay i płk. Kijaka oficerów sztabowych II oddziału, kierujących pracą szpiegowską w Polsce, od nich otrzymał polecenie zmontowania grupy szpiegowskiej, w celu udania się do kraju dla prowadzenia wywiadu wojskowego, politycznego i ekonomicznego. (T.I.K. 8, 39, 76)

2. Wykonując to polecenie osk. Pilecki Witold w końcu lipca 1945 r. po uprzednim porozumieniu się z obozem w Murnau, sprowadził do sztabu II korpusu w San Giorgio swoją znajomą osk. Szelałgowską Marię, kontaktując ją z płk. Hańcay i Kijakiem, za pośrednictwem których ta przystąpiła do pracy w II oddziale sztabu II korpusu Andersa. (E. I. K. 76, 99, 124, 157)

3. W październiku 1945r. w sztabie II korpusu w San Giorgio osk. Pilecki Witold przeprowadził szereg rozmów z płk. Kijakiem i przebywającym tamże gen. Pełczyńskim, podczas których powzięto decyzję natychmiastowego wyjazdu osk. Pileckiego i osk. Szelałgowskiej

Звинувачувальний акт⁸

⁸ <http://pilecki.ipn.gov.pl/>

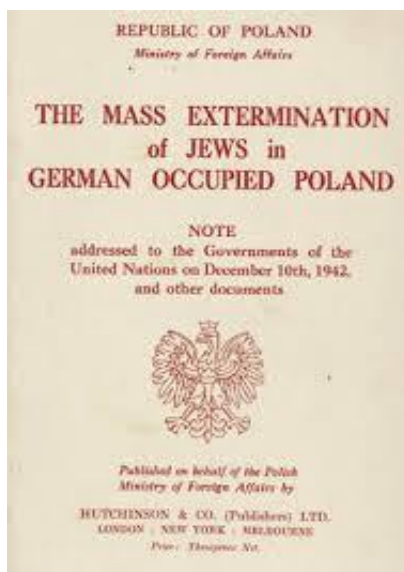
Вітольд Пілецький, в'язень № 4859 табору Аушвіц

У Варшавській Мокотівській в'язниці після арешту 1947 р.

Вітольд Пілецький на судовому процесі 1948 р.

«Масове знищення євреїв в окупованій Польщі», повідомлення Польської Республіки Лізі Націй, складене переважно на основі донесень В. Пілецького і його організації (10 грудня 1942 року)

Nr. W- 119/48

P R O T O K O Ł
W Y K O N A N I A W Y R O K U S M I E R C I

Warszawa, dnia 25 maja 1948 r. Wiceprokurator Naczelnej Prokuratoraty Wojskowej, mjr. Cypryszewski Stanisław w wykonaniu prawomocnego wyroku Wojskowego Sądu Rejonowego w Warszawie z dnia 15 marca 1948 r. Nr. Sr. 103/48 zatwierdzonego postanowieniem Najwyższego Sądu Wojskowego w Warszawie z dnia 22 maja 1948 r. Nr. Sn. Odw. S. 924 i wobec nieskorzystania z prawa łaski przez Prezydenta R.P. na zasadzie art. 314 i 315 KKWP zgłosił się do więzienia na Mokotowie w Warszawie o godzinie 21 m. 30 i w obecności:

- 1/ Naczelnika więzienia - por. Moriko Ryseard
- 2/ Lekarza ~~Dr. Drabęckiego~~ Kacimiera
- 3/ Duchownego ~~1. Matusiewicz~~ Wincenty

za pośrednictwem Dowódcy plutonu egzekucyjnego ~~pl. S. Szwedkowski~~.....
~~Piekarczyk~~....., po odcytnaniu sentencji wyroku Nr. Sr. 103/48 skazanemu PILECKIEMU Witoldowi vel Jezierskiemu Romanowi s. Juliana i Ludwika i po stwierdzeniu prawomocności tego wyroku oraz oświadczeniu, że Prezydent R.P. z prawa łaski nieskorzystał - powyższy wyrok wykonał sędzią PILECKIEGO Witolda vel Jezierskiego Romana s. Juliana i Ludwika z d. Oświęcimskiej, ur. 13 maja 1901 r. w Wilnie - przez rozstrzelanie.

Zgon w/w PILECKIEGO został stwierdzony przez lekarza.
Wiceprokurator .. *[Signature]* ..
Naczelnik Więzienia .. *[Signature]* ..
Duchowny .. *[Signature]* ..
Lekarz .. *[Signature]* ..
Dowódca plut. egzek. .. *[Signature]* ..

IPN BJ 344/418

Протокол виконання вироку смерті⁹

⁹ <http://pilecki.ipn.gov.pl/>

РАПОРТ ВІТОЛЬДА

Я мав описати якомога сухіші факти, як того бажали мої друзі. Вони радили: «Чим більше пан буде викладати самі факти, подаючи їх без коментарів, тим вартісніше буде». Спробую... але людина не з дерева – я вже не кажу, що з каменю (хоча здавалося, що й камінь подекуди не раз мав би спітніти). Іноді серед наведених фактів висловлюватиму те, що я відчував особисто. Не думаю, що це применшить значення написаного. Не був я каменем – часто йому заздрих, безперервно билося, деколи в горлі, серце, стукала десь – хіба в голові – думка, час від часу я вловлював її з трудом... Вставляючи час від часу декілька речень про свої відчуття і думки – я гадаю, що щойно створиться справжній образ.

19 вересня 1940 року почалася друга облава у Варшаві. Ще живі кілька осіб, котрі бачили, як я йшов о 6-й годині ранку, і на розі Алеї Військової та Фелінського став у п'ятірки, які формували есесівці із затриманих чоловіків. Потім нас розсадили на Площі Вільсона у вантажні автомобілі й відвезли в казарми уланів. Після попереднього перепису персональних даних та вилучення гострих предметів в організованому там офісі (під загрозою розстрілу, якщо в когось знайдуть лезо для гоління), завели нас у школу верхової їзди, і ми перебували там 19 і 20 вересня.

Транспорт перших польських в'язнів до Аушвіцу (залізнична станція Тарнув).

Протягом цих кількох днів деякі вже встигли познайомитися з гумовою палицею, якою били по голові. Було це звичаєм для охоронців, які таким чином підтримували порядок. У той час деякі сім'ї викупляли своїх близьких, виплачуючи величезні суми есесівцям. Вночі ми спали всі разом на землі. Територію школи верхової їзди освітлював великий прожектор, який висів біля входу. З чотирьох боків нас охороняли есесівці з автоматичною зброєю.

Полонених нараховувалось тисяча вісімсот та ще кілька десятків осіб. Мене особисто найбільше дратувала пасивність поляків. Усі спіймані були в стані психозу, який виявлявся в тому, що народ уподібнився до стада баранів.

У мене виникла проста ідея: схвилювати уми, спонукати до дії цю масу. Своему колезі Славкові Шпаківському (я знав, що він жив до моменту повстання у Варшаві) запропонував навіть спільну акцію: вночі залучити натовп до нападу на охоронця, при цьому я мав – переходячи до вбиральні – “зачепити” прожектор і розбити його. Але я з іншою метою опинився в цьому середовищі, це означало виконати менш важливу справу. Але він сприйняв цю ідею, як геть фантастичну.

21 вересня вранці нас у вантажних автомобілях і в супроводі мотоциклістів, озброєних автоматичною зброєю, відвезли на західний залізничний вокзал та посадили до товарних вагонів. У цих вагонах раніше, мабуть, возили вапно, тому вся підлога була ним усипана. Вагони позачиняли. Везли десь протягом усього дня. Ні пити, ні їсти не дали. Втім, ніхто і не хотів. Мали ми хліб, який видали напередодні, але не хотіли його їсти: тоді ми не вміли його цінувати. Натомість нам дуже хотілося пити. Вапно внаслідок хитання вагона перетворювалось на порох, літало в повітрі, подразнюючи ніздрі й горло. Пити не давали.

Через щілини дощок, якими були забиті вікна, ми бачили, що везуть нас, напевно, в напрямку станції Ченстохова. Приблизно о 10-й вечора поїзд зупинився в якомусь місці далі вже не рушив. Чути було тільки крики, зойки, відкривання вагонів, собачий гавкіт.

Це місце в моїх спогадах я назвав би моментом, в якому закінчилось усе, що було досі на волі, й почалося щось, що було, мабуть, десь за її межами. Це не є посиленням на якісь дивні слова. Навпаки, я думаю, що посилення на красиві слова недоречне. Так воно й було.

Есесівці прикладами автоматів розбивали не тільки наші голови – розбивали щось більше. Брутально було потоптано всі наші поняття, до яких ми звикли (свобода слова, право). Все це було зневажено. Старались ударити нас найдошкульніше. Вони хотіли зламати нас психологічно якомога швидше.

Шум і вереск голосів наростав поступово. Нарешті різко відкрилися двері нашого вагона. Осліпили нас ліхтариками, спрямувавши їх до середини вагона.

– Heraus!¹⁰ rrraus! rrraus! – чулися крики, а палиці есесівців опускались на плечі, спини й голови колег. Потрібно було швидко зіскочити з вагона назовні. Я стрибнув, і пощастило, бо не отримав стусана; приєднавшись до своєї п’ятірки, я потрапив у центр колони. Зграя есесівців біла, копала й неймовірно кричала: «uz Fünfe!»¹¹ На тих, що стояли по краях п’ятірок, кидались собаки, нацьковані солдатами. Осліплені фарами, пригнічені, побиті, покусані собаками опинились в умовах, яких я сумніваюся, що хтось із нас був коли-небудь. Слабші були приголомшені до такої міри, що мали вигляд божевільних.

Зігнали всіх до великого й добре освітлюваного гурту. Одному з нас було наказано бігти до стовпа в бік від дороги, і відразу ж випустили по ньому чергу з автомата. Його було вбито. Відтак, есесівці витягли з колони десять випадкових

---

¹⁰ Назовні

¹¹ «До п’ятірок»

колег і застрелили з пістолетів – «за солідарну відповідальність» – буцімто за втечу, до якої самі ж і підбивали. Усіх одинадцятьоро вбитих ми взяли на плечі рушили колоною. Озлоблені собаки кидались на запах трупів. Все це робилось під акомпанемент реготу й глузливих насмішок.

Наближувались до воріт та дротяної огорожі. На воротах був напис: «Arbeit macht frei»¹². Потім навчилися його добре розуміти. За парканом рядами стояли цегляні будівлі, поміж якими був великий майдан. Стоячи в оточенні есесівців, перед воротами відчули момент найбільшого спокою. Есесівці, стримуючи собак, наказали вирівняти п'ятірки. Тут провели ретельний облік присутніх: насамкінець порахували трупи, які ми тягли. Високий паркан із колючого дроту й есесівці попід воротами. Мимоволі згадав колись прочитаний китайський афоризм: «Входячи, думай про повернення, а виходячи – про спасіння...» Іронічна посмішка зародилась у мені й погасла... Навіщо мені це тут? Хоча, може, й знадобиться...

За дротами на великій площі ми побачили інший світ. У фантастичних смугах світла прожекторів, що ковзали з усіх сторін, ми побачили якихось ніби людей. За поведінкою подібні радше на диких тварин (безумовно, я ображаю тут тварин, бо немає ще в нашій мові назв для таких істот). Вони мали дивний смугастий одяг, як у фільмах про Sing-Sing¹³, з орденами на кольорових стрічках (так тоді мені здавалось у мерехтінні), з палицями в руках кидалися з диким сміхом на окремих наших колег. Б'ючи по голові, копаючи лежачих на землі по нирках та інших болючих місцях, ставали чоботами на груди, живіт – бажали смерті з якимось несамовитим ентузіазмом.

В'їзні ворота у концентраційний табір Аушвіц. Фото: www.auschwitz.org

¹² Робота робить вільним

¹³ Sing-Sing Correctional Facility – в'язниця з максимально суворим режимом в місті Оссінінг, штат Нью-Йорк, США.

«Ах! Більшість із нас закрили в закладі як божевільних!..» – промайнула в мене думка. «Що за підлість!» – міркував ще категоріями людяності. Люди з облави – навіть у розумінні німців небули обтяжені жодною провиною щодо Третього рейху. У голові спливали слова Янка В., звернені до мене після першої облави (серпень) у Варшаві: «Ось бачиш, не скористався з такої гарної можливості – людям, котрих спіймали на вулиці, не висували жодного політичного обвинувачення – в такий спосіб можна найбезпечніше потрапити до табору». Як же наївно там, у Варшаві, ми підходили до справи поляків, вивезених до таборів. Тут не потрібно було мати ніякого політичного звинувачення, щоб згинуть. Вбивали першого-ліпшого з колони.

Все починалося із запитання люців у смугастому одязі з дрючками: «Was bist du von zivil?»¹⁴ Відповідь: священник, суддя, адвокат, і одразу після неї переходили до побиття, що іноді закінчувалося смертю. Переді мною в п'ятірці стояв один колега, який на запитання, поставлене йому одночасно з тим, що його взято за комір і стиснуто йому горло, прохрипів: «Richter»¹⁵. Фатальна відповідь! Тієї самої миті він лежав на землі – його били й копали ногами. Так убивали інтелігенцію.

Після цього спостереження змінив свою попередню думку. Це був якийсь жахливий механізм зі знищення поляків, розпочиналося воно з інтелігенції.

Пити хотілося страшенно. Привезли казани з якимось напоєм. Ті самі вбивці носили наповнені горнята між рядами, запитуючи: «Was bist du von zivil?» Ми отримали бажаний напій і називали якусь робітничу чи ремісничу професію. А ті нібито люди, б'ючи нас чи копаючи, викрикували: «...hier ist KL Auschwitz – mein lieber Mann!»¹⁶

Ми питали один одного, що це могло означати? Деякі знали, що це Освенцім, але для нас це була лише назва одного з польських міст – поганою була думка про цей табір, яка ще не доходила до Варшави, не була відома також і у світі. Згодом тільки одне це слово морозило кров у жилах людей на волі, зникав сон у в'язнів Пав'яка, Монтелюпіха, Вісніча, Любліна. Один із колег пояснив, що ми в казармах п'ятого D. A. K.¹⁷ – біля містечка Освенцім.

Ми дізналися, що Zugang – це польські бандити, які кидалися на мирне німецьке населення, а тут ми відбуваємо відповідне покарання. «Zugangiem» називали всіх, що прибували в табір.

Тим часом регулярно перевірялися присутні: коли вигукувалися наші прізвища, зазначені у Варшаві, потрібно було швидко і голосно відповідати: «Hier!»¹⁸ При цьому було багато причин для переслідування і побиття Після перевірки нас сотнями посиляли до душу – так званих ванн. Так зустрічали новоприбулих, спійманих на вулицях Варшави, відряджених буцімто на роботи

¹⁴ Яка твоя цивільна професія

¹⁵ Суддя

¹⁶ «Це концентраційний табір Аушвіц, мій дорогий чоловіче»

¹⁷ Колишні польські військові казарми. Частина з них переобладнали для масового утримання людей. Також було додатково побудовано ще 6 корпусів. Середня кількість в'язнів коливалася в межах 13–16 тисяч осіб, а в 1942 році досягла 20 тисяч.

¹⁸ Тут, присутній.

в Німеччину, в такий самий спосіб зустрічали кожен транспорт у перші місяці після створення табору в Освенцімі (14.6.1940 р.).

З темноти, десь згори (з кухні), обізвався кат Сейдлер (Seidler): «Нехай ніхто з вас не думає, що коли-небудь вийде звідси живим... Порція розрахована таким чином, що жити тут будете 6 тижнів: хто буде жити довше... значить, що краде, хто краде – опиниться в SK¹⁹, де живуть недовго!» Це переклав польською Владислав Баворовський – табірний перекладач. Мова йшла про те, як можна швидше зламати нас психологічно.

До привезених на площу тачки і вагонетки ми поклали весь хліб, який тільки мали. Ніхто його тоді не їв – ніхто не думав про їжу. Як часто я згодом згадував цей момент, що змушувало глутити слину, чорти б його взяли. Кілька тачок і візок, повний хліба! – як шкода, що неможливо було наїстися про запас...

Разом із сотнею інших нарешті я зайшов до бані (сан-вузол, блок 18, стара нумерація). Тут склали все до мішків, до яких були прив'язані відповідні номери. Тут постригли нам волосся на голові й тілі, трохи обілляли майже холодною водою. Тут вибили мені перші два зуби за те, що реєстраційний номер ніс у руці, а не в зубах, як саме цього дня хотів лазник (Bademeister). Дістав важкою палицею по обличчю. Виплюнув два зуби. Пішла кров...

З цього моменту стали ходити тільки з номерами. Офіційна назва: Schutzhäftling²⁰. Я мав номер 4859. Дві тринадцятки (якщо скласти центральні й крайні цифри), на переконання колег, свідчили про те, що загину, що мене «втішало».

Нам дали бавовняний одяг у біло-блакитні смуги, щоб нас було добре видно вночі. Був уже ранок (22.9.1940 р.). Тепер все ставало зрозумілішим. Нібито люди мали на лівому плечі жовті пов'язки з чорним написом «КАПО», і замість кольорових стрічок – медалі. Крім того, як мені вночі здавалося, вони мали на грудях з лівого боку кольоровий трикутник, під ним і під стрічкою – маленький чорний номер на білій латці.

Трикутники були п'яти різних кольорів. Політичні злочинці носили червоний, кримінальні – зелений, чорнороби в Третьюму рейху – чорний, дослідники Святого Письма – фіолетовий, а гомосексуалісти – рожевий. Поляки, яких зловили на вулиці у Варшаві для відправки на роботу до Німеччини, отримали трикутники червоні, як політичних в'язнів. Зізнаюся, що з усіх інших кольорів той подобався найбільше.

Переодягнених у смугастий одяг, без шапок і шкарпеток (шкарпетки отримав 8-го, а шапку – 15 грудня), дерев'яних черевиках, що спадали з ніг, вивели нас на площу, де, назвавши поіменно, розділили увесь гурт на дві частини. Перша попрямували до 10-го блоку, а друга – до 17-го, на другий поверх. На першому поверсі та на поверсі окремих блоків перебували госпіталізовані в'язні. Вони мали окреме господарство і адміністрацію, створюючи самостійний блок. Для різниці всі блоки на другому поверсі мали додану до номера літеру «а».

---

¹⁹ Штрафна команда

²⁰ В'язень

Нашивки на одяг – ознака приналежності до груп в'язнів.

Фото: www.auschwitz.org

Відправили всіх нас до блоку 17а, в руки блокового – Алоїза, прозваного пізніше Кривавим Алоїзом. Це був німець-комуніст із червоним трикутником, виродок, який сидів у таборах упродовж шести років: бив, катував, знущався із ув'язнених, убиваючи щодня кілька людей. Любив порядок і дисципліну, як в армії, бив добнею. «Наш блок» стояв на площі в 10 рядів, і Алоїз за допомогою великої палиці рівняв ряди, в майбутньому він став взірцем для такого вирівнювання.

Сьогодні вранці він пробігав між рядами перший. Створював із нас, себто *zugangów*, новий блок. Шукав серед нас, незнайомих, людей для підтримки порядку в блоці. Жереб випав таким чином, що він вибрав мене, Кароля Свентожецького (*Świętorzeckiego*) (офіцер резервного 13-го полку списоносців), Вітольда Ружицького (*Różyckiego*) (не *Różycki*, про якого була погана думка; він був добрим чоловіком з вул. Владислава у Варшаві) й кілька інших. Швидко привів нас на потрібний поверх блоку, звелів ставати рядами під стіною, повернутись лицем до стіни і нагнутися. Затим почав завдавати щосили по п'ять ударів по місцю, призначеному для цього. Треба було чимдуж затиснути зуби,

щоб не вирвався крик. Випробування пройшов, мені здається, добре. «Щоб ви знали, як це смакує, і щоб в той спосіб кийком махали, дбаючи таким чином за чистоту і порядок в блоці».

Так я став штубовим по кімнаті (Stubendienst²¹), але на короткий час. Хоча на блоці підтримували зразковий порядок і чистоту, наші методи Алоїз не сприймав. Попереджав нас кілька разів він сам, а також через Казіка (його довірена особа), а коли нічого не допомогло, шаленів і відправляв нас на кілька днів у табір, примовляючи: «Щоб спробували, як смакує робота в таборі, й оцінили спокій на блоці». Я бачив, що кожен день з роботи повертається все менше людей, я знав, що вбивали їх під час тієї чи іншої роботи, але тільки тепер на власній шкурі пересвідчився в тому, яким жахливим був день роботи звичайного в'язня в таборі. А працювати доводилось усім. На блоці могли бути тільки штубові.

Konzentrationslager Auschwitz Art. der Haft: _____ Gef. Nr. 66059

Name und Vorname: Nomnick Johann, Israel
 geb. 15.3.1902 zu: Moskau
 Wohnort: Ax-les-Thermes, aniege Hotel Graussejour
 Beruf: Lederfabrikant Rel.: gt. Osth.
 Staatsangehörigkeit: Staatenlos Stand: Verh.
 Name der Eltern: Johann, n. Luis, geb. Lange Rasse: ar.
 Wohnort: beide gest. in Lemingrad
 Name der Ehefrau: Agnes, geb. Serman Rasse: jüd.
 Wohnort: Ax-les-Thermes, H. O.
 Kinder: 2 Alleiniger Ernährer der Familie oder der Eltern: ja
 Vorbildung: 6 Kl. russ. Realsch.
 Militärdienstzeit: _____ von — bis _____
 Kriegsdienstzeit: _____ von — bis _____
 Größe: 1,57 Nase: grad Haare: bräun Gestalt: unterm.
 Mund: norm. Bart: keinen Gesicht: oval Ohren: oval
 Sprache: russ. franz. Augen: grün Zähne: gut 2 fehl.
 Ansteckende Krankheit oder Gebrechen: keine
 Besondere Kennzeichen: keine
 Rentenempfänger: nein

Verhaftet am: 20.9.42 zu: Ax-les-Thermes
 1. Mal eingeliefert: 27.9.42 2. Mal eingeliefert: _____
 Einweisende Dienststelle: AS 111
 Grund: _____
 Parteizugehörigkeit: keine von — bis _____
 Welche Funktionen: keine
 Mitglied v. Unterorganisationen: nein
 Kriminelle Vorstrafen: ang. keine
 Politische Vorstrafen: ang. keine

Ich bin darauf hingewiesen worden, dass meine Bestrafung wegen intellektueller Urkundenfälschung erfolgt, wenn sich die obigen Angaben als falsch erweisen sollten.

v. g. u. Der Lagerkommandant KL - Au.
 L. A.
Nomnick Johann
15.3.1902 Moskau
www.auschwitz.org

Облікова картка в'язня концтабору Аушвіц

²¹ Головний по кімнаті у блоку, на жаргоні в'язнів – штубовий.

Спали всі покотом на сінниках, розстелених на підлозі. Ліжок не було зовсім. День для всіх починався з гудка, влітку о 4:20, узимку о 3:20. Зі звуком, який свідчив про неминучий наказ, зривалися на ноги. Швидко складали ковдру і ретельно вирівнювали краї. Матраци виносили кінець зали де їх хапали «сінникові», а потім складали пірамідою. Ковдри при виході із залу здавали «ковдровому» (той, що приймав ковдри). Затим одягалися вже в коридорі. Бігли всі швидко під крик Кривавого Алоїза: «Fenster auf!»²² він залітав із кийком до зали, треба було поспішати, щоб стати у довгу чергу до вбиральні. У перші тижні не було туалету в блоках. Бігли вранці до виходку, де стояли в черзі іноді двісті чоловіків. Місць було мало. Всередині стояв каповий з палицею та рахував до п'яти: хто не встигав, отримував палицею по голові. Не один із ув'язнених падав на підлогу. Із вбиральнь бігли до кранів на площі (умивальників на блоках спершу не було). Під тими кранами кілька тисяч людей вмивалися. Розумів, що це було майже неможливо. Підбігали до помпи і зачерпували трохи води в горнятка. Ноги, однак, на вечір мали бути чистими. Блокові, проводячи увечері перевірку в блоці, перераховуючи в'язнів, що лежали на матрацах, оглядали чистоту ніг, виставлених таким чином, щоб було видно підошву. Якщо ноги були недостатньо чисті, як вважав блоковий, били в'язня прямо на табуретці. Отримував він у такому разі від 10 до 20 ударів палицею.

Це був один зі способів знищення нас, замаскований під турботу про гігієну. Так само як і знищення організму в туалеті, вимагаючи випорожнитись у швидкому темпі, як і гра на нервах біля кранів, як постійний поспіх та «Laufschritt»²³. Усе це використовувалося регулярно впродовж раннього періоду в таборі.

Від крана бігли всі за так званою кавою або чаєм. Рідина, щоправда, гаряча, приносилась у казанах. Цукру, звичайно, не було взагалі. Я бачив, що деякі з колег, які сиділи тут уже кілька місяців, мали спухлі обличчя і ноги. Опитані мною лікарі засвідчили, що причиною цього є надлишок рідини. Хворі нирки чи серце – то величезні навантаження на організм при фізичній роботі, а також при надмірному споживанні рідини: кава, чай, «аво»²⁴ і суп! Я вирішив відмовитися від рідини, яка не приносить користі, залишив тільки «аво» і суп.

Загалом варто було відмовитись від непотрібних бажань. Деякі через холод не хотіли відмовитися від гарячих рідин. Ще гірше було з курінням, оскільки спершу у в'язнів не було грошей, тому що не дозволяли написати листа. На нього довелося довго чекати, перш ніж надходила відповідь, минало близько трьох місяців. Хто не міг себе опанувати і міняв хліб на сигарети, «копав собі могилу». Я знав багатьох, які так і скінчили свої дні.

Трун не було. Всі трупи спалювали в нещодавно збудованому крематорії.

За гарячою бурдою в блоці я не поспішав, а окремі в'язні бігли, і їх починали бити та копати.

Якщо в'язень з опухлими ногами мав можливість отри-мати кращу працю і харчування, поверталися сили, набряк минав, але на ногах з'являлись

---

²² Відчинити вікна

²³ Біг

²⁴ Скорочена назва німецьких харчових концентратів

кровоточиві виразки, викликаючи свербіння, а іноді й появу ран, що я бачив тут вперше. Однак вберігся я від цього щасливо.

Ще не всі встигли отримати гарячий суп, як палиця блокового вже виганяла в'язнів із кімнати блоку, яка перед тим уже мала бути прибрана. У той самий час матраци і ковдри були складені відповідно до тамтешньої моди, й блоки конкурували між собою в укладанні постелі. Також мала бути вимитою підлога.

Гонг на перевірку звучав о 5:45 ранку. О 6:00 всі стояли в рівних рядах (кожен блок ставав у десять рядів, що полегшувало підрахунок). На підрахунок мали бути всі. Якщо були випадки, що когось не вистачає – не тому, що вони втекли, а, наприклад, початківець наївно сховався або просто проспав – і рахунок не збігався з табірним реєстром, тоді проводили обшук, а знайшовши, витягали на площу і привселюдно вбивали. Іноді необачним був в'язень, який повісився на горищі або під час підрахунок «кинувся на електричний дріт», тоді чулися постріли зі сторожової вежі і в'язень падав, пронизаний кулями. «На дріт» ув'язнені кидались в основному вранці, до нових страждань дня. Перед ніччю, якій передувала кількогодина перерва, це відбувалося не так часто. Був офіційний наказ, який забороняв колегам втручатися в процес самогубства в'язня. Спійманий під час такого «перешкоджання» в'язень посилався в «бункер».

Усі органи влади всередині табору були сформовані виключно з ув'язнених. Спочатку були німці, потім почали дертися на ці посади в'язні інших національностей. Блоковий «Blockältester»²⁵ із червоною смугою і білими літерами на правій руці) бив в'язнів палицею. Він був відповідальним за блок, але не мав нічого спільного з роботою в'язнів. Робота капового полягала в побитті палицею в'язнів та слідкуванні за роботою команди.

Найвищою владою був старший табору – Lagerdltester²⁶. На початку їх було двоє: в'язні Бруно і Лев, два виродки, перед якими усі тремтіли від страху. Вони мордували на очах у всіх ударом палицею або кулаком. Справжнє ім'я першого – Броніслав Бродневич (Brodniwicz), другого – Леон Вечорек (Wieczorek), два екс-поляки на німецькій службі... Зодягнені в довгі чоботи, темно-сині штани, куртки і берети, на лівому плечі вони мали чорні смуги з білими написами. Бруно і Лев були темною парою і часто ходили разом.

Однак усі ці урядовці всередині табору набиралися з «людей за колючим дротом», що замітали порох перед кожним есесівцем, на його запитання знімали

---

25 Блоковий – старший барака (з нім. Blockältester). В концтаборах Німеччини барак позначався словом Block

26 Lagerdltester (старший табору) – цю функцію міг виконувати тільки німець. Його повноваження не були чітко визначені, однак до покарання ув'язнених, а також використання так званого «спорту» мав широкі повноваження. Як правило, на цю посаду часто призначались кримінальники, так звані «зелені». Одним із завдань старшого табору було отримання вказівок від SS (есесівців). Він був зобов'язаний носити на лівій руці вище ліктя чорну пов'язку з готичними літерами LA (короткий Lagerdltester) і відповідним номером I або II. (LA I – I Lagerdltester – старший табору; LA II – Lagerdltester II – заступник старшого табору). За добру роботу старший табору був вільний від фізичної праці, він мав кращий одяг, продукти харчування, власне ліжко, а також можливість мати особисті речі, наприклад – годинник.

шапку і ставали струнко... Влада суперменів в уніформі, солдатів СС жила за межами дроту в казармах і в місті.

Тепер я повертаюся до порядку дня в таборі.

Отож підрахунок. Ми стояли в рядах, вирівняних палицею, прямо, як стіна (зрештою сумував по добре вирівняних польських рядах на початку війни 1939 року). Перед нами похмурі зображення: вони стояли рядами з блоку №13 (стара нумерація) – SK (STRAF-компаній), які вирівнював блоковий Ернст Кранкеман (Krankemann), б'ючи радикально, просто ножем. До штрафних компаній входили в той час усі євреї, священники і деякі поляки внаслідок доведених справ. Кранкеман був змушений якомога швидше «обробляти» в'язнів, виділених йому щоденно; цей обов'язок відповідав характерові цієї людини. Якщо хтось випадково висунувся на кілька сантиметрів уперед, то отримував удар ножем, який старший табору носив у правому рукаві. Той, хто через надмірну обережність відступав занадто багато, отримував від ката, що бігав поміж рядами, удар ножем у нирки. Вигляд людини, що падала, конала жалібно, викликав лють Кранкемана. Потім він стрибав на груди, копав ногами по нирках, статевих органах, штрикав, як тільки можливо. Це викликало в нас шок.

Потім, стоячи пліч-о-пліч з поляками, я ловив себе на думці: ми всі були єдині в бажанні люто помститися. Я відчував у той час у такому середовищі про початок роботи з ним і все-таки відчував приплив радості. Я дивувався: якби був при повному розумі, то ця радість, імовірно, здалася б ненормальною... Але я її відчував: у першу чергу, з тієї причини, що міг почати працювати, крім того тому, що не здався. Це був момент корінного зламу в моїй психіці. Хвороба називатиметься так: криза пройшла успішно.

Однак, при тому всьому, ми повинні були боротися за збереження власного життя.

Гудок, що прозвучав, свідчив, що слід «Arbeitskommando formieren!»²⁷. Із тим гудком ми всі прожогом кинулися в загони відділу праці, які ми вважали найкращими. Тоді ще був хаос із відділами (не так, як пізніше, коли кожен спокійно йшов у команду під своїм номером). Ув'язнені бігли в різних напрямках, перетинаючи один одному дорогу, з чого користалися капові, блокові та есесівці били палицями бідолах, підставляли підніжки, копаючи б'ючи в найболючіші місця.

Як покарання, кинутий до табору Алоїзом, я працював із тачками, возив гравій. Я просто не знав, де стояти, і, не отримавши команди, приєднався до першої п'ятірки сотні, щоб зробити цю роботу. Працювали здебільшого тут колеги з Варшави. Більші від наших «номери» означали, що вони вже тут довго сиділи і позаймали кращі «посади». Нас із Варшави масово використовували на різних роботах: іноді при транспортуванні гравію з однієї ями засипанні до іншої й назад. Я опинився серед тих, хто возив гравій, необхідний для завершення будівництва крематорію.

---

²⁷ Формувати робочі команди

Крематорій будували для себе. Риштування навколо димоходу піднімалося все вище. З тачкою, наповненою щебенем перед «vorarbeiter»²⁸, підлабузниками, що до нас були безпощадні, – ми повинні були рухатися швидко, а по дошках, які були покладені далі, мали пхати їх щосили, пересуватись майже бігом. Кожні 15–20 кроків стояв капо з палицею і бив в'язнів, що пробігали, вигукуючи до них: «Laufschritt»²⁹. Нагору штовхали тачку поволі. З порожньою тачкою – Laufschritt – щосили пхали протягом усього маршруту. Тут змагалися один з одним у боротьбі за життя, напружуючи м'язи, розум і зір. В'язні повинні були мати багато сил, щоб підштовхнути тачку. Потрібно було її втримати на дощі, побачити й вибрати правильний момент, щоб віддихатися. Саме тут я розумів, як багато серед нас, інтелігентів, тих, котрі не можуть впоратися з важкими умовами. Тоді ми пройшли жорстокий відбір.

Газова камера і крематорій. Фото зроблено СС в 1943 р. Фото: www.auschwitz.org

Заняття спортом і гімнастикою в минулому знадобились мені. Інтелігенти, озираючись, безпорадно очікували співчуття або допомоги від когось. Хтось раніше був адвокатом, хтось інженером, а тепер усі вони мали справу з твердою палицею. Адвокат із животиком або землевласник невміло штовхали тачку, яка падала з дошки в пісок, і вони більше не могли її підняти. Безпорадний професор в окулярах або літній чоловік також мали жалюгідний вигляд. Всі, хто не був придатний для роботи або вже не мав сил для біганини з тачкою, були побиті, а при падінні – биті кийками або черевиком. Саме в ті моменти побиття ув'язненого капо, вже не як людина, а, радше, як справжня тварина, стояв кілька хвилин, хапаючи повітря легенями, гамуючи серцебиття.

²⁸ Бригадир, помічник капо

²⁹ Бігом

Гонг до обіду об 11:20 зустрічали з радістю всі. Між 11:30 й 12:00 відбувався проведений нашвидкуруч полудневий перерахунок в'язнів. Із 12:00 до 13:00 відводили час для обіду. По його закінченні гонг закликав знову до «Arbeitskommando», і починалися страждання аж до гонгу на вечірню перевірку.

На третій день роботи на тачці по обіді мені здалося, що гонга не дочекаюся. Я дуже втопився і зрозумів, що коли завершиться побиття слабших, палицею битий буду я.

Кривавому Алоїзу наша робота в таборі, з точки зору порядку і чистоти, здавалася правильним покаранням. Після трьох днів каторги він ласкаво прийняв нас зі словами: «Тепер ви знаєте, що це означає робота в таборі – «Passt Auf»³⁰, порівняно з роботою на блоці, щоб я не викинув вас у табір назавжди». Стосовно мене погроза дуже скоро була здійснена. Я не застосовував щодо колег методів, яких він вимагав, а Казік їх перевіряв, тож вилетів із блоку з тріском, що опишу далі.

Тепер я хотів би написати про початок налагодження підпільної роботи там. У той час найважливішим завданням було створення військової організації для моральної підтримки колег, забезпечення і розповсюдження новин іззовні, також для доставки по можливості більшої кількості якісних харчів і поділу білизни серед організованих. Організація мала займатись передачею новин за стіни, зміцненням нашого впливу в таборі, а коли надійде наказ – забезпеченням своєчасного скинення нам зброї чи десанту.

Я почав працювати, як у 1939 році у Варшаві, навіть з деякими із людей, яких сам залучав в ТАР³¹ у Варшаві. Я тут організував першу «п'ятірку», члени яких склали присягу: полковник-1, лікар-2, ротмістр-3, підпоручник-4 і хлопець-5 (ключ з іменами, відповідними цим числам, буде написано окремо). Командиром п'ятірки став полковник-1 і лікарю-2 було наказано контролювати ситуацію в лікарні для в'язнів (Häftlingskrankenbau – НКВ³²), де він працював як flegel³³ (поляки офіційно не мали права бути лікарями, могли бути тільки медичними братами).

У листопаді я надіслав першу доповідь Генеральному штабу до Варшави через підпоручника-6 (він жив до повстання у Варшаві на вул. Рашинській № 58), співробітника нашої розвідки, викупленого з Освенциму.

Полковник-1 почав діяльність на терені офісу будівельного (Baubüro).

У майбутньому я організував ще чотири п'ятірки. Кожна з них не знала про існування інших п'ятірок, вважаючи себе єдиною командою, тож мережа розрослася так широко, як сума потужності та енергії її членів, наскільки це можливо. Я зробив це як запобіжний захід, у разі можливої невдачі однієї п'ятірки це не призвело б до знищення іншої. У майбутньому п'ятірки за умов широкої розбудови стали перетинатися й співпрацювати. Але іноді вони приходили до мене із доповіддю на кшталт: «Ви знаєте, що тут є ще якась

---

³⁰ Шануйте, шанувати дане місце роботи.

³¹ Таємна польська армія

³² Табірна лікарня

³³ Медбрат

організація?» Я заспокоював, запевняючи, що це не повинно їх хвилювати. Але це буде в майбутньому. Наразі п'ятірка була одна.

Тим часом на блок вранці одного дня після переклички пішов доповідати Алойзію, що в кімнаті є троє хворих, які не можуть стати до роботи, вони були майже при смерті. Кривавий Алойзій вигукнув: «Навіщо мені на блоці хворий?! ...Немає хворих! ...Усі повинні працювати і тут теж! Досить про це!...» І побіг із палицею за мною по кімнаті: «Де вони є?!...»

Двоє лежали біля стіни, важко дихаючи, третій стояв на колінах у кутку кімнати і молився.

– Wasmacht er?!³⁴ – гукнув до мене Алоїз.

– Erbetet.³⁵

– Betet?!³⁶ Хто його цього навчив?! ...

– Das weib ich nicht³⁷, – сказав я.

Він підбіг до хворого й почав над його головою кричати, що той ідіот, що немає ніякого Бога, що він дає йому хліб, а не Бог... Але це на в'язня не впливало. Тоді побіг до двох лежачих біля стіни й почав копати по нирках і інші місця, кричачи: «Auf!!! auf!!!»³⁸ і ті, що бачили смерть перед очима, підвелися з останніх сил. Тоді він почав кричати на мене: «Ти бачиш! Я сказав, що вони не хворі! Вони ходять, вони можуть працювати! Weg!³⁹ Марш працювати! І ти теж із ними!» За це він послав мене тоді на роботу в табір. А того, що молився, відвів сам до лікарні. Дивна була ця людина – комуніст.

На плацу я опинився у невизначеній ситуації. Усі вже стояли у командо, чекаючи на марш. Бігти, що стати у ряди як в'язень, що спізнився, означало, що будеш битий і копаний капо й есесівцями. Я побачив, що на плацу стояли в'язні, які не були прикріплені до робочої команди. У той час та частина в'язнів ще не була залучена до робочої команди (команд було мало, табір тільки розбудовувався) і «робила» гімнастичні вправи на площі. Біля них не бачив капо чи есесівців, що мали створювати робочі групи. Я побіг до них і став у коло «спортивної гімнастики».

Колись я любив гімнастику, але в Освенцімі прихильність до неї ущухла. З 6:00 ранку іноді протягом кількох годин ми страшенно мерзли. Без шапок і шкарпеток, в тонкому бавовняному одязі в тому передгірському кліматі восени 1940-го вранці майже завжди був туман, усі трусилися від холоду. Посинілі руки й ноги, що стирчали із закоротких рукавів і взуття. До того ж, наглядачі не давали нам рухатись. Ми повинні були стояти там і мерзнути. Холод цілковито добивав нас. Приходили капо і блоковий (часто Алойзій), сміялися, махаючи руками, ніби відлітали, казали: «... unddas Leben fliiiiieegt ...На! На!»⁴⁰

Коли туман розсіювався, пригрівало сонце і ставало тепліше, а до обіду зоставалося небагато часу, тоді згряя капо розпочинала з нами «гімнастику»,

³⁴ Що він робить?

³⁵ Молиться.

³⁶ Молиться?

³⁷ Я цього не знаю.

³⁸ «Вставати!»

³⁹ Геть!

⁴⁰ «...А життя відлітає!»

можна було це назвати тяжким тренуванням. Для цього типу гімнастики відводилося забагато часу до обіду.

- Hürfen! (стрибати)
- Rollen! (перевертатись)
- Tanzen! (танцювати)
- Kniebeugen! (присідати)

Для втрати сил вистачало одного – «hürfen». Було неможливо зробити «жабку» навколо великої площі в дерев'яних черевиках. Ми знімали взуття і бігли босими по плацу, який був усипаний гравієм, роздряпуючи підошви до крові. Тут трохи рятувала мене спортивна підготовка минулих років. Знову мордували нещасних інтелігентів із животиками, які не могли подолати навіть малої дистанції. Знову палиця падала на голови в'язнів через кожні кілька кроків. Так само немилосердно катували тих людей. І знову, як тварина, людина використовувала час, щоб відпочити та віддихатися, коли купа палиць капових шукала нову жертву.

Після обіду продовжувались знущання. Увечері вони витягли багато трупів і напівживих, які вмирали в лікарні.

Поруч, навколо нас, на площі «працювали» два катки. Це було свого роду рівняння місцевості. Менше з тим, вони мордували людей, які тягли ці катки. В один менший запрягли священників, яким для допомоги надали кількох в'язнів – загалом 20-25 поляків. На другому працювали головним чином євреї – приблизно 50 чоловіків. На одному та другому кінці дишля стояли Кранкеман та капо, які масою свого тіла збільшували вагу дишля, вдавлюючи його на шию та плечі в'язнів, котрі тягнули той каток. Час від часу каповий або блоковий Кранкеман з філософським спокоєм завдавали в'язням ударів кийком по голові, стараючись кинути когось під каток і щоб в'язні не зупинялись, тягнучи його. Із цієї фабрики трупів протягом дня витягували за ноги і складали в ряди покалічені тіла, рахуючи кількість в'язнів.

Під вечір Кранкеман, прогулюючись площею, заклав-ши руки за спину, поглядав із задоволеною посмішкою на колишніх ув'язнених, що лежали спокійно.

«Гімнастику», яку називали «коло смерті», я проходив протягом двох днів. Уранці третього дня, стоячи у колі, я думав, який відсоток із решти спортсменів фізично слабші й у гіршій формі, ніж я, потім лічив, скільки з них ще можуть розраховувати на свої сили, коли раптом моя ситуація несподівано змінилася.

Уся команда марширувала до праці. Частина з неї стала до роботи всередині табору, а інша вийшла за межі (для роботи за огорожею).

Керівник табору стояв біля воріт (лагерфюрер) із групою есесівців перед трибуною. Він зробив огляд вихідних команд, перевірів кількість зазначених у реєстрі. Поруч став *arbeitsdienst*⁴¹ – Отто (німець, який ніколи не вдарив поляка). З огляду на свою посаду він призначав до роботи окремих ув'язнених і був відповідальним за призначення в'язнів до конкретних команд.

---

⁴¹ Керівник служби праці

Стоячи на краю кола, близько до воріт, я побачив, що Отто бігом прямую до нас. Інстинктивно я підсунувся ще ближче. Arbeitsdienst ішов розгублено прямо на мене:

– Vielleicht bist du ein Ofensetzer? (Може ти пічник?)

– Jawohl! Ich bin ein Ofensetzer. (Так, я пічник), – сказав я, не замислюючись.

– Aber ein guter Meister? (Ти добрий майстер?)

– Gewiss, ein guter Meister. (Звичайно, добрий майстер).

– Also, schnell... (Так, швидко...)

Він сказав мені, щоб узяв ще чотирьох і галопом поспішав за ним до воріт під блок 9 (стара нумерація), дав нам відра, кельми, мулярські молотки, вапно, і вся наша п'ятірка стала перед трибуною керівника табору, яким був тоді Карл Фрітш (Karl Fritsch). Я споглядав обличчя своїх товаришів, усіх, хто опинився в цьому контингенті. Жодного з них не знав.

– Fünf Ofensetzer (П'ять пічників), – доповідав задихаючись Отто.

Для охорони надали двох солдатів, і ми, пройшовши через ворота, покрокували до міста. Виявилось, що Отто мав підготувати кілька майстрів для перекладання печі в квартирі есесівця. Він дізнався про це в останній момент, рятував ситуацію, коли біля воріт вели перерахунок попередніх робочих команд. Отто зібрав команду із нас п'ятьох на площі. Відтак охорона супроводжувала нас до будинку, де мешкав есесівець.

В одному з будинків у містечку власник помешкання есесівець говорив по-німецьки, але людським тоном, що мені видалось дивним. Він запитав, хто є головним майстром, і призначив мене, пояснив, що хоче провести ремонт кухні до приїзду його дружини. Тому хоче перенести кахельну піч сюди, а ту, що тут, – до іншої кімнати. Вважав, що нас занадто багато, але річ у тім, насамперед, що робота має бути добре зроблена, так що ми всі тут можемо працювати, а в тому випадку, якщо хтось не має що робити, нехай прибирає на горіщі. Сказав, що приходитиме щодня, щоб оглядати нашу роботу. І пішов.

Я поцікавився, чи хтось із колег знає, як ставити печі; коли виявилось, що ніхто, відправив усіх чотирьох носити воду, копати глину, замішувати і т.д. Двоє есесівців охороняли нас за межами дому. Я був один. Що робити з пічкою? Почав розбирати. Людина, яка бореться за життя, може набагато більше, ніж думала раніше. Розбирав обережно, щоб не зламати кахель, дивився уважно, як ідуть труби, де і як вони скріплені. Потім я встановив піч у вказаному місці.

Я все побудував протягом чотирьох днів. Коли, однак, на п'ятий день треба було піти й спробувати запалити в печі, я так вдало заховався в таборі, що, хоча й чув, як шукають майстра-пічника, мене не знайшли. Ніхто не здогадався шукати серед садівників у саду коменданта...

А номерів нашої п'ятірки не записали. Це були часи, коли навіть капові в командах не завжди фіксували номери. Також я так і не дізнався, чи піч розпалювали і чи вона диміла.

Я повертаюся до того моменту, коли вперше був у містечку в помешканні есесівця. Я пишу це, бо маю навести сухі факти... Я бачив у Освенцімі страшні події: нічого не могло мене зламати. А тут, де мені не загрожував кийок чи

копання, відчув, як серце підійшло мені до горла й було так тяжко, як ніколи до того. Наголошую, що те становище було жахливим. Але цей факт, спогад про це взято з глибин мого ества, свідомості й, можливо, саме тому він не такий сухий, як хотілося. Я був один перед «завданням із піччю», але не про піч йдеться... Як може бути, що люди живуть так само, як і жили? Тут будиночки, сади, квіти й діти. Радісні голоси. Веселощі. Там – пекло, вбивство, заперечення всього людського, доброго... Там кат есесівець, мучитель, а тут прикидається людиною.

То де ж правда? Там? Чи тут?

Він у будинку закладає своє затишне гніздечко. Приїде дружина – і виникнуть якісь почуття. Почнуться дзвони церкві – люди молитимуться, кохатимуться, а поруч – тортури, вбивства...

У мені тоді визрівав бунт. Були то хвилини тяжкого змагання. Потім протягом чотирьох днів я ходив робити піч й почергово споглядав то пекло, то людське життя. Почувався так, ніби мене опускали то в полум'я, то у воду. Саме так! Я загартовувався тоді.

Тим часом перша «п'ятірка» вже зробила «кілька кроків уперед», склали присягу кілька нових членів. Одним із них був капітан У. На ім'я Міхал. Капітан Міхал підходив до справи таким чином, що допомагав п'ятіркам ставати вранці до роботи. Коли був присутній капо, він вирівнював ряди з окриком і не бив палицею в'язнів, а коли капо повертався спиною до в'язнів, підморгував колегам. Капо вирішив, що він підходить на роль «двадцятника» й доручив йому створити чотири робочі п'ятірки. Цей Міхал врятував мене в критичний день, коли мені потрібно було зникнути з-під нагляду капо. Він приставив мене до двадцятки командо приязного унтеркапо, яке ходило на роботу за браму табору.

Я потрапив до відділу, який працював у полі біля будиночка коменданта табору. Тим часом у таборі вони шукали пічника (Offensetzera) доти, доки Отто не знайшов іншого ув'язненого і п'ятірка пішла робити піч. Протягом дня не вщухали дощ і вітер. Працюючи в полі, ми, кваплячись, робили сад для коменданта, вимокли всі наскрізь; здавалося, що вітер пронизує нас. Не було сухої нитки. Вітер дув з усіх боків (не можна було стати до вітру одним боком), морозилась кров у жилах, і тільки робота, швидка робота з лопатою, витягувала енергію, а це дивним чином зігрівало. Але енергію, яку ми витрачали, треба було берегти, адже поповнити її викликало сумнів. Наказали кинути роби. У сорочках, босі, бо деревняки загрузали в глині, без шапок, зі стікаючою з голів водою, ми парували, як бігові коні.

1940 рік, зокрема осінь, дався в знаки в'язням Освенциму безперервними дощами, особливо під час підрахунку в'язнів. Перевірка з дощем стала повсякденним явищем, навіть того дня, який би нам міг видаватись погожим. Мокли під дощем усі в час перевірки в'язнів, навіть ті, що працювали протягом усього дня в полі, а також ті, що працювали в приміщенні. Для такої роботи залучали здебільшого тих в'язнів, що мали «старі номери», тобто тих, хто приїхав за два або максимум три місяці перед нами. Ці в'язні мали геть відмінні від наших «посади» (бо всі, що працювали в приміщенні, були колишні службовці й мали досвід). У цілому, ув'язнений, який прибув приблизно місяцем пізніше, не дуже відрізняється від колег – не тим, що сидів тут менше, а тим, що

над ним не так знущались, як попереднього місяця. Менше з тим, методи знущань постійно змінювались, і завжди було достатньо серед цілої плеяди наглядачів, погоничів та інших темних особистостей, які хотіли прислужитися місцевій владі в тій огидній ситуації.

Так було і в наступні роки. Але досі ніхто не думав, що буде далі. Казік (із 17-го блоку) сказав нам, що найважче вижити в перший рік. Деякі сміялися від душі. Рік? На Різдво вже будемо вдома! Німці не витримують. Англія і т. д. Інших охоплював жах. Рік? Хто тут зможе витримати рік, коли тут людина грається кожного дня зі смертю... Можливо, сьогодні... можливо, завтра. А день іноді видавався роком. І тягнувся нескінченно. Іноді, коли сили не вистачало для роботи, але її потрібно було виконати, час тягнувся дуже довго, тоді як тижні проходили швидко. Дивно, але так і було, хоч здавалося іноді, ніби щось сталося з часом або не все було гаразд із психікою...

У таких жахливих умовах ми ставали добрими друзями, й дружба наша була навіть міцніша, аніж на волі... Тут ми допомагали один одному, попри те, що могли наражатися на смертельну небезпеку... коли в найпотворніший спосіб мордували та вбивали твоїх друзів, виникало бажання кинутись на вбивцю і загинути разом із колегою. Так було кілька разів, але завжди оговтувався: ні, це не вихід! Так ми загинемо усі й то дуже швидко.

Таким чином, бачачи повільну смерть свого друга, ти сам ніби вмирав із ним, припиняв існувати із ним... і все ж людина відроджується: отака метаморфоза... А гинуло там тисячами... десятками тисяч... а потім – сотнями... Смішним видавалося життя людей на волі, які були зайняті якимись непотрібними справами. Так змінювались ми в таборі до невпізнаності.

Не всіх, однак, це стосувалось. Табір був випробуванням та способом загартування характеру. Деякі впадали в моральне болото. Інші відточували свій характер, мов кристал. Наглядачі були, як гострий інструмент. Удари боляче врзалися в тіло, але тільки душа була полем для вдосконалення... Крізь ці перетворення проходили всі. Як плугом переорана земля кладеться праворуч для відродження, так ліва відроджувалась тільки тепер. Іноді плуг наскакував на камінь і залишався необроблений шматок землі, не придатний для відродження, безплідний...

Не мали значення всі наші титули, відзнаки, дипломи – все залишилось там далеко, на волі... Зникло все це людське сміття, в яке ми були вдягнуті на волі в минулому. Я не міг дивитися інакше, як із співчутливою посмішкою... Ми всі були на «ти». Зверталися словом «пан» тільки до *zulangów* (новоприбулих), тому що вони ще не зрозуміли життя. Коли я звернувся до полковника R зі словами «пане полковнику», він відповів: «Припини так звертатися...»

Дивним це все видається на волі. Якись Муньо або Фуньо можуть хвалитися серед колег, що звертаються до двічі старшої людини на «ти». Тут все зникло без сліду. Тут мала значення тільки людяність. Тут людину оцінювали виключно за її добрими вчинками.

У саду коменданта я працював протягом двох днів. Вирівнювали площу, робили намітку газонів, упорядковували доріжки. Затим із глибоко викопаних доріжок вивозили землю. Відтак засипали їх грубо товченою цеглою. Поруч

розбирали кілька будинків. У цілому всі будинки, що розташовувались поблизу табору і особливо вздовж Kleine Postenkette (маленький ланцюг вартових), які були у кільці радіусом у кілька кілометрів, мали бути знесені. З особливим азартом і люттю кидались німецькі охоронці на ці будівлі, що раніше належали полякам. Багаті будиночки і скромніші, але акуратні, які зводив польський робітник, можливо, протягом усього життя, знищувались ущент за допомогою в'язнів – поляків, битих кийками, копаних, обізвали різними прокляттями (verfluchtami). Для такого знущання під час робіт у саду і розбиранні будинків були численні нагоди.

Після розбирання даху з одного будинку, стін найтяжчим було впоратись із фундаментом, який мав бути виїнятим повністю. Площу під будинком засипали, щоб господар ніколи не зміг визначити, де було його родинне гніздо. Ми викорчувували навіть деякі дерева. З усього обійстя нічого не залишалося.

Коли нищили один із цих будинків, я побачив, що на кущі висить образ Діви Марії, який, здавалося, з самотньою незворушністю застряг у часі хаосу і руйнування. Наші не хотіли, щоб його зняли. На думку капо, вплив дощу, снігу та морозу завдасть йому найбільшої шкоди. Тож набагато пізніше на засніженому кущі можна було побачити вкритий морозом образ, що виблискував позолотою, через запітніле скло проглядало тільки обличчя з очима, які упродовж зимової праці серед диких криків і ударів відносили думки ув'язнених до родинних домівок: одних – до дружин, інших – до матерів.

Змучені, після роботи та перевірок, ми клали мокрий одяг замість подушок під голови. Вранці одягали цей одяг, дерев'яні черевики на босу ногу і без шапок ішли працювати під дощем та пронизливим вітром. Був уже листопад. Іноді падав сніг. Колеги вмирали. Вони йшли в лікарню і більше не поверталися. Дивно, я не був Геркулесом, але навіть не застуджувався.

Через кілька днів роботи в саду Міхал поставив мене у двадцятку, яку я сам міг вибрати. Тож я обирав своїх колег, які склали присягу, або тих, яких можна було б залучити до нашої організації, від яких можна було б очікувати, що вони знайдуть поза нашою організацією цінних людей, яких потрібно рятувати від загибелі. Двадцятка наша належала до сотні, яка серед кількох інших відправлялася в Industriebhof II⁴². Там лютували капові: Август Чорний, Сігруд (Sigrud), Боніц (Bonitz), Август Білий та інші. Було пару підлітків «щущенят»-фольксдойчів на службі німецькій, які отримували задоволення від биття в'язнів по обличчю, побиття палицями і т. п. Один із них прорахувався трохи й через кілька днів був знайдений повішеним в одному із бараків; він повісився сам, ніхто йому не допомагав – так повідомили в таборі.

Міхал як керівник команди праці (Vorarbeiter) мав знести один будинок в полі. Він привів нас усіх туди, й ми там «старанно» працювали кілька тижнів. Ми сиділи серед руїн фундаменту і відпочивали після праці, б'ючи час від часу ломом, щоб було чути, що ми там щось робимо. Час від часу деякі хлопці виносили на ношах будівельне сміття від розвалених стін та фундаменту. Це сміття використовували для будівництва дороги, яка пролягала в кількох сотнях метрів від нас. Будинок був розташований далеко від інших робітничих бригад,

---

⁴² Промислова зона Аушвіцу

і тому керівництво табору не навідувалось до нас. Капо мали так багато роботи з кількома сотнями «скажених собак польських», що забули про нас. Міхал стояв на сторожі та уважно спостерігав. Коли есесівець або капо опинялись неподалік, то відразу двоє колег починали йти з ношами, а інші били ломами у фундамент та склепіння підвалів.

Під час роботи я стояв поруч зі Славком Шпаковським. Наша розмова велася в основному на кулінарні теми. Обидва були повні оптимізму. Ми дійшли висновку, що маємо однакові смаки щодо густої страви. Славко укладав меню, яке бажав би запропонувати мені у себе вдома, у Варшаві, після повернення з табору. Час від часу, коли нас пронизував холод і дощ лив за комір, ми по черзі починали працювати, розбиваючи великі брили бетону.

У смугастому одязі, з кирками й молотами, ми мали такий вигляд, від якого хотілось заспівати «...w minach kując kruszec młotem»⁴³, і Славко обіцяв намалювати після виходу з цього пекла мій портрет у смугастій формі з киркою. Тільки оптимізм підтримував нас, бо все інше, вся реальність була дуже чорною. Голод скручував нам тельбухи. Ах, якби тепер ми могли мати той хліб, який поклали в тачки на площі, в день прибуття в табір. Тоді ми ще не цінували хліб.

У безпосередній близькості від нашої роботи, за колючим дротом, перед розміщеним на кордоні «великим ланцюгом варткових» паслися дві кози і корови, що з апетитом поїдали капустяне листя, яке росло по той бік дроту. З нашого боку не було жодного листка капусти, всі вони були з'їдені. Не коровами, але істотами, подібними на людей, в'язнями. Їли капусту й буряк у сирому вигляді. Заздрив коровам – буряк їм не шкодив. Ми, за винятком невеликого відсотку, хворіли на животи. Ув'язнені масово страждали на розлад шлунка в таборі – на дизентерію (Durchfall) або польською – biegunka, dyzenteria.

Але я мав здоровий шлунок. Справа прозаїчна, та здоровий шлунок – це головне в таборі. Хто захворів, повинен був мати багато сили волі, щоб утримуватися від їжі, навіть протягом короткого періоду часу. Про спеціальну дієту навіть не йшлося. Можна було піти в лікарню, але на початку було важко туди потрапити. І хто звідти повертався? Виходили переважно із димом через трубу крематорію. Сили волі в даному випадку не вистачало. Навіть коли в'язень, опанувавши себе, віддавав обід і сушив хліб на наступний день або пік його на вогні і з'їдав для припинення проносу, він, як і раніше, був ослаблений постійним розладом шлунка, а у робочій команді під наглядом ката з кийком, через брак сил для роботи підпадав під статус «Einfauler Hund» (лінивий пес), що закінчувалось побиттям.

Повертаючись у табір на обідню й вечірню перевірку, двічі на день всі ми повинні були нести цеглу. Протягом перших двох днів носили по 7 цеглин кожен, через кілька днів – 6 і, нарешті, встановили норму 5 цеглин. У таборі, коли ми прибули, було огорожено дротом шість п'ятиповерхових блоків і чотирнадцять одноповерхових. На плацу, де проводилась перевірка, звели вісім нових

---

⁴³Дослівно: «У копальнях, б'ючи руду молотом». Пісня каторжан на слова Адама Міцкевича: «В шахту я з кайлом залізу, Думка негайно мене зігріє: З добутого заліза меч скують для царської шиї».

п'ятиповерхових блоків, а на всіх одноповерхових добудували ще чотири поверхи. Матеріал (цегла, залізо, вапно) носили у табір з відстані кількох кілометрів і до завершення будівництва через це закінчили свої життя більше тисячі ув'язнених.

Робота в двадцятці Міхала врятувала життя багатьох колег. Добросердний Міхал, опікуючись нашою безпекою, за межами блоку застудився, захворів на запалення легенів і був доставлений у лікарню. Він помер у грудні. Коли він відійшов від нас до лікарні (це був кінець листопада), ми були заскочені таким повідомленням зненацька, як і всі інші двадцятки й сотні.

Знову почалося мордування. Відвантажували товарні вагони тачками на узбіччя колії. Це були залізо, скло, цегла, труби, стоки. Привезли всі матеріали, необхідні для розширення табору. Вагони треба було вивантажити швидко. Отже, ми, знову потерпаючи від ударів кийками, носили, спотикалися, падали під тяжкою вагою двометрової балки чи рейки. Вичерпувались сили навіть у тих, хто зберіг їх у минулому. Для них це був подив – досі залишатись живими, коли давно перевищені межі того, що сильна людина може витримати. Отже, з одного боку, тут народилося велике презирство в них – при спогляданні свого тіла, сприйманні себе в такому вигляді все ще як людей, але прийшло визнання дивної людської натури, сильної духом, що має в собі щось безсмертне.

Спростовували цю думку десятки трупів. Якось тягнули вчотирьох одного на повірку в табір. Холодні руки й ноги, за які тримали тіло, кості, обтягнуті синьою шкірою. Сіро-чорно-фіолетове обличчя зі слідами побиття, байдужими вже очима. Деякі тіла ще не охололи, розбиті лопатою голови хиталися в такт маршу колони, яка повинна була йти в ногу.

Їжа, яка була малокалорійною, не могла давати вдосталь енергії для важкої праці. Тим більше що ця енергія мала ще обігрівати тіло, яке мерзло просто неба.

На *Industriehof II* після втрати Міхала старались так робити зі Славком, досить спритно маневруючи між палицями, щоб завжди працювати у команді з більш прийнятними завданнями. Одного разу при розвантаженні вагонів потрапили знову до команди *Straßenbau* (дорожнє будівництво) Августа Білого.

Під час роботи з цією командою припало йти біля магазину – ударив у ніздрі сильний запах ковбаси. Голод витончив наше сприйняття запахів. В уяві постав шинок із висячими шинками, копчений бекон. Але що з того – це не для нас! Запаси, безумовно, для «суперменів». У всякому разі, ми жартували самі до себе: по війні будемо святкувати, зараз ми не люди. До магазину було 40 метрів. Напевно, то був радше нюх тварини, ніж людини... Одне рятувало нас завжди – добрий гумор.

Але всі ці умови мали досить недобрі наслідки. Несучи цеглини щовечора у табір, особливо у вечірній час, я йшов, мабуть, тільки кроком. Дійсно, іноді втрачав свідомість і робив кілька кроків абсолютно механічно, ніби уві сні, я був поза навколишнім середовищем... перед очима роїлось все зелене... Небагато залишалось до того, щоб спіткнутися... Коли думки оживали і я починав усвідомлювати свій внутрішній стан, то прокидався... Чувся мені наказ: Ні! Ні! Можеш зламатися! І йшов далі лише завдяки силі волі... Поволі минався стан

втрати свідомості. Заходив через браму до табору. Отже, тепер я зрозумів напис на воротах: «Arbeit Macht Frei»! О, так, дійсно... Робота робить вільним... Це звільнення з табору... зміна свідомості, яку переживав перед тим. Вона визволяє дух із тіла, спрямовуючи тіло в крематорій... І треба думати про щось... щось робити, щоб якимось приборкати процес втрати сил.

Коли я зустрівся з Владиками (полковник 1 і лікар 2), Владик-2 завжди питав: «Ну, Томасе, як ти?» Я відповідав з веселим обличчям: «Почуваюсь добре». Спочатку вони були здивовані, пізніше звикли та, нарешті, вважали, що справді почуваю себе чудово. Я не міг відповісти інакше. Для того щоб здійснювати «роботу», колеги поставилися до цього завдання відповідально, і один зумів навіть зміцнити свої позиції в лікарні – став поважною людиною. Другий Владик почав створювати п'ятірки в будівельному відділенні. Доводилось звертати увагу на психічний розлад суб'єкта № 3. Я не дозволяв собі скаржитись на поганий стан і показувати свою слабкість. Звичайно, в такому випадку я не мав би змоги вимагати від когось зі своїх колег якоїсь результативної роботи із розширення організації. Попри постійні загрози життю і напругу нервів, перед усіма засвідчував, що почуваюся дуже добре. Згодом не тільки на словах, але й в дійсності мав добрий настрій.

То була свого роду подвійність. Потім, коли тіло не бралось до уваги, духовно людина почувала себе, без перебільшення, дуже добре. Задоволення почало знаходитись десь у голові через набутий духовний досвід і цікаву гру, чисто інтелектуальну, яку проводив. Це було необхідно, перш за все, щоб власне тіло якимось вберегти від смерті. Так можна було якимось чином потрапити під захист, щоб уникнути смерті у зв'язку з жахливими погодними умовами просто неба.

Мрія Славка полягала в тому, щоб узятися до різьби в деревообробному цеху. Пізніше він спробував і мене туди втягнути. В таборі було дві столярні. Одна велика, на Industriebhof I, друга – маленька, в самому таборі на блоці 9 (стара нумерація). До тієї столярні й пішов працювати мій колега з Варшави капітан-3 на ім'я Фред. Казав мені, що я міг би туди потрапити, якби зацікавив чимось *Vorarbeitera* (керівник роботи) столярні. Він був фольксдойчем⁴⁴ – Вестрих (Westrych) Вільгельм, походив із містечка Пири з-під Варшави. Він сидів тут за торгівлю валютою і чекав дострокового звільнення. Вестрих як фольксдойч сидів на двох стільцях. Працюючи на німців, він часто рятував поляків, коли бачив, що з того буде якась користь майбутньому. Охоче, зокрема, рятував колишніх знаменитостей, щоб пізніше, якщо німці програють, з їхньою допомогою відбілити свою працю в таборі й захистити себе. Тож вихід був у тому, що необхідно було стати мені колишньою знаменитістю. Тоді я вирішив піти ва-банк.

---

⁴⁴ Фольксдойче (нім. *Volksdeutsche*) — позначення «етнічних германців» до 1945 року, які жили в діаспорі, тобто за межами Німеччини. На відміну від рейхсдойче (нім. *Reichsdeutsche*, «германців рейху»), належність до фольксдойче («германськості») встановлювалася за окремими ознаками — за «сімейною історією» (чи були батьки німцями), німецької мови як рідної, за ім'ям, церковними записами і т. п.

Мій колега, капітан-8, обіцяв правильно налаштувати керівника робочої команди і ввечері витягнути його з блоку 8 (стара нумерація), де він жив. Тут відбулася наша розмова. Я коротко сказав, що нічого дивного, що він не пам'ятає мене, тому що хто може знати про Томаша... Я назвав своє прізвище табірне.

«Ну, пане ясний, зрозуміло: сидите тут під вигаданим ім'ям». Вже Парки⁴⁵ взяли нитку мого життя у свої ножиці, – подумав я словами Сенкевича. Я ризикував своїм життям. Достатньо було б керівнику роботи повідомити когось зі зграї есесівців або капо, серед яких я був відомим, що тут хтось під чужим ім'ям, як я відразу був би вбитий. Як я зачаровував надалі в розмові Вестриха, того тут писати не буду, але це мені вдалося. Він говорив до мене «пане», що було навіть дивно у зверненні до сірого в'язня. Сказав, що лице моє десь бачив... на якихось афішах на прийомі у Варшавському замку, і, що найважливіше, сказав, що завжди рятує шанованих поляків, бо сам вважає себе поляком, і щоб завтра вранці я прийшов до малої столярні, бо він домовився з капо. Таким чином, до столярні я буду прийнятий і в майбутньому йому віддячу. Розмова відбулася ввечері 7 грудня.

Наступного дня, 8 грудня, після переклички я опинився у столярній майстерні. Працюючи у полі, я ходив без шапки та шкарпеток. Тут, під дахом, тепло, за іронією долі, я отримав від Вестриха 8 грудня шкарпетки, а через тиждень по цьому – шапку. У столярній майстерні він представив мене капо як хорошого столяра (поганих взагалі не приймали), як такого, що має пройти випробування. Капо подивився на мене і кивнув на знак згоди.

Робочий день пройшов у зовсім інших умовах. Тут було тепло, сухо, чиста робота. Покарання не було, ним слугував сам факт видалення з такого місця – повернення зі столярної майстерні знову в жахливе табірне середовище. Але для того, щоб працювати тут, щось потрібно було знати. Здібностей мені не бракувало, але все одно було складно – в столярній справі я геть не тямив. Прикріпили мене до доброго столяра, згодом він став членом нашої організації, капрала-9 (на ім'я Чесік). Під його наглядом і керівництвом я невдовзі став справжнім столяром.

На той час я не робив нічого важливого. Тесав дошки або пиляв разом із Чесіком, який сказав, що для першого разу взагалі непогано. Наступного дня капо дав мені самостійну роботу. Мені потрібно було показати, на що я здатен. На щастя, це було не важко, а з допомогою Чесіка мені вдалося дуже добре. Цього ж дня повернули до столярні Славка, капо якраз шукав різьбяра, тож ми з колегою порекомендували його. За кілька днів Чесік отримав нову роботу від капо. Прикріпили мене до його верстата, і я виконував його вказівки. Він був дуже щасливий з того, що я добре справляюсь. Але капо залишився незадоволений роботою Чесіка, і ми обидва з гуркотом вилетіли зі столярної майстерні. Чесік, бригадир, і я, його помічник.

«...І треба, щоб так сталося... такий був хороший тесля, а спіткнувся на «цинках»⁴⁶ – важкий випадок для теслярів. Чесік не спіткнувся на «цинках», але він зрозумів, що капо в облаштованій столярній майстерні не хоче їх бачити.

⁴⁵ Богиня долі, за римською міфологією.

⁴⁶ Цинки – одна з жаргонних назв столярних шпунтів

Принаймні, випадок наш був нелегким. За невиконання завдання нас у таборі кинули до карної роботи на тачках під наглядом старшого табору.

Важкий ранок розпочався для нас роботою в таборі при тачці. Бруно і таборовий капо (капо, що слідкував за порядком у таборі) були до нас безпощадні. Був великий мороз, але Laufschrift (біг риссю) не давав нам змоги його відчувати. Із силами було гірше. Чесік працював протягом довшого часу в столярні й тому мав більше сили. Я лише кілька днів працював у теплі й тому був слабшим. Це не був наш перший день ув'язнення, тому Чесікові вдалося вирватись ще до полудня, мені – після обіду: ми втекли на інші роботи. Ми мали в таборі власні ходи, нащо zugang, без ризику бути побитим, не міг наважитись. День скінчився якимось, але що робити далі?

Чесік не повернувся до малої столярні. Я зустрів його пізніше в іншому місці. Але Вестрих зайнявся моєю особою серйозно... Він повідомив мені через Фреда (капітан-8), що я завтра вранці після переклички маю прийти до столярної майстерні. Наступного дня він пояснив каповому столярні, що я виконував роботу, яку доручав мені Чесік, і що я непоганий столяр, тож я залишився надалі працювати в майстерні. Аби щоразу не попадатися капо Вестриху, я знайшов столярні роботи за межами майстерні. Вестрих скерував мене до блоку 5 (стара нумерація) і розповів про мене блоковому Балтосінському (Baltosińskiemu), сказавши, що я можу зробити килимок для витирання ніг, ящик для вугілля, направити віконні рами і т. п., виконати незначні операції, для яких не було необхідності бути екстраординарним теслею. Крім того, він говорив Балтосінському (я дізнався пізніше від Юрка-10), щоб опікувався мною і підгодував, бо це могло бути корисним у майбутньому, тому що я не проста особа.

Я працював на 5-му блоці в залі № 2, господарем якого був Стасік Полковський (Polkowski) з Варшави (перукар). Я ремонтував принесені старі речі, переробляв або робив з принесених із майстерні частин старих меблів шафи для блокових. Підгодували мене їжею із зали. Балтосінський прислав мені тарілку супу герету (додаткова порція їжі), тож почали повертатися сили. Так я працював протягом грудня й початку січня 1941 року, аж до інциденту з Лео, який я опишу далі.

Закінчувався 1940 рік. Перед тим як перейти до оповіді про 1941 рік в Освенцимі, я хотів би додати більше табірних вражень, що пов'язані з тим самим 1940-м.

Німецькі катюги-бестії виявляли звірячий інстинкт молодого злочинця, малолітні в'язні kasetów (концентраційних таборів), які стали нашою владою в Освенцимі, демонстрували садизм у різних формах. У штрафних командах забавлялися, розбиваючи яечка (здебільшого євреям) на пеньку дерев'яним молотком. На Industriebhof I був есесівець на прізвисько Perełka (Перлина), який навчав свого собаку-вовка кидатись на людей, використовуючи людський матеріал, який тут ніхто не брав до уваги. Вовк кидався на в'язнів, які бігли під час праці, збивав з ніг ослаблені жертви, вгризався в тіло, рвав зубами, кусав статеві органи, душив, стискаючи щелепи.

Першим самотним в'язнем, який втік із Освенціма через дріт, коли до нього ще не підключили електричний струм, був Тадеуш Вейовський (Wiejowski). Влада лютувала. При встановленні під час повірки відсутності одного в'язня як покарання весь табір протягом 15 годин стояв по команді «струнко». Зрозуміло, ніхто не міг стояти струнко. Під кінець такого стояння люди без їжі, без можливості вийти в туалет мали жалюгідний вигляд. Поміж рядами бігали есесівці й капо, б'ючи палицями тих, хто не міг стояти. Деякі втрачали свідомість від виснаження. На втручання німецького лікаря комендант заперечив: «Нехай вмирають. Як половина вимре, тоді буде вільно!» Той лікар почав бігати рядами й закликав прилягти. Коли величезна маса людей уже лежала на землі й навіть капо не бажали бити, нарешті наглядачі оголосили про кінець «стійки».

Протягом наступних місяців ми працювали на загородженні табору. Встановили ще один дріт навколо першого на віддалі кількох метрів. З двох боків по обидві сторони плоту з дротом вибудували бетонну огорожу, щоб забезпечити неможливість проникнення до табору ззовні. Згодом до дротяної огорожі було під'єднано електричний струм з високою напругою. Навколо табору між бетонним парканом і парканом з дротом поставили дерев'яні вежі, на яких пильнували есесівці з кулеметами. Більшість намагалась втекти із табору, коли йшли на роботу поза його межі. Репресії за втечі пом'якшились, тож ми довго стояли при вечірній повірці й потім доводилось їсти холодну вечерю перед сном. Жодних гарантій, однак, стосовно цього не було, тож часто наші обід чи вечеря пропадали.

Не пом'якшились і покарання за спробу втечі. В'язень завжди платив життям, убивали відразу, або кидали до карцеру, або ж нещасні були привселюдно повішеними. Втікача при невдалій спробі одягали, як посміховисько: шапку з вухами осла і до одягу прикріпляли інші відразливі елементи. Наприклад, одягали йому на шию табличку з написом «то є осел... старався втекти...» і т. д. Також вішали на пояс бубон, і втікач ішов так уздовж рядів своїх колег, які стояли в черговій перевірці, відбиваючи свій останній марш на цій землі. Блоки, вирівняні для перевірки, споглядали ту дурну комедію мовчки. Доти, доки шукали такого втікача, блоки стояли по команді «струнко». Кілька сотень в'язнів під керівництвом зграї капо і зграї собак ішли на пошуки втікача, який здебільшого ховався десь у районі між малим і великим дротом. Вартові, що стояли на вежах великої огорожі, знімалися з охорони, якщо при вечірній повірці кількість в'язнів збігалась зі списком табору.

Одного разу під час вечірньої повірки, коли було дуже холодно і падав дощ зі снігом, пролунала пронизлива сирена, що зловісно пророкувала «стійку». Підтвердили відсутність двох в'язнів. Відтак оголосили карну «стійку» до часу знайдення втікачів, які, напевно, ховалися десь на *Industriehof II*. Капових, собак і кілька сотень ув'язнених було відправлено на пошуки, які тривали довго. Сніг, дощ, тяжка робота, блаженський одяг в'язня вимучили нас у «стійці» до повної знемоги. Нарешті гонг оголосив про знайдення втікачів. До табору повернулись лише бездиханні тіла тих нещасливців. Один із мерзотників, розлютований вимушеним продовження робочого дня, пробив одного з втікачів вузькою,

Герхад Палітш

гострою дошкою на виліт ззаду через нирки і шлунок, тож його неприємного, зі скривленим і посинілим обличчям принесли його четверо мерзотників до табору. Така втеча була непотрібною, була проявом великого егоїзму, коли сотні в'язнів, стоячи на холоді в «стійці», помирили сотнями. Вмирили від холоду, втрачаючи волю до життя. Інших забрали до шпиталю, де вони впродовж ночі вмерли.

Іноді, правда, ніхто не втікав із табору, але вони тримали нас під час перевірки довго, кілька годин, не могли дорахуватися в'язнів. Влада табору йшла до приміщення нібито для чергової перевірки списків: нас добивали холод, дощ, сніг і примус стояти на місці без руху. Ми повинні були

захистити весь організм, напружуючи повільно м'язи тіла, щоб витворити трохи тепла, зберігаючи життя.

Рапорт від блокового при перевірках приймав есесівець Blockführer⁴⁷. Після отримання рапорту від кількох блоків есесівець підходив до Rapportführera – SS-Obersturmführer Герхарда Палітша (Gerhard Palitzsch), якого самі есесівці боялися, як чуми. Карав він їх карцером або відправляв на фронт. Він наводив жах на всіх. Коли з'являвся Палітш, наступала тиша.

На посаду блокового почали дертися люди, яких я колись вважав за поляків, але тут з'являлися переважно вихідці із Сілезії. Міг сказати про них найкращі слова, а тут своїм очам не хотілось вірити. Вбивали поляків – за своїх не вважали; самі були непотребом для німців. Якось звернувся до одного vorarbeiter, який походив із Сілезії: «Чому ти його б'єш? Зрештою, це поляк». А він мені відповів: «Але я не є поляк – я Сілезець. Батьки хотіли зробити з мене поляка, але Сілезія – Німеччина. Поляки повинні жити у Варшаві, а не в Сілезії». І продовжив бити кийком того в'язня.

Було два блокових-сілезців: Скршипек (Skrzypek) і Беднарек (Bednarek), які, ймовірно, були гірші від найгіршого німця. Били кийками велику кількість в'язнів, навіть Кривавий Алойзій трохи стримувався – не міг до тих злочинців прирівнятись. Щоденно, стоячи для перевірки, можна було бачити на правому крилі блоків тих злочинців, що стояли біля тачок із трупами в'язнів. Звітуючи, вони хвалилися своєю роботою перед есесівцями.

Але узагальнювати це не можна, тому що, як і скрізь, так і тут із цього правила були винятки. Окремий сілезець був добрим поляком, коли такий

---

⁴⁷ Blockführer – старший по блоку (жіночий еквівалент: Blockführerin – блокова). По-садова особа відділу III (Таору) у структурі фашистських концтаборів. Він керував одним із блоків в'язниці й був відповідальним за групу ув'язнених. Підпорядковувався Rapportführerowi. До його обов'язків належали: догляд за порядком і чистотою у доручених йому приміщеннях, контроль за роботою в'язнів (блочних, sztabowuch), проведення святкування, перевірок, під час яких контролювалась ефективність роботи підлеглих йому ув'язнених. Здійснював контроль на воротах входу в табір і повернення в табір.

з'являвся, міг йому своє життя спокійно довірити. Це був вірний друг. Був такий сілезець – блоковий Альфред Влодарчик (Alfred Włodarczyk), а ще Смичек (Smuczek); були й сілезці у нашій п'ятірці – напишу про це згодом.

Кривавий Алойзій, про якого я згадував, уже не був блоковим. Блок 17-а (стара нумерація) було перетворено на склад одягу в'язнів. Транспорт із в'язнями все ще надходив, збільшуючи поточну кількість; число в'язнів у таборі не збільшувалося в цілому. Відбувався відтік в'язнів через трубу крематорію: вбивці ретельно приховували кількість жертв. Однак «ефекти» – мішки з нашими земними речами – акуратно зберігались. Вони зайняли весь вільний простір у блоці 18. Був розширений простір, відведений тепер під склад (Effektenkammer⁴⁸) ще один поверх (блок 17-а); всі ув'язнені були переведені до різних блоків.

З 26 жовтня я жив у блоці 3-а (на 2 поверсі), де блоковим був Копров'як (Koprowiak). Хтось про нього у в'язниці мені відгукувався дуже добре, про його минуле як порядної людини. Я бачив, що він іноді бив в'язнів, але це було йому не в радість і, можливо, псувало нерви. Щоправда, бив переважно тоді, коли на це дивився якийсь німець. Можливо, так хотів зберегти посаду блокового чи життя. Для в'язнів-поляків був найкращим блоковим. У блоці 3а я мешкав у першій кімнаті, штубовим якої був Дрозд. Людиною він був сердечною і не застосовував побиття в'язнів. Цей блоковий дивився на це крізь пальці.

Одного разу із поверху цього блоку, спостерігав через вікно цікаву сцену, яка надовго закарбувалась у пам'яті. У робочий день залишився у таборі. Пішов до амбулаторії, викликаний звідти карткою. Після повернення залишився в блоці. Падав дощик, день був похмурий. На площі працювала штрафна команда, що возила щєбінь, який викидали лопатами з ями. Окрім того, стояло й мерзло якесь командо на фізкультурі. Біля ями три есесівці, не маючи змоги відійти від командо і побоюючись Палітша чи коменданта, що нишпорив того дня по табору, вигадали собі розвагу. Вони робили грошові ставки, кладучи банкноти на цеглу. Потім закопували в'язня ретельно головою вниз в пісок. дивлячись на годинника, затим спостерігали, скільки хвилин той ще рухав ногами. Сучасний тоталізатор – подумав я. Вочевидь, той, хто був найближчий до правди у вгадуванні, як довго засипана людина ворушитиметься, перш ніж сконає забрав гроші.

Так добігав кінця 1940 рік.

Перш ніж потрапити до столярного цеху й отримати від цього користь та харчі у п'ятому блоці, голод крутив кишки настільки, що я почав пожирати очима хліб, отриманий в'язнями у вечірній час як одним із тих, що були на «добрих посадах», і який варто було притримати собі до сніданку. Це була найтяжча боротьба в моєму житті. Уся проблема в тому, що все-таки зробити: з'їсти хліб чи лишити на ранок... Але я не буду писати про голод ситим людям... або тим, що отримували посилки з дому чи з Червоного Хреста, живучи без

---

⁴⁸ Серед безлічі різних будівель у найбільших концентраційних таборах були комори, відомі як Effektenkammer. Ці великі склади використовували, щоб тримати речі ув'язнених до їх звільнення. Найбільший досі стоїть у Бухенвальді, таборі неподалік від Веймара, Німеччина. Зараз будівля використовується для розміщення постійної експозиції. У Stammlager, головному таборі в Освенцимі, теж був такий великий склад.

примусової праці, скаржилися пізніше, що вони були дуже голодні. Ах! Відчуття голоду являється поступово, як велика скеля. Іноді здавалося, що я був у змозі відрізати шматок плоті від трупа, що лежав біля лікарні. Саме тоді, якраз перед Різдвом, нам почали видавати вранці ячмінну кашу замість «чаю» – це було великим добродійством, і не знав, кому подякувати (так було до весни).

На Різдво нам поставили в таборі пару ялинок, які гарно світилися. Капо ввечері на стільцях під ялинкою поклали двох в'язнів і дали по 25 ударів кийками по голому тілу. Це був жарт у німецькому дусі.

Різдвяна ялинка встановлена перед 15-м блоком концтабору Аушвіц, поряд з ув'язненими з транспортного командо (Rollwagenkommando).

Фото: www.auschwitz.org

Ступені покарання в Освенцимі

Найлегшим покаранням було побиття на стільчику. Відбувалося це публічно, при всіх блоках, які стояли під час перевірки. Виготовляли «екзекуційний столик» – стілець із кайданками для рук і ніг по обидва боки. Поруч стояли два есесівці-злочинці (часто сам Сейдлер, а іноді Lagerältester Бруно) і били ув'язненого по відкритій частині тіла, щоб не нищити одяг. Використовували важкі буки або різки... Після кількох ударів тріскала шкіра, пирскала кров, виглядало це, як відбивання котлети. Я був свідком цього не один раз. Іноді вони отримували 50 кийків, а іноді – 75. Одного разу, коли кара була 100 кийків, після близько дев'яноста ударів в'язень-слабак скінчив життя. Якщо винуватець лишався живим, він повинен був встати, зробити кілька присідань, щоб відрегулювати циркуляцію крові, й по стійці «струнко» подякувати за слушне покарання.

Другим різновидом кари був карцер двох видів. Карцер звичайний містився у підвалі блоку 13 (стара нумерація), де сиділи в основному капо або есесівці за розпорядженням політичного відділу чи іншим покаранням. Звичайний карцер займав третину підвалу 13-го блоку, інша, четверта частина, схожа на ті три, але без світла, називалася «темною». На одному кінці блоку коридор підвалу повертав під прямим кутом праворуч і незабаром закінчувався. У цьому кінці розміщувалися невеликі різні карцери. Було їх три, так званих «стоячих» (Stehbunker). Був отвір у стіні, через який можна було увійти, тільки згорбившись, тут була розміщена квазішафа розмірами 80x80 см, заввишки 2 метри, так що стояти можна було вільно. До такої «шафи» заганяли кийком чотирьох в'язнів, засуджених до «стоячого карцеру», і, закриваючи штаби, залишали до ранку (із 19:00 до 6:00). Це може здатися неможливим, але сьогодні живуть ще кілька свідків, які відбували покарання в Stehbunker в компанії восьми чоловіків! Вранці їх звільняли й ставили до роботи, а ввечері запихали знову, як оселедці, закриваючи залізною штабою до ранку. Покарання, як правило, тривало протягом 5 ночей, але часто набагато довше. Хто не мав добрих відносин із владою табору, той після однієї чи кількох таких ночей і кількох днів безперервної роботи, зазвичай, закінчував життя. Для того, хто міг відпочити, працюючи у своїй команді, покарання закінчувалось щасливо.

Третьою карою був звичайний «стовпчик», запозичений з австрійських кримінальних методів. В'язня підвішували на стовп, зав'язавши за спиною руки, а охоронець-есесівець час від часу його розхитував, забавляючись. Тоді суглоби тріщали, в тіло врзалися шнури. Щастило, коли тут не з'являвся Перлінка (Perelka) зі своїм вовком. Таким чином годинами проводився допит, при цьому в'язневі давали пити сік із маринованого салату, коротко кажучи – оцет, щоб не втратив свідомості передчасно.

Четверте, найсуворіше покарання, розстріл – смерть більш гуманна, бажана і швидка порівняно з мученицькою смертю. Розстріл, власне, не був єдино можливим; поширеним був такий варіант: розстріл або побиття до смерті. Покарання відбувалося у 13-му блоці (стара нумерація). Був там дворик: обмежений блоками (між 12-м і 13-м), зі сходу закритий стіною, яка єднала блоки і називалася «стіною плачу». Із заходу також була стіна з воротами, як правило, закритими, щоб приховати заворіття. Ці ворота відкривалися в час розстрілу чи витягання закривавлених трупів. Проходячи поруч, відчував запах, що панує на бійні. Рівчаком тік червоний потік. Ці рівчаки відбілювали безперервно, але майже кожен день між білих країв звивались червоні річечки... Ах! Якби це не була кров... людська кров... польська кров... і то найкраща, тоді можна було б милуватись поєднанням кольорів... Так було за межами табору. Всередині все сприймалося тяжко і страшно. Кат Палітш – гарний хлопчик, який у таборі нікого не бив, бо це не в його стилі, проте у закритому дворі був основним творцем жахливих сцен. Покарані ставали голі біля «стіни плачу», він прикладав до задньої частини голови в'язня малокаліберну гвинтівку і розстрілював. Іноді використовував для вбивства звичайний штифт, який призначається для забиття худоби. Пружинний пістолет вистрілював штифтом, який врзався у мозок в'язня – так закінчувалося життя. Палітш іноді залучав групу цивільних, яких катували

у підвалі, до участі у такій грі. Дівчат роздягав догола і змушували бігати по колу в закритому дворіку. Стоячи всередині, він довго прицілювався і стріляв – одну за іншою. Жодна з них не знала, хто помре відразу, а хто поживе ще деякий час або, може, ще раз візьмуть на дослідження... Так він вправлявся у мордуванні й розстрілі.

Ці сцени бачили декілька наглядців з 12-го блоку, стоячи на сторожі, щоб жоден із в'язнів не підходив до вікна. Вікна були зачинені віконницями, щоб не було видно, але вони не прилягали щільно – тож можна було роздивитись. Іншого разу було видно з 12-го блоку, як стратили привезену сім'ю, що стояла біля «стіни плачу». Палітш застрелив першим батька родини в присутності дружини та двох дітей. Потому вбив маленьку дівчинку, що спазматично трималася за руку блідої матері. Потім вирвав з рук маленьку дівчинку, яку мати тулила до грудей. Схопив за ноги і вдарив головою об стіну. Нарешті вбив непритомну матір. Ця сцена відбувалась у присутності колег-очевидців, так ретельно й так однаково вони розказували, що не мав сумніву, що так відбувалося.

У день Різдва 1940 року ув'язнені вперше отримали посилки від своїх сімей. О, ні! Не їжа! Їжу не дозволяли відправляти, щоб нам не ставало легше. Деякі отримали таким чином першу посилку в Освенцимі, то був одяг, в тому числі дозволені речі: светр, шарф, рукавиці, навушники, шкарпетки. Іншого не можна було посилати. Якщо в пакунку була нижня білизна, вона відправлялася Effektenkammer на номер в'язня і там лежала. Так було тоді. Пізніше нам вдалося це забрати за допомогою організованих колег. Посилки приходили на Різдво, лише один раз на рік, і, хоча там не було їжі, однак вони були дуже корисними через теплий одяг і приємними, бо з дому.

У свята Вестрих з капо столярної майстерні добилися додаткових котлів з чудовим рагу з кухні есесівців і святкували разом зі столярами, працівниками майстерні. Ці котли приносили кілька разів у великій таємниці есесівці, організовував їх Вестрих за гроші, які ми збирали поміж своїх друзів.

1941-й почався для мене теслярською роботою в п'ятому блоці, де я постійно вигадував якісь доручення. Блоковий не втручався у мою роботу. Я зустрів тут колегу Гериха (Gierycha), сина моїх друзів – використовував їхню квартиру в Орлі для конспіративної діяльності в 1916–1917 рр. До 5-го блоку майже щодня приходив старший по табору Лео (номер в'язня 30). Після входу до кімнати есесівця чи старшого по табору необхідно було крикнути «Achtung!⁴⁹» і доповісти. Я робив це без скарг, додавши в кінці доповіді: «... ein Tischler bei der Arbeit⁵⁰». Лео (Leon Wiczorek) – це підходило. Він не поцікавився, що я роблю тут так довго і, як павич, вийшов із кімнати.

---

⁴⁹ «Увага»

⁵⁰ «Один столяр виконує роботу»

Охорона табору. Всього Аушвіць охороняло близько 6000 есесівців. Збереглися їхні анкетні дані. Три чверті мали повну середню освіту. 5% – випускники університетів з науковим ступенем. Фото: www.auschwitz.org

5-й блок був відведений для неповнолітніх, жили тут хлопці 15–18 років, яких Третій рейх ще сподівався перевиховати. Вони проходили тут якісь курси. Лео приходив сюди щодня, він любив молодь, зокрема любив хлопчиків... занадто... Він був збоченець. Він вибирав тут жертв для задоволення. Він їх годував, змушував до покірності покращенням добробуту або залякуванням штрафною командою і, коли задовольнявся хлопцем, щоб не було свідка його збочень, вішав свою жертву, як правило, вночі. Близько 15 січня я стояв біля вікна, коли Лео увійшов до кімнати. Я не помітив його і не крикнув «Achtung!». Адже моя увага була спрямована на Zugang за склом. У той самий час я помітив полковника 11 за вікном. Леон був явно незадоволений. Він підійшов до мене і сказав: «Довгий час уже сидиш тут на блоці. Завтра щоб ти більше сюди не приходив».

Я розповів про це Вестрихові, й він сказав мені, щоб приходив у блок. Тому наступного дня я повернувся у блок 5. Незабаром за мною прийшов Лео і розлютився. «Deine Nummer?⁵¹» – закричав він і дивно, що не вдарив. «Rrraus mit dem alles!⁵²» – вказав на інструменти. Виходив я зі столярні дуже швидко, а він записував мій номер, кричачи вслід, що ще сьогодні я буду вигнаний із цеху. Про інцидент в столярні розповів Вестрихові. Прямо за мною зайшов Лео. На щастя, капо не було. Його заступав Вестрих, який дозволив Лео викричатися, потім

---

⁵¹ «Твій номер»

⁵² «Забирайся геть із цим усим!»

пояснив, що столяр йому вчора про все доповідав і він доручив йому сьогодні піти до 5-го блоку й позабирати там всі інструменти. Лео заспокоївся.

Так я залишився на посаді теслі й надалі, але про всяк випадок перейшов працювати до іншої кімнати того ж 9-го блоку. Через кілька днів Вестрих сказав мені, щоб я взяв інструменти і йшов за ним у табір. Він привів мене до блоку 15 (стара нумерація). Це був шпиталь для в'язнів. Блоковий шпиталью був трохи придуркуватим німцем, але пильнував порядок у блоці. Вестрих доручив йому напередодні обрамувати матраци дерев'яними рейками. Ліжок там не було. Пацієнти лежали поруч на підлозі у жахливих умовах. Матраци вкладались на підлозі (пацієнти розміщувались головами до стіни) не завжди рівно, що мало ще гірший вигляд. Було ухвалено рішення прибити рейки на кінцях матраців, які виклали в два ряди біля стіни. Рейки були прибиті вздовж кімнати таким чином, щоб забезпечити рівний прохід.

Блоковий привітався і запитав, чи можу я добре зробити цю роботу. За погану роботу мав би отримати чимало кийків на столику, за добру – щоденну добавку «репету». Так я почав працювати тут, і кімнату за кімнатою оббивав рейками, вирівнюючи їх кутником. На допомогу мені дали якогось інженера із Варшави, присланого Вестрихом. Ми їли додаткову порцію супу щодня. Їжі було на блоці вдосталь. Давали її для всіх, а деякі хворі навіть не хотіли їсти. Інженер із Варшави заразився тут грипом. Прийнятий до шпиталью в тому самому блоці, в умовах, які тоді були в НКВ (лікарні), в якій було повно вошей, він незабаром помер. Роботу з прибиванням рейок я вже закінчував сам.

Незабаром прийшла й моя черга. Я заразився грипом чи, можливо, застудився на повірці. Зима була досить жорсткою. Ми мали пальта, видані ще перед Різдвом Христовим, але це був швидше ерзац, без підкладки, тож вони дуже погано захищали від морозу. Я боровся з хворобою протягом кількох днів. Була температура, яка доходила вечорами до 39 градусів, так що міг потрапити до шпиталью без всякої протекції. Однак не хотілося туди. Були дві причини для цього: страшенні воші в лікарні й кінець роботи в столярній майстерні.

Так я захищався, як міг, але хвороба схопила мене міцно і не хотіла поступатися. Найгірше було під час перевірки, дув поривами вітер – голова горіла. Я не знаю, що було б, якби я не витримав, напевно, було б все по-іншому. На блоці, в першій кімнаті, були більш-менш прийнятні стосунки. Після штубового Дрозда прийшов інший – Антек Потоцький. Деякі з нас виконували різні прибиральні роботи у блоці. Для мене вони були такі: робити вікна, двері й світильники.

Все було б добре у блоці, якби нам так не докучали воші. Щовечора відчайдушно боролися із ними. Я вбивав їх щодня близько сотні, думаючи, що вранці їх більше не буде, але наступного дня їх знову були сотні. Увечері не було можливості їх зловити більше – вимикали світло. Протягом дня, під час роботи, також неможливо було цим займатися. Уночі паразити перелазили з ковдри на сорочку. Навіть якщо із ковдри їх можна було визбирати, то і це не допомогло б; ковдри вдень складали всі разом, тому щораз отримували інші ковдри. Біля теплої грубки ці створіння вдало переповзали на чисту ковдру.

Але нарешті оголосили боротьбу з вошами. Це сталося, як для мене, в дуже невідповідний час. Мав велику температуру. Увечері нам наказали роздягнутися. Одяг надягнули на дріт і поклали до парильні. Потім усі йшли голими в душеву 18 (стара нумерація) блоку і потім голими до блоку 17 (стара нумерація). Там знову сиділи протягом усієї ночі: сотні голих у кімнаті, була жахлива спека й задуха. Вранці нам дали одяг і погнали у вітер і мороз через площу у блок 3-а. Своє пальто я віддав хворому Антеку Потоцькому. Ця ніч мене добила.

Майже непритомним я пішов до лікарні. Після прийняття чергового душу поклали мене в 15-му блоці (стара нумерація), кімната № 7 (де прибивав рейки до підлоги), вщент наповненої вошами. Ті кілька ночей у постійній боротьбі з вошами, я думаю, були найважчими в таборі. Але я не міг піддатися, дати вошам себе з'їсти. В той самий час: як тут боронитися? Коли я подивився на ковдру на світлі, то побачив, що вся площа була зайнята вошами. Вони були різноманітні: маленькі, великі, грубенькі, довгасті, білі, сірі або червоного кольору з кров'ю, смугасті – вони були скрізь. Я прийняв тверде рішення – не піддаватись тій страшній огидній масі. Я зав'язав міцно спідні штани навколо щиколотки й талії, сорочку застібнув на всі гудзики під саме горло і на рукавах. Вбивати по одній воші – не розраховував. Нищив цілими жменями, роблячи різкі рухи – збираючи цілі жмені паразитів із ший та стоп. Ослаблений лихоманкою та безперервними рухами, раптово почав засинати. Голова падала, але знову підривався. Я не міг дозволити собі спати в будь-якому випадку. Заснути – це припинити боротися, це дати жертви себе вошам. Через годину в мене були темні плями на руках – осередки бруду від запеченої крові із їхніх тіл.

Вибити всіх було неможливо. Ми лежали щільно, тіла обгорнули ковдрами, так що ми впиралися спинами чи боками один в одного. Не кожен захищався. Деякі були без свідомості, інші марили, вони не могли більше воювати. Поруч зі мною лежав непритомний старший в'язень (якийсь гураль). Його обличчя, яке ніколи не зможу забути, було поруч із моєю головою, вкрите нерухомою смугою врізаних у шкіру вошей різних калібрів. З лівого боку лежав померлий в'язень Наркун (Narkun), ковдрою йому накрили голову і чекали на санітарів з ношами. Воші на його ковдрі почали рухатися і поповзли у моєму напрямку. Вибити воші на своїй ковдрі, зрештою, можна, б'ючи обухом-каменем по ній, поклавши ковдру на рівну підлогу. Але захистити себе так майже неможливо, як і зупинити рух струмка, годі було той рух перервати, або припинити.

Я повинен визнати тут, що це було вперше, коли мені здавалося, що маю занадто мало енергії, щоб вести боротьбу. Моя психіка була в межевому стані. Допущення сумніву в сенсі боротьби було б початком колапсу. Коли спостерігав за всім, саме так собі розмірковував. Тож продовжував і далі душити вошей на ший й ногах.

На місце трупа поклали нового хворого, вісімнадцятирічного хлопчика. Звали його Едек Сальва (Edek Salwa). Коли я засинав, він виручав мене, згортаючи вошей часом ножем, часом ложкою, особливо тих, що лізли справа. Боровся також і всебе, на власній ковдрі – тобто був сусідом, який з лівого боку

мене страхував, забезпечуючи відпочинок. Крім того, він купував хліб у пацієнтів, які не могли більше їсти. Я з'їдав усе. Дивний у мене характер – неодноразово в цьому переконувався. Інші при температурі не їли, а я, власне, їв за кількох. Загалом читач, мабуть, знизує плечима, але якби знав мене краще та ближче, тоді зрозумів би, що в моєму житті все перевертається з ніг на голову.

У цій кімнаті були деякі хороші люди, які допомагали хворим в останні дні життя. Янек Гребенда (Janek Hrebenda) і Тадеуш Бурський (Tadeusz Burski) не були здатні на багато, але робили все, що було в їхніх силах, допомагали хворим. Улітку, наприклад, не дозволяється відкривати вікна, щоб хворі не застудилися, душилися тоді всі від спеки та смороду. Тепер, коли був великий мороз, всі вікна широко відкривалися два рази на день, холодне повітря проходило по підлозі, де на матрацах під худенькою ковдрою лежали скручені хворі.

Я боровся з вошами більше, ніж із хворобою: протягом трьох днів і двох ночей. На третій день, не маючи більше сил, я вирішив відкрити свою слабкість перед Владиком. Через нового колегу Тадка Бурського я послав записку лікарю-2. Кожен лист у таборі був таємним. Влада табору могла розглядати спілкування між двома в'язнями, як намір діяти на шкоду Третьому рейху. Я написав: «Якщо мене не забрати відтіля, то витрачу всі сили на боротьбу з вошами. Наразі наближаюся до комина крематорію». Я подав своє місце перебування.

Через кілька годин з'явився лікар-2 зі своїм асистентом-12. Офіційно вони називалися медбратами. Поляк лікарем тут не міг бути. Лікар-2, однак, опанував таким чином ситуацію, що мав вплив у лікарні. Тепер він обходив кімнату (це не було його відділення). Він вдає, ніби мене не знає. Тоді повернувся до лікаря-12 зі словами: «А що з цим? Послухайте його, колего». Виявилось, що у мене є запалення лівої легені. Лікар-2 постановив, що необхідно мене добре оглянути і застосувати одну з нових ін'єкцій.

Я пішов у блок 20 (стара нумерація). Вони поклали мене на ліжко в одній з кімнат на першому поверсі. Я був як новонароджений. Тут не було вошей. Це означає, що якщо я знаходив їх 40–50 в недавно отриманій білизні, то це не бралось до уваги або, врешті-решт, це не мало значення. Убивав їх, і все. Нові по ніжках ліжок не лізли – ще не навчилися. Нічого через те, що поклали мене в ліжко, розташоване біля вікна, яке завжди відкрите і через яке дув холодний вітер. У боці, в якому я отримав запалення легенів, старався якнайменше виставлятися на холод. Наступного дня мене перевели в центр кімнати, дали чотири ковдри, зробили ін'єкції. Після десяти днів я був у настільки добромому стані, що поступився місцем іншому хворому.

Я був знову переведений до 15-го блоку, де лежав протягом перших днів хвороби, але вошей там не було. У певний час почергово проходила санітарна обробка від вошей у всіх блоках. Дійшла черга також і до 15-го. Дивна історія. Та жахлива, повна вошей кімната – оброблена газом і побілена – мала зовсім інший вигляд. Це було 1 лютого 1941-го. Тут я відпочивав після хвороби протягом місяця, допомагаючи Тадекові та Янекові Гребенді (Hrebendzie). Заглядав часто до кімнати ввічливий – Крістоф Гофман. Іноді він навіть спав у нашій кімнаті. Лежав там Генек Флорчик – математик із Варшави. Тадек

Бурський (Рашиньська 56) був звільнений з табору завдяки зусиллям його сестер. Через нього я послав повідомлення до Варшави.

Шпитальний блок

Попри зміни умов у кімнаті на краще, кожного дня помирало кілька хворих. Там не було чим лікувати, навіть пігулки, які приносив Кшисько, не допомагали. Іноді люди просто не хотіли більше жити. Вони не хотіли боротися за життя і тому швидко помирали. Будучи майже здоровим, отримав можливість від колег медбратів виходити на територію табору (вони принесли мені одяг від Фредека 4). Іноді я виходив з кімнати так, щоб влада табору мене не помітила. У мене було більше часу, щоб «в'язати п'ятірки».

Табір був, як великий млин, що переробляв живих людей на попіл. Знищували нас, в'язнів, двома способами, паралельно і незалежно один від одного. Одні працювали над нашим знищенням під час праці, інші – в жахливих табірних умовах. Умирили разом із ув'язненими за важкі злочини і зовсім невинні люди. Незалежно від того, в будь-якому випадку твоє попереднє життя на волі не було визначальним у таборі. Інші, на відміну від перших, проходили перевірку в політичному відділі. А іноді, навіть якщо ув'язнений дійсно налагодив собі життя, мав добру роботу і навіть вдавалося організувати додаткове харчування – все ж помирав одного дня. Його номер зачитували в час ранкової перевірки. Він повинен був піти в головний писарський штаб (Hauptschreibstube). Там, як правило, у супроводі есесівця направлявся в політичний відділ, і дуже часто Палітш розстрілював його в 13-му блоці. Це був

результат вивчення актів іншим катом – Максиміліаном Грабнером⁵³. За розстріл в'язнів Палітш отримувал гонорар – «від голови». Часто це були угоди між цими двома джентльменами. Один вибирав справи, другий стріляв у голову. Гроші ділили між собою – бізнес процвітав.

Смерть того чи іншого колеги часто відбувалася під час копіткої організації і розбудови нашої мережі. Тож остання постійно розривалася і потрібно було поновому налагоджувати. Колеги, які вже сформували певне відділення мережі, були морально сильнішими; відчуваючи взаємні щирі стосунки, вони почали активніше брати участь у створенні різних підпільних груп. Вести розмову на тему про створення нашої організації в Освенцимі, а також вживання слова «організація» було суворо заборонено в прямому розумінні. Ми взяли з радістю нове значення слова «організація» і почали поширювати по табору. Це був певного ґибу наш громовідвід. Сенсом цього слова, «організація», стало поцупити щось, взяти «наліво».

Коли хтось потягнув вночі з магазину маргарин у пачці чи буханець хліба, тоді це називалось «організація маргарину або хліба». Хтось організував собі черевики, інший організував тютюн. Слово «організація» розквітало по всьому табору. Навіть коли хтось випадково почув це слово, то воно асоціювалось лише з поняттям вкрати що-небудь, і зовсім не виникала думка про підпільну організацію.

Про нашу роботу знала мала кількість членів організації. Колега знав «скелет», пару «контактів» і знав, хто за це відповідає, проводить.

Як організація ми повільно почали опановувати різні робочі команди й розширювати наші можливості. Я вирішив скористатися можливостями німецьких капо, тих, що неохоче нас били (було їх кілька), а підхід до них знайшов через наших членів організації.

На початковому етапі існування концтабору «Освенцим», де вбивство почалося з моменту першого привезення поляків, 14 червня 1940 року, апарат зі знищення в'язнів складався з 30 німців або таких, що хотіли себе вважати німцям, привезених сюди з Равенсбурга в травні 1940-го. Хоча вони були ув'язненими, їх призначили нашими катами. Вони носили перші номери в'язнів Освенцима. Перший і останній із них, 1-й – Бруно і 30-й – Лео, отримали пов'язки (bindy) старших табору, кілька з них отримали пов'язки – блокових, решта – пов'язки капо.

Ця зграя бандитів працювала з жахливою жорстокістю або підступністю при побитті ув'язнених, були деякі, що били неохоче, а лише з необхідності, щоб не привертати уваги зграї есесівців. Ув'язнені швидко в цьому розібралися.

⁵³ Начальник табірної гестапо. Це він з легкої руки вирішував про те, хто і коли буде розстріляний; він очолював так звані спеціальні суди. Перш ніж вбивав свої жертви, він піддавав їх тортурам під час допитів. Під час цих дій – про що свідчили в'язні – веселився, жартував і голосно сміявся. Був відсторонений від служби через занадто велике свавілля і шахрайство. Повішений після першого Освенцимського процесу в 1948 р.

Ми як організація вирішили з цього скористатись. Скоро Отто (2-й номер в'язня) як *arbeitsdienst*, Бальке (3-й номер в'язня) як оберкапо столярні, Матечка (*Mateczka*) (4-й номер в'язня), отримав таке прізвисько за його ставлення до нас на кухні, Бок (*Bock*) – «Тато» (5-й номер в'язня) у шпиталі, Конрад (18-й номер в'язня), Джоні (19-й номер в'язня) надавали нам послуги, абсолютно не знаючи і не підозрюючи про існування будь-якої організаційної мережі. Послуги надавались окремим нашим колегам, а ті спрямовували на користь цілої нашої організації. Отто давав нам картки при призначенні у робочі команди, Балке скеровував більшість наших колег на роботу до столярні, «Матечка» – давав добавки (суп із кухні) дуже вимученим, Бок сприяв із роботою у лікарні, Джонні, який був каповим *Landwirtschaftu*⁵⁴, спочатку не заважав, а потім допоміг нам налагодити зв'язок організації поза межами табору за участю пані Зофії (Старі Стави)), з часом він, напевно, здогадувався про нашу роботу. Але не виказав, а згодом, коли влада табору довідалась про підготовуванням в'язнів цивільним населенням (підкидання хліба), бо іншого їм не спадало на думку, то дістав за це кілька кийків на табуретці і цілковито став нашим приятелем.

Так я створював і розширював організацію, маючи вдосталь часу впродовж лютого 1941 року, коли лікувався у шпиталі у 15-му блоці (стара нумерація). Це тривало до 7 березня.

Раптово збіглося кілька випадків одночасно. 6 березня викликали мене до служби кримінальної реєстрації (*Erkennungsdienst*), блок 18 (стара нумерація), де всі раніше були сфотографовані. Мені показали мою фотографію запитали, кого я знаю з тих, хто раніше фотографувався (номери сусідніх в'язнів). Я відповів, що нікого. Есесівець зробив здивоване обличчя й сказав, що це дуже підозріло, що я не знаю тих, із ким я приїхав. Тоді подивився на мою фотографію й додав, що я дуже не схожий, і це теж дуже підозріло. Справді, я намагався під час фотографування зробити ненатуральний вираз обличчя, надувши щоки. Я відповів, що я був хворий на нирки, що призвело до опухлості.

Того самого 6 березня Славик повідомив мені, що наступного дня буде звільнений із табору і збирається одразу до Варшави. Він завжди був оптимістом, тож оголосив, що чекатиме на мене там. Його було випущено без карантину, тоді так було заведено. Звільнили його завдяки дружині та допомозі консульства Швеції.

Того самого вечора через лікаря-2 я дізнався, що наступного ранку маю з'явитися до головного писарського штабу, як зазвичай, і знав, чим це може закінчитись. Я не знав причин, тож ламав собі голову, що це має означати. Справ ніяких не мав. Я почав думати про те, що, можливо, Вестрих з необережності хотів мені «вкопати», що я сидів тут під чужим прізвиськом. Вестрих усього два тижні тому був звільнений із табору. Може, перед звільненням «висповідався», себто видав таємницю. У такому випадку мою долю було б вирішено.

Лікар-2 дуже переймався мною, він навчив мене, як прикинутися хворим на поширену у цей час у шпиталі недугу – запалення оболонки головного мозку, менінгіт, яка мене врятувала б від давання свідчення. Через одного з есесівців, який колись був унтер-офіцером у польській армії, він намагався дізнатися щось

⁵⁴ Командо, що працювало на сільськогосподарських роботах.

про те, що відбувається, і спробував вмовити того офіцера, щоб він попросив свого друга, аби мене не вельми били. Лікар-2 у шпиталі користувався авторитетом, він був хороший лікар, мав знайомих серед есесівців, яким надавав лікарські поради.

Уранці 7 березня під час перевірки зачитали мій номер і було наказано піти до головного писарського штабу. Нас було декілька. Усіх поставили окремо. Весь блок дивився на нас як на таких, що вже більше не повернуться. Не набагато помилялися. Після удару гонга, коли всі побігли до робочих відділів, ми помарширували до 9-го блоку (стара нумерація). У коридорі головного писарського штабу зачитали наші номери і перевірили відповідність в'язнів, нас нараховувалось два десятки з різних блоків.

Мене одного залишили в блоці. Що це за історія? – подумав я. Чому не разом? Він вказав пальцем на мене сказав щось есесівцеві, я не чув, що. «Цікавий птах» – у їхньому понятті. Сталося не так, як я собі уявляв. Всі інші рушили до політичного відділу, мене відправили до «Erkennungsdienst⁵⁵». Це краще – подумав я.

Йдучи, я вже почав розуміти, чому мене викликали, і заспокоювався із кожним кроком. Всі ув'язнені мали написати листи своїм сім'ям, і то лише за адресом, який вони дали відразу після приїзду. Незабаром після нашого прибуття в Освенцім проводили уночі допит, наказували говорити – 17-й блок, із дивною посмішкою запитували потім про адресу, куди було б необхідно писати в разі якогось випадку, смерті в'язня. Їм було наказано писати листи раз на два тижні, щоб знати, де живе родина в'язня. Я дав адресу моєї двоюрідної сестри у Варшаві, за допомогою якої дізнавався новини про свою сім'ю, а табірне начальство про це не знало. Адресу було подано, як адресу моєї подруги, адже я зазначив, що неодружений і, окрім матері, в мене нікого немає. За цією адресою написав лише одного листа в листопаді, повідомляючи, де перебуваю. Більше не писав, аби у майбутньому моя «подруга» не була відповідальною за будь-які мої «подвиги» у таборі. Таким чином, я зламав усі зв'язки з людьми на волі, не даючи німецькій владі мати відомості про мене.

За воротами у супроводі есесівця я прямував до дерев'яного будинку, де в одному кінці містилася «Blockführerstuba⁵⁶», а в іншому, власне postzensurstelle⁵⁷. Тут за столиками сиділи кільканадцять есесівців. Коли привели мене, всі підняли голови, через деякий час продовжили працювати, піддаючи цензурі листи. Есесівець, який привів мене, повідомив про прибуття. Інший сказав:

– А! Mein lieber Mann⁵⁸... чому не пишеш листи?!

Відповів:

– Я пишу.

– А... Ще й брешеш! Як ти пишеш? Всі листи, які виходять – записані!

– Я пишу, але вони до мене повертаються. Маю докази.

– Повертаються? Ха! Ха! Докази... Дивіться, він має докази!

---

⁵⁵ Відділ кримінальної поліції

⁵⁶ Контора начальників блоків.

⁵⁷ Відділ цензури кореспонденції.

⁵⁸ А, мій дорогий

Кілька есесівців оточили мене, які сміялися з мене.

– Які маєш докази?!

– Маю листи, які писав, і які мені повертались, не відаю чому, повертались мені, – говорив так, що здавалось: був засмучений через їх повернення.

– Де маєш ті листи?!

– У 15-му блоці.

– Ганс! Відправ його до блоку, і нехай візьме листи, але коли не знайде...

– тут він повернувся до мене. – Ich sehe schwarz für dich⁵⁹!

Листи я справді мав у блоці. Передбачаючи такий контроль, я писав листи кожних два тижні, починаючи із стереотипного: «Ich bin gesund und es geht mir gut...»⁶⁰, без чого, як говорив блоковий, листи не пройшли б цензури (навіть якби в'язень умирав, бажаючи ще раз написати до родини, обов'язково мав вставити це речення). Родина лише з характеру листа могла довідатись, як почувається в'язень і чи він здоровий. Головне, щоб можна було написати до дорогих людей. З надією на те, що присилатимуть гроші, всі писали листи. Зауважив, однак, що ті, які повертались цензурою, мали характерну позначку, зелену «пташку», або слово «zurück»⁶¹. Від колег отримав два таких конверти й таким самим олівцем, який дав мені ротмістр-3, ставив такі самі позначки, не віддаючи їх, коли у «неділі листів» кореспонденцію забирали з блока. Ці листи я ретельно ховав.

Йдучи з есесівцем до блоку по листи (7. III), зустрів біля брами Славка, якого супроводжував есесівець на волю. У 7-й кімнаті 15-го блоку (стара нумерація) забрав листи. Колеги у кімнаті, бачачи есесівця, який чекав на мене і мав якісь папери, думали, що мене викликають до політичного відділу і вони більше мене не побачать.

У postzensurstelle зустріли мене з цікавістю. 6-7 листів я передав керівникові через есесівця, який мене супроводжував, кілька есесівців, що залишились, із цікавістю переглядали мою писанину.

Всі є листи.

Зелені позначки, що були зроблені олівцем, мали правдоподібний вигляд. Зрештою, не могли припустити, що в'язень, який писав систематично листи, міг їх не надсилати. Почали їх вивчати. Нічого не виявили, оскільки ті були досить лаконічні.

– О! Так чому ти не писав листи на адресу, яку подав раніше?

Я сказав, що вважаю: мої листи повертаються помилково, тому що я пишу за цією адресою, яку надав. Провірили. Це була правда.

– Ну, хто ця дама Е. О., котрій ти пишеш?

– Знайома.

– Знайома? – поглянув із сердечною посмішкою. – Чому не пишеш до мами? Тут ти вказуєш, що маєш маму!

⁵⁹ Сумним бачу твоє повернення

⁶⁰ «Я здоровий і все у мене добре

⁶¹ Повернення

Так, я дійсно подав адресу мами, хоча вона померла два роки тому. Я хотів бути, як мінімум, менш підозрюваний – тому не подавав адреси інших людей. Я був змушений розірвати всі контакти із людьми на волі.

– О, так, – відповідав, – маю маму, але моя мама живе за кордоном. Вільно, зрештою, перебуває за кордоном, тому я не знаю, чи можу туди писати листи.

Есесівці повернулись до своєї роботи. Справа почала повільно згасати, так і не розпалившись.

– Ну, так, – прийняв соломонове рішення керівник, – листи повертаються тому, що не пишеш мамі, хоча її маєш, а пишеш до якоїсь знайомої. Ти повинен написати заяву до Lagerkomendanta, щоб він тобі дозволив змінити адресу й писати до пані Е. О. Заявка повинна бути відправлена офіційним каналом, через блокового.

Так закінчилася моя справа в postzensurstelle.

Наступного дня я поспішав на блок 3а з поданням. Блоковий Копров'як (Koprowiak) довгий час не міг зрозуміти, як це може бути, що я досі писав на адресу до пані Е. О., тепер прошу коменданта змінити адресу й знову писати на адресу до цієї ж пані Е. О.

Однак подіям у блоці 3-а наступного дня передувала несподіванка того самого (7.03.) дня у блоці 15. З тих, чиї номери виголосили вранці, тільки один я повернувся до 15-го блоку. Життя моїх колег, що йшли цією дорогою до політвідділу, закінчилось у дворику 13-го блоку, там їх чекав кат Палітш.

Я повернувся з postzensurstelle у 15-й блок тоді, коли комісія робила огляд хворих. Усіх, хто не мав лихоманки, відправили у робочі групи до блоків табору. І тут раптом з'являється «хворий» в одязі «для прогулянки» по табору. Я отримав кілька ударів у живіт і голову і був вигнаний із лікарні.

Таким чином, наступного дня я написав заяву до блоку 3-а. Але не про заяву йдеться, а про те, що я хотів залишитись у якійсь робочій групі, що працює у приміщенні. Вестриха не було. Малу столярню у 9-му блоці (стара нумерація) було ліквідовано. Велика столярня була розташована в Industriebhof I, якою керував і розбудовував оберкапо Балке (Balke). Необхідно було негайно потрапити до цього приміщення. Моє одужання закінчилось, але моя праця наморозі після лікарні була б занадто важкою. Це був період, коли кількість ув'язнених, що працювали у кожній команді, ретельно фіксувалася, тож, потрапивши у погану команду, в майбутньому я не мав би змоги знайти кращу роботу.

Тут допомогли мені колеги. У великій столярні на Industriebhof I вже працювало кілька членів нашої організації, й один із них – Антек (14) – був наглядачем робочої бригади. Працював тут також і Чесек (9). Антек (14) взяв мене до офісу Балке й представив як доброго теслю. На питання, що я можу, відповів – відповідно до інструкції Антека, – що я можу працювати на машинах. У той час у майстерні встановлювали верстати. Бальке погодився.

Наразі прикріпили мене до верстатів, які були під керівництвом Владека Купца. Робота була необтяжливою. Владек Купец був дуже порядною людиною

й хорошим другом. Сиділо їх тут шестеро братів. Я зустрів деяких друзів: один по імені Вітольд (15), другий Пілецький (16).

Через кілька днів роботи у столярній майстерні я організував тут іншу п'ятірку, до якої увійшли: Владек (17), Болек (18), Вітольд(15), Тадек (19), Антек (14), Янек (20), Тадек (21), Антек (22).

Через кілька тижнів роботи я почув, як розмовляли колеги між собою, що полковник 23 і підполковник 24 планують повстання в таборі і підполковник 24 із здоровими в'язнями піде у Катовіце, в той час як полковник 23 залишиться із хворими у таборі. Через наївність такого плану, а також через ризик деконспірації серед широкого загалу в'язнів не залучав до організації старших офіцерів, які перебували в таборі під своїм прізвиськом (за винятком полковника 1, до якого мав повну довіру). Офіцери, яких знало табірне керівництво на прізвиська, у момент повстання могли б потрапити до карцеру, піддані тортурам – і важко буде зберегти мовчання.

Це був перший етап організаційної роботи. Потім все було інакше. У квітні та травні 1941 року прибули великі групи в'язнів-поляків із Пав'яка. Приїхало багато моїх знайомих. Згодом я створив третю «п'ятірку», до якої залучив свого заступника по колишній роботі у Варшаві «Чеслава III» (25), Стаська (26), Юрка (27), Щепана (28), Влодека (29), Генека (30). Організація розвивалася дуже швидкими темпами.

Тим часом апарат табору також поспішав – із завданням смерті. У табірні «зуби» потрапили новоприбулі з Варшави, у такі самі щелепи, як ми колись, вони масово гинули щодня від голоду і побиття.

Новиною у таборі навесні 1941 року стала поява оркестру. Комендант табору любив музику, внаслідок цього був організований оркестр із гарних музикантів, яких у таборі не бракувало. Робота в оркестрі була доброю «посадою», всі, хто мав удома музичні інструменти, постарались їх доставити у табір. Оркестр під керуванням Франца (який був надзвичайним негідником і перед тим працював капо на кухні) виконував найрізноманітніші твори. Оркестр справді був гідного рівня, комендант табору ним пишався. Якщо бракувало якогось музиканта, його швидко знаходили серед цивільних на волі й привозили до табору. Від цього оркестру був у захваті не тільки комендант табору, але і представники різних комісій, які приїздили у табір.

Оркестр грав нам щодня по чотири рази: вранці, коли йшли на роботу, коли йшли на обід, коли поверталися з обіду, вечері, коли йшли на повірку. Грав оркестр перед 9-м блоком (стара нумерація), близько воріт, коли марширували усі робочі команди. Вся моторошність відчувалась особливо, коли команди проходили повз оркестр після роботи. Колона тягнула по землі вбитих товаришів, які загинули під час роботи. Деякі трупи особливо жахали. Під звуки швидкого маршу, що був схожий на польку чи оберек⁶², повертались побиті, приголомшені, виснажені роботою в'язні. Вони докладали зусилля, щоб іти у ногу, тягнучи по землі оголені трупи полеглих колег, оскільки грудки землі, болото, камінці здирали з них частину одягу. Колони, безмежно виснажених людей, яких били палицями погоничі, були змушені йти у ритмі веселої музики.

---

⁶² Полька – один із чеських народних танців, оберек – польський.

Хто не йшов у ногу, отримував кийком по голові й через деякий час його вже тягнули колеги.

Табірний оркестр, 1941 р. Фото: *www.auschwitz.org*

Все це відбувалося в супроводі двох озброєних ланцюгів німецьких солдатів – «героїв». Перед воротами задля безпеки стояла група «надлюдей», високопосадовців табору –унтер-офіцерів (у майбутньому можна було б звалити всю провину на них, чого можна вимагати від простаків). Усі гордими і радісно-сяйливими обличчями споглядали на вмираючих, ненависних *untermensch*⁶³.

Такий вигляд мала команда тих, що повертались із роботи у полі. Старих номерів на них було мало. Багато з в'язнів пішли через «комен» або влаштувались на роботу в приміщення. Переважно це були *zugang*i. Інакший вигляд мали ті, хто працював в майстернях: сильні, здорові, вони йшли швидким кроком рівними рядами, п'ятірками. Зникала тоді задоволена посмішка із лиця зграї есесівців, що стояли біля брами табору. Але робітники, котрі працювали на станках, їм ще наразі були потрібні. Не один із есесівців використовував тих працівників, які робили для них деякі речі «наліво», без відома керівництва табору. Навіть представники найвищого керівництва крились один перед одним, що використовують в'язнів для власних потреб. Тому ніхто з них не доповідав нагору про це становище. Щодо знущання із в'язнів, то такі мали найкращу репутацію перед керівництвом.

---

⁶³ Недолюдина – расистсько-евгенічний термін з ідеології націонал-соціалістів. Німецьке слово «*Mensch*» буквально означає: «людина». Нацистська пропаганда використовувала похідне від нього з приставкою *Unter-*, щоб описати згідно зі своєю концепцією «нижчих людей» - євреїв, циган, слов'ян відповідно до нацистської термінології Третього району.

Жертви Аушвіца. Комендант Освенциму Рудольф Хесс свідчив: «В Освенцим посилали різних функціонерів партії і СС, щоб вони самі побачили, як знищують євреїв. Всі при цьому отримували глибокі враження. Деякі з тих, хто раніше просторікував про необхідність такого знищення, при вигляді «остаточного вирішення єврейського питання» втрачали дар мови. Мене постійно запитували, як я і мої люди можуть бути свідками такого, як ми все це здатні виносити. На це я завжди відповідав, що всі людські пориви повинні придушуватися і поступатися місцем залізній рішучості, з якою слід виконувати накази фюрера». *Домо: www.auschwitz.org*

Тож, власне, були речі, про які пишу, що вони «не відбувалися на землі». А як інакше? Культура... ХХ століття... Вбивати людей? Не можна цього робити у світі безкарно. Хоча нібито і ХХ століття, і культура на високому рівні: «люди від великої культури» знаходили виправдання необхідності вбивств. У розумінні деяких культурних людей – війна конче потрібна частині суспільства. Згода, але досі (визначаючи маску, що прикриває потребу мордування одних та інтереси других) голосно говорили лише про взаємне убивання якоїсь частини суспільства – озброєного війська. Так було колись. Але стало гарним минулим.

Що може сказати те людство зокрема та частина суспільства, яке бажає довести поступ культури, що хоче поставити ХХ століття вище від минулих? Чи люди ХХ століття можуть подивитися в обличчя тим, що жили колись? Смішно в такому разі, коли військові дії ведуться не тільки між арміями, а й заради

знищення цілих народів з використанням найновіших досягнень техніки. Поступ цивілізації – так! Культури – ні в якому разі.

Заблудились ми, самозакохані, й страшенно! Не вистачає на це слів! Хотів сказати інакше – озвірили. Гірші за звірів!

Маю право про це писати, адже бачив на власні очі, що робилось в Освенцімі.

Як є велика різниця між бути і не бути, так є велика різниця між тими, що працювали у приміщеннях (стайнях, складах або в майстернях), і тими, що під голим небом помирали у різний спосіб. Перші були необхідні, другі гинули, як непотріб. Фаховість і спритність у роботі різнила цих людей.

Табір був самодостатнім. Сіно, зерно давали можливість тримати коней, корів та свиней. Був тут м'ясний цех, що виробляв продукцію високої якості. Неподалік від м'ясного цеху тварин розташовувався крематорій, який переробляв масу людських тіл на попіл, що використовувався для удобрення поля.

Найкраща посада була у свинарнику, де їдло для свиней було ліпшим, ніж у казанах із кухні для в'язнів. Свиням привозили об'їдки зі столів «надлюдей». В'язні, яким пощастило бути свинопасами, мали можливість їсти те, що призначалось для свиней, об'їдали їх.

У стайнях, де стояли коні, в'язні мали інші можливості. Кілька разів через колегу-31 мене відправили у конюшню для певної столярної роботи у супроводі есесівських наглядачів. Мій колега приймав мене дуже добре. Давав чорний цукор, який ми змивали водою від солі, він ставав білим. Я додавав до нього пшоняні висівки і споживав це, як найкращий торт. Не міг тоді уявити, як і пізніше, чогось смачнішого. Колега давав мені також молоко, яке поставляли для коней. Однак потрібно було пильнувати, аби не помітили есесівці. Приходити до конюшні без приводу й вказівки капового заборонялось.

Колега-31 створив тут, серед працівників стайні, осередок нашої організації. 15 травня він був звільнений із табору завдяки старанням матері й виїхав до Варшави, взявши із собою мій рапорт про працю в таборі.

Значно пізніше я влаштував до стайні товариша 32, який доїв кобилу й пив кумис, поправляючи підірване здоров'я.

Була тут також дубильня, де мої побратими вичиняли шкури й, використовуючи їх залишки, готували «чудовий» суп. Колись мої колеги з бойні принесли м'ясо, яке я з'їв, не відаючи, що то м'ясо собаки (уперше влітку 1941). Згодом робив те саме, але вже свідомо. Інстинкт самозбереження непереможне бажання поповнити сили робили смачним усе, що було придатне до споживання. Висівки поставляв мені колега 21, який працював із телятами. Вони були настільки погано очищені, що колись би мої телята такого не хотіли їсти, подекуди теж замислювався, всипати дві чи одну пригорщу висівок до супу, який нам приносили до майстерні (були ми «командирами» і не ходили на обід та обідню перевірку до табору, рахували нас столярні тут-таки). Коли моему товаришу 21 вдавалося принести висівки, я клав їх жменями до рота й жував доти, доки вже придатні були до ковтання. Виявляється, що все може бути смачним. Мені нічого не шкодило, оскільки шлунок я завжди мав міцний.

Фаховим працівником у столярній справі я не був, тож доводилось застосовувати спритність. На початку допомагали колеги (довго таке робити було неможливо), а згодом виконував роботу самостійно. Тут навчився заточувати інструменти. Перед оберкапо й кількома капо та майстрами видавав себе за доброго столяра. Під керівництвом Владика та кількох колег навчився пиляти, стругати, робити канти у дошках та склеювати їх у стільниці.

Аушвіц І. В'язні в слюсарній майстерні табору.

Найважливішу роботу, однак, виконували очі. В Освенцимі на різних становищах та спеціальностях найбільше працювали органи зору та слуху. Потрібно було уважно оглядатись і слухати, чи не спостерігає за тобою капо-«наганяло». Але коли погляд контролера, що оббігає верстати і людей, зупиниться на тобі або ти опинишся у полі зору, навіть якщо він дивиться на тебе краєм ока, тоді брате, мусиш працювати або вдавати, що працюєш. Неможливо стояти чи відпочивати, навіть коли за відсутності цього пана ти працював. Як тільки помічали, що відпочиваєш, означало, що ти нерозважливий. Бережись! «Arbeit macht frei!» – читав це кожного дня кілька разів на брамі табору. Ти можеш звідси втекти через комин, як вичерпаєш сили. Можеш отримати кийком, якщо відпочивав, а тебе помітив при цьому наглядч.

Розумів, що першокласному столяру із поважним авторитетом не потрібно було вдаватись до показовості. Такий немає потреби удавати. Інші, якщо навіть і були столярами, мусили остерігатись. У столярні було лише кілька сотень місць, а у таборі гинули тисячі. До цеху пхалися справжні майстри. Нездар усували від праці, й вони гинули у полі. Нікуди було подітись, поволі ставав справжнім столяром. Навчився навіть робити «цинки» – полірувати.

Моїх колег, що приїхали із Варшави (квітень–травень 1941 р.) й вступили до нашої організації, я прилаштував до праці у приміщенні. Колег 25-го та 26-го – у команду *fahrbereitschaft*⁶⁴ через 33-го члена нашої організації, який чувся у

⁶⁴ Автомайстерні

тій команді як у себе вдома. Колегу-27 влаштували у госпіталь медбратом із допомогою лікаря-2. Колега-34 був влаштований секретарем у госпіталь за допомогою поручника-4 і т. д. У блоці 11 і 12 (весною 1941 р., стара нумерація) zugang, куди привозили нових колег, ходив шукати і вибирав їх до праці у приміщенні, таким чином рятуючи. Одного дня несподівано зустрів родину Четвертинських: Людвіка, власника Жолудка, і двох його синів, а також його брата із Суховолі. Одночасно зустрів свого приятеля по партизанці в 1939 р. – підхорунжого-35. Через кілька днів пізніше зустрів ще двох колег по праці з Варшави – 36-го та 37-го.

До всіх приглядався уважно, невідомо було, як вони себе поводити у Варшаві на Алеї Шуха⁶⁵ та Пав'як. Деякі з них були вимучені, деякі – зламані. Не всі могли згодитись для конспіраційної роботи. Майор 38, який працював у нас у Варшаві під псевдонімом «Сер П», при першій зустрічі на плацу в Освенцимі (влітку 1941 р.) підбіг радісний до мене, голосно вигукуючи: «Пан тут? Мені гестапо у Варшаві дупу у клітинку посікло, питаючи: де є Вітольд? Давно пан сидить? Який номер у пана?.. Як пан це зробив? Я пана перед двома місяцями бачив у Варшаві і про це сказав на Алеї Шуха». Не стишуючи голосу, говорив при десятках моїх колег, тим самим розконспірувавши мене, бо тут я був під прізвиськом Томаш. Добре, що серед нас не було зрадника. Фразу про те, «як я два місяці перед тим був у Варшаві», я пояснював тим, що після його побиття на Алеї Шуха він трохи втратив пам'ять і переплутав час. Пізніше я зрозумів, що потрібно було б надати якесь інакше своє тлумачення.

Із кількох знайомих по конспіративній праці, що приїхали в останні місяці, найбільше придалися до нашої конспіративної роботи 25 і 29, яким я довіряв, як самому собі.

У блоках zugang, стоячи в кутку кімнати і спостерігаючи за людьми, які щойно прибули й мали, здавалося б, на собі ще порох Варшави, я почувався якось дивно. Так, ніби поєднував у собі кількох людей одночасно. Одна відчувала жаль до себе й своєї долі, сумувала за свободою, не встидаючись перед іншими. Друга, однак, був сильніша і відчувала у собі перевагу радості від боротьби над дріб'язковими й фальшивими бажаннями, якими люди захоплювались на волі. Третя з жалю, у непоганому розумінні цього слова, скоріш із якимось внутрішнім співчуттям, по-братерськи, поблажливо дивились на новачків, які ще звертались один до одного в такий спосіб: пане правнику, пане інженере, пане полковнику, пане поручнику.

Боже мій, як скоро ви це все облишите... Чим швидше, тим краще. Тут знищували передусім інтелігенцію, таким був наказ керівництва табору, тому що інтелігент не був здатний бути ремісником в майстерні. Якщо не потрапляв до резервації інтелігентів: писарського відділу, будівельного відділу, шпиталю, effektenkammeri й комори одягу, то гинув, як непридатний матеріал. На жаль, інтелігенти, що займалися науковою діяльністю, у житті були цілковитими нездарами. Поза тим, мали делікатний організм, який не був при звичаєний до фізичної праці й поганого харчування. Прикро мені, але я хотів подавати правду про життя у таборі без прикрас, попри геть невелике бажання згадувати ці

---

⁶⁵ Під час Другої світової війни тут знаходився штаб гестапо.

моменти. Читач, напевно, звинуватить мене у зневажливому описі інтелігенції, але я маю право писати гірку правду.

Більша частина інтелігенції, привезеної до табору, була цілковитими нездарами. Вони не усвідомлювали, що свою інтелігентність і дипломованість слід було приховувати якнайглибше, щоб якимось чином зачепитись на тій скелястій горі концтабору. Не потрібно було тут розходитись про титули, а ліпше підлаштовуватися до умов у таборі. Не варто було шукати праці в офісі тому, що ти є інженером, або у шпиталі, бо лікарем, а варто було задовольнятися будь-якою, що дасть можливість втекти з блоку Zugang і йти на роботу, яку пропонувала влада, яка не зганьбить честі поляка. Не треба «надуватися», що ти адвокат, бо тут та професія абсолютно без потреби. Потрібно було мати з усіма дружні стосунки у середовищі поляків, якщо хтось із них не є нікчемою, й користуватись всякою допомогою.

Адже тут виживали за рахунок взаємодопомоги, але багато хто того не усвідомлював. Вистачало егоїстів, які не розуміли: не хвиля тече до нього, а він мусить під неї підлаштовуватись. Такі тут переважно гинули. Занадто мало було таких робочих місць, які могли когось із них урятувати. Поза тим, їм бракувало сили волі не їсти те, що могло зашкодити здоров'ю, бо ж не у всякого інтелігента шлунок був пристосований до таких харчів. «Дурний засраний інтелігент», – зневажливо називали інтелігента у таборі.

Навесні 1941 року поширилось у таборі слово «мусульманин». Так німці називали тих в'язнів, що гинули або дуже ослабли й ледве ходили. Так тривало весь час. В одному із табірних віршів зазначалося: «... мусульмани – легким вітром колисані». Були це люди, що перебували на межі життя та труби крематорію. Такі люди важко відновлювали сили, переважно не завжди поверталися, гинули у шпиталі або в блоці для одужання (блок 14, стара нумерація; нова – 19), де кілька сотень людських тіней пізнавало ласку табірної керівництва: могли цілий день стояти рядами у коридорі й нічого не робити, такий стан приводив до смерті. Смертність у цьому блоці була дуже високою.

У липні 1941 року, коли проходив по плацу біля групи молодих хлопців (16-17 років), привезених сюди зі школи лише за те, що співали патріотичні пісні, один із них підбіг до мене з криком: «А! Дядьку!» Відбулась чергова деконспірація... Але я втішився – не тим, звісно, що його привезли, а вісточкою від своїх.

Кілька тижнів потому в механічній столярні вдивлялись у моє обличчя чийсь очі, уважно оглядаючи. Погляд витримав. Чоловік був невисоким на зріст в'язнем-поляком, він підійшов до мене й запитав, чи я є ХУ, вимовляючи моє справжнє прізвище. Відповів, що він помиляється, але не потрібно боятися. Він по кількох тижнях склав присягу й працював із нами під № 40 у машинному відділенні столярні.

Тут-таки я надалі збільшив кількість людей, які також склали присягу – це були троє сміливих поляків: 41, 42, 43. Незабаром приєднались до нашої організації 44, 45 і 46.

У столярні, таким чином, давав собі раду. Моя праця й особистість нібито столяра, дякуючи долі, не привертала уваги капо. Одного разу, коли був сам

перед верстатом і підпасовував дошки струганком для склеювання, став позаду мене за кілька кроків оберкапо Балке й споглядав хвилину, я його не бачив. Той покликав капового Вальтера і, вказуючи пальцем, поволі підбираючи слова, сказав: «Wer ist das?»⁶⁶ Балке пішов далі, не перебиваючи мою роботу. Про це сказали мені колеги, біля яких стояли обидва капо. Напевно він помітив, що я не є столяром.

Балке назагал був цікавою людиною. Високий, підтягнутий – мав вигляд інтелігентної досить жорстокої і холодної особи. Упродовж кількох тижнів поспіль, коли нас піддавали тортурам, так званій *blocksper*⁶⁷, до обіду у блоках проводили різні оглядини нашого одягу тощо, приходив Балке й казав усім столярам виходити на площу, де створював двадцятки і призначав у них старших. Все це відбувалося під палючим сонцем під гру оркестру. Згодом він із посмішкою прощався з нами й відправляв до блоків.

Табір наш постійно розширювався. Не чисельність в'язнів, їх завжди було 5-6 тисяч. На той час через табір пройшло більш як 20 тисяч, кілька тисяч уже було спалено у крематорії. Табір розбудовували. Було споруджено вісім блоків на плацу (що призвело до зміни номерів у таборі), поза тим було розбудовано табір у напрямку *Industriehof I*, поза первісною територією швидко зводили філії. Першою була так звана Буна, на відстані восьми кілометрів на схід від табору, де, напевно, містилась фабрика гуми; друга філія табору – це новий табір Біркенау (Бжезінка), що отримала назву від березового гаю. Табір мав також назву Райско, але не мав нічого спільного із селом Райсько (Біркенау був розташований у кількох кілометрах на схід, село Райське знаходилось на півдні), а назву дали тільки для іронії.

При будівництві двох філій табору загинула велика кількість людей. На Буну щоденно марширували при ранішній повірці кілька сотень в'язнів (вставали раніше від нас, а повертались із роботи через кілька годин по завершенні нашого робочого дня). У Біркенау тільки тепер почали будувати бараки, наразі дерев'яні, вони були схожі на невинних дівчат, були геть нові. Незабаром у Бжезінці – Райському відбулись жахливі події. Для будівництва бараків були потрібні теслі, столяри (у випадку нестачі теслярів залучали столярів). Працювали вони у полі в сніг, дощ, під ударами кийків капо, які підганяли до роботи, адже був наказ збудувати це пекло в Райську якнайшвидше.

Від нас мали туди піти столяри... Щоб там загинути... Балке мав їх надати. Робив це вкрай неохоче. Вибирив завжди довго. Був це тяжкий момент для столярів, здавалося, і для нього. Майстри, які йшли на будівництво бараків в чистому полі (третина всіх столярів), переважно всі там загинули: замерзли або померли від тяжкої праці. Балке давав найгірших фахівців. Зазвичай дивився на мене вивчаючи, ніби думаючи: послати його туди чи не варто? І якимось, ідучи вздовж ряду столярів, які чекали у черзі своєї долі, залишив мене в майстерні.

Звільнених із табору Освенцим було вкрай мало. Були це переважно колеги, яких зловили при варшавській облаві, тож на них не було заведено ніяких справ, деяких викупляли родини за гроші через різних посередників, що

---

⁶⁶ «Хто це такий».

⁶⁷ Забороною в'язнів залишати бараки

займались такою справою. Часто серед таких посередників були відверті шантажисти та шахраї. Допомогали родини, які мали власний вихід на закордонні консульства і навіть на алеї Шуха. Восени 1940 р. із варшавських транспортів було звільнено 70-80 чоловік. Протягом 1941 року звільнення відбувались дуже рідко, буквально всього по кілька в'язнів аж до осені – 41 людину. Лише восени 1941-го близько 200 в'язнів пішли до блоку «свободи» (спеціально створений для цього), де відбували карантин перед остаточним звільненням. Годували їх добре, щоб привести до нормального стану, не били, а таких, що мали на собі сліди побоїв, тримали у шпиталі для загоєння ран і одужання, щоб на волю ті не винесли із собою свідчення про нелюдське поводження із в'язнями в Освенциму. Беручи, однак, до уваги те, що в листопаді 1941 року по приїзді до табору я отримав черговий номер 25 000, то що там ті три сотні звільнених.

Кожний звільнений в'язень після вбрання у цивільний одяг, що висів у комірці, змушений був пройти із такими самими звільненими або сам через дерев'яний барак за брамою (тут містився postzensurstelle⁶⁸), де з ними прощався есесівець і рішуче вбивав їм голови, що на волі вони не повинні вести розмови про те, що робиться в таборі. Якщо хтось буде питати, як там було в Освенцимі, то потрібно відповідати: їдь сам і побачиш (наївна порада). Якщо німецькій владі вдавалося взнати, що хтось із звільнених в'язнів не вмів тримати язика за зубами, то той дуже скоро знову потрапляв до Освенциму (це було дуже переконливо, й тому колишні в'язні на волі мовчали, як закляті).

Гра, яку я почав провадити в Освенцимі, була дуже небезпечна. Слово «небезпечна» не відповідало дійсності стосовно того, що люди на волі вважали небезпечним, вже саме потрапляння за дроти табору було небезпечним. Праця, якою я тут займався, була важливіша від усього іншого й розвивалась дуже швидко, згідно із планом. Насправді я почав боятися, щоб родина не викупила мене, як інших колег, бо проти мене не було ніякої справи, а потрапив я сюди через облаву. Тому писав до родини, не деконспіруючи своєї праці, що мені тут насправді добре і щоб не зачіпали моєї справи, бо маю бажання бути тут до кінця. Сама доля дасть раду з тим, чи вдасться мені звідси вийти і т. д. Зворотною дорогою отримав відповідь, що Янека В., який довідався, де я є, непокоїло сумління, тож він запитував усіх: «Для чого пішов?» Але він був послідовним, і коли родина звернулася до нього по гроші, щоб викупити мене, відповідав, що на цю справу немає грошей.

Знайшов шлях, через який міг посилати листи до родини, писав польською. Мій молодий колега 47, який ходив до праці у містечко, налагодив контакт із цивільними людьми, через яких я передав два листи до родини. Листи мої відтак були передані особисто Головному коменданту.

Із перших моїх співробітників у Варшаві тут, в Освенцимі, окрім уже згаданих, зустрів на початку 1941 року Стаха 48, якого вивезли до каменярі і в влітку 1941 р., Янека 49, якого як хворого вдалося транспортувати до Дахау, який порівняно з Освенцимом був набагато кращим табором.

---

⁶⁸ Цензурний пост.

Повторювані спроби втеч призвели до того, що влада табору впровадила солідарну відповідальність: за втечу одного розстрілювали десять ув'язнених (із весни 1941 р.). Вибір десяти нещасних був важким переживанням для табору, а особливо для блоку, з якого обирали. Тоді ми як організація ставились до втечі явно негативно. Жодних втеч не організували й сприймали це, як прояв крайнього егоїзму, доки в цій ділянці не відбулися суттєві зміни. Будь-які втечі вважали дикістю й тим, що не має нічого спільного із нашою організацією.

Вибір смертників відбувався одразу після повірки, на якій було встановлено відсутність втікача. Перед блоком, що стояв у десяти рядах і з якого втік ув'язнений, з'являвся комендант табору зі свитою і, проходячи перед рядами, вказував рукою на бранця, який йому сподобався або, радше, не сподобався. Оглянутий ряд робив п'ять кроків «уперед марш» і свита йшли перед наступним рядом. Були ряди, із яких обирали пару або ж не обирали нікого. Найкраще було, коли хтось сміливо дивився в очі смерті, таких здебільшого не брали. Не у всіх витримували нерви, іноді хтось за спиною комісії виходив уперед, до ряду вже вибраних – такого поважали й додавали до списку. Одного разу стався випадок, коли при виборі молодого в'язня із ряду виступив старенький священник і попросив коменданта табору, щоб він вибрав його і звільнив цього молодого від покарання. Вражений блок заляк. Комендант погодився. Священник-герой пішов на смерть, а той юнак повернувся до строю.

Політичний відділ працював, результатом праці були розстріли за діяльність на волі у Польщі. Особливу радість мала влада табору, як збирали велику групу поляків для розстрілу в дні, коли у Польщі на волі відзначались національні свята. Як правило, було більше «розваг» у такі дні – 3 травня та 11 листопада, відразу на додаток розстріляли групу поляків 19 березня⁶⁹.

Колись на волі, як сумував по творчій роботі за різьбленням долотом, за різьбярською справою, неодноразово думав: в мене ніколи не було на це часу, а щоб з'явився, потрібно було мене закрити до в'язниці. Доля до мене у житті завжди була чуйною – це теж не оминуло її уваги. Я опинився у в'язниці, треба було пробувати різьбити, у мене не було щонайменшого уявлення про це. У столярній майстерні була різьбярня. Насправді, за винятком кількох митців-скульпторів після академії, як 44 і 45, там працювали самі різьбярі, здебільшого горяни. З допомогою 44 і 45 я дістався до різьбярні. Мій перехід туди стався завдяки тому факту, що її було прикріплено до столярні, в якій пропрацював перед тим кілька місяців.

Керівником роботи у різьбярні була своя людина – 52-й. Я з'явився там (1.XI.1941 р.), зробив кілька малюнків-проектів, це були ножі для паперу. Мені сказали: «На папері це чудово, але, будь ласка, перенеси це у дерев'яний вигляд». І так я почав роботу, переїхавши на постійне проживання у різьбярню. Протягом першого тижня я вирізав три ножі. Перший ніж – це було взагалі моє знайомство із триманням у руці й використанням інструментів; другий був трохи кращим, а третій 52 показав різьбярям зі словами: «Так треба робити ножі».

⁶⁹ 3 травня – День Конституції Польщі, 11 листопада – День незалежності, а 19 березня – день святого Юзефа, який у міжвоєнній Польщі святкувався на честь маршала Юзефа Пілсудського.

Робота тривала. Поруч зі мною з одного боку сидів завжди веселий першокласний колега 42, з іншого – приятель 45. Уранці 11 листопада 1941 року до мене підійшов 42 і сказав: «Мені приснився дивний сон, я відчуваю, що сьогодні мене знищать. Може, це дрібниці, але мене тішить, принаймні, те, що я помру 11 листопада». Півгодини потому на ранковій провірці поміж інших виголосили його номер. Він попрощався зі мною щиро, просячи, щоб я розповів його матері, що помирав він весело. Кілька годин потому він був мертвий.

Внаслідок поділу праці повідомлення ззовні ми одержували регулярно встановленим шляхом, у таборі клітина складалася із трьох членів. Один із них, незабутній наш «Вернигора» 50 на всіх перехрестях, коли його оточував гурт ув'язнених, виголошував незмінні оптимістичні прогнози. Він був бажаним гостем і загальним улюбленцем.

Організація розросталась. Під час перебування в різьбярні я втягнув до лав кількох наших друзів – 53 і 54. Потім – 55, 56, 57, 58. Окрім залучення новачків мною особисто, кожна п'ятірка розширювалась самостійно серед маси ув'язнених у різних командах, що відбувалось завдяки і опорою на знайомих колег. Тут усе трималося лише на взаємній довірі. Тому, вирішуючи проблему лідерства в окремих групах, пов'язаних одна з одною, я опирався на командирів, від дрібних до великих, звертаючи особливу увагу на їхні особисті чесноти. В інший спосіб вирішити не міг. Будь-які пропозиції з волі мали бути відхилені. Не важливо, хто ким був у минулому, але важливим було, щоб на кожну з командних посад було призначено чоловіка, який би у момент необхідності рішучого вчинку не за допомогою посади міг керувати масами, а завдяки своєму авторитетові мав можливість повести маси за собою. Його діяльність мала бути такою, яка задовольняла б колег і спонукала йти за ним із задоволенням. Лідер мав бути не лише хоробрим, а й володіти внутрішньою силою і тактовністю.

Цікавий і непримітний, на перший погляд, факт: коли підбирали людей, часто залучали тих, що були тут на посадах. Приведений до присяги командир мав у кімнаті підтримувати наших колег додатковим харчуванням і не змушувати їх до тяжкої праці. Але якщо хтось, хто обіймав посаду старшого по кімнаті, був нездатний організувати наші завдання або не мав сили волі втриматись від власного забезпечення, то вся робота гальмувалася й потуги через це провалювались.

Зовсім інша справа – це такий старший по кімнаті, після кількох розмов з яким (якщо він мав силу волі й не згадував про їжу, навіть якщо йому в кишках «грало») його ініціатива набувала результативності, його починали підтримувати; тоді він надавав їжу в'язням, які цього потребували – і внаслідок цього мережа організації розросталася. На жаль, було кілька таких, які, прийшовши до роботи в організацію, щойно ставши старшим по кімнаті, дбали передусім про себе. У цьому випадку робота добре вестися не могла. Були також такі, які, давши миску додаткового супу, більше нічим не цікавились.

Вибух німецько-більшовицької війни, яку ми зустріли з великою радістю, великих змін у табірне життя, однак, не приніс. Кілька есесівців вирушили на фронт. Замінили їх іншими, старшого віку.

Тільки у серпні (1941 р.) ця нова війна відчутно позначилася на нас, як і всі інші, і луна була жахливою. Привезли сюди перших більшовицьких полонених, поки що самих офіцерів, і закрили їх в одній кімнаті 13-го блоку (згідно з новою нумерацією блок 11) у кількості більше семисот. Там було страшенно тісно, стояти можна, тільки притулившись один до одного, так що ніхто не міг сісти. Кімнати законопатили (камер тоді ще не було).

Під вечір цього самого дня прибула група німецьких військових із офіцерами на чолі. Німецька комісія увійшла до кімнати й після вдягання масок, розкидала тут кілька каністр з газом, спостерігаючи його дію. Санітари, які наступного дня прибирали трупи, говорили, що це було жахливе видовище навіть для них. Людей настільки щільно напхали, що в момент смерті вони не могли впасти. Притулившись один до одного, так сплели руки, що важко було роз'єднати їхні залякні тіла. Це були полонені з різних військових формувань, судячи з їхньої форми.

То була перша спроба використання газу в нас (кислота прусська).

Із цією новиною прийшов до мене 19-й. Він був дуже схвилюваний; передбачав, що за першою такою спробою газового вбивства наступними можуть бути в'язні. Але тоді це здавалось неправдоподібним.

Радянські військовополонені. В Аушвіці було знищено близько 15 тисяч радянських військовополонених.

У той самий час знову відбулась дезінфекція табору (літо 1941 р.), після чого всіх столярів помістили в одному 3-му блоці на першому поверсі. Нам дали ліжка тому, що майже весь табір почергово їх отримував. Це був новий привід для розкриття здібностей есесівців. Ліжка мали бути ліпшими застеленими, ніж колись у школі підхорунжих, а значить, знову чекати прискіпування, побиття, насильства.

Потім (у вересні) частину столярів, зокрема й мене, перевели на блок 12 (нова нумерація), а в жовтні на блок 25 (нова нумерація, колишній 17). Саме тут

у листопадовий ранок після виходу для перевірки блоку, трусячись від пронизливого вітру із дощем та снігом, я був вражений видовищем, яке тоді спостеріг. Крізь подвійний паркан із дроту я побачив на відстані приблизно двохсот кроків ряди в'язнів вишикуваних за табірним звичаєм у двадцять п'ятірок, яких штовхали прикладами німецькі солдати. У рядах були абсолютно голі люди. Я нарахував їх вісім сотень, але їх могло бути набагато більше, адже вони йшли ще перед моїм виходом із блоку. Будинок, до якого вони заходили, був крематорій. Це були більшовицькі військовополонені. Пізніше я дізнався, що їх було більше тисячі.

Людина буває до смерті наївною... Я думав тоді, що військовополоненим хочуть видати білизну та одяг, але чому це робили у приміщенні крематорію? Виявилось, однак, що ввели їх якраз для економії часу. Зачинили там. Згори до будинку кинули банку (або дві) із газом, а тіла, що тремтіли, затим кинули на решітку. Це було зроблено тільки тому, що в Освенцимі не встигли підготувати приміщення для більшовицьких військовополонених. Їх просто спалили. Але крім того, до речі, надійшов наказ за можливості швидко їх знищити, тож його й було в такий спосіб негайно виконано.

Поспішно встановлювали огорожу в нашому таборі, відвели дев'ять блоків для більшовицьких військовополонених. Створили також адміністрацію для мордування. Оголосили у блоках, що той, хто говорить російською, може отримати посаду старшого по блоку або навіть посаду капо у блоках для військовополонених. Як організація ми поставились презирливо до цього проекту і до тих, хто захотів надати свої послуги при вбивстві полонених, розуміючи, що цю нечестиву роботу нацистської табірної влади хочуть зробити польськими руками.

Паркан зробили швидко, і табір для більшовиків був готовий. На внутрішніх воротах, на паркані, що розмежовував наші табори, висіла вивіска з написом «Kriegsgefangenenlager»⁷⁰. Пізніше стало відомо, що німці, капо і есесівці вбивали військовополонених так само швидко, як і нас, як і 11 400 в'язнів, яких привезли наприкінці 1941 року (число надали мені в адміністрації табору), знищили протягом кількох зимових місяців. Виняток становили кілька десятків полонених, які зголосилися на жахливу роботу із убивства своїх товаришів, а пізніше поляків та в'язнів інших національностей у таборі Біркенау, також кілька сотень тих, що пішли на запропоновану диверсійну роботу; німецька влада видала їм військову форму, вишколювала, годувала й мала намір використати як диверсантів у тилу більшовиків. Вони жили у казармі біля містечка Освенцим. Всі інші загинули від важкої праці, побоїв, голоду та холоду. Іноді полонених тримали перед блоком у нижній білизні або голяка, годинами на морозі, переважно увечері або вранці. При цьому німці сміялися завважували, що люди із Сибіру не повинні боятися холоду. Ми чули виття людей, які замерзли на морозі.

У той час у нашому таборі спостерігалось в деякому сенсі полегшення, оскільки всю лють і силу, необхідні для тортур і вбивства, спрямували на більшовиків.

---

⁷⁰ Табір для військовополонених.

Рейку, в яку били з початку існування табору і яка слугувала гонгом на всі заклики й збори, замінили на дзвін, що підвісили між стовпами біля кухні. Його привезли сюди з якогось костелу. На ньому був напис «Ісус, Марія, Йосиф». Через деякий час дзвін луснув. Ув'язнені говорили, що він не витримав сцен табору. Привезли інший. Через деякий час із ним сталось те саме. Тоді доставили третій (у костелах були ще дзвони) і дзвонили обережно. Цей вже витримав до кінця.

Так, дзвін костельний викликав багато хвилювань. Коли ми іноді стояли на вечірньому огляді, то думали, що цей вечір міг би бути гарним, якби не постійна аура убивства, що панує над нами. Сонце, що заходило, забарвлювало хмари у прекрасні кольори, аж раптом лунало пронизливе виття сирени табору, даючи знак усім охоронцям, що ті не можуть спуститися із наглядової «великої вежі», бо одного або двох ув'язнених немає на огляді. А серед нас зловісно треба було вибирати десять в'язнів на розстріл або, у будь-якому випадку, «стійку», на якій мороз пронизував нас наскрізь. А іншого разу, коли ми стояли, як супровід жертви для передачі на смерть, яка зі зв'язаними руками чекаючи під шибеницею, де через хвилину мали висіти, раптом у загальній тиші долинув із далеку м'який, спокійний звук дзвону. Дзвонили, певно, в якомусь костелі. Яким близьким він був серцю – хоча на відстані, яким близьким і водночас недоступним... Бо десь там, на волі, дзвонили люди. Там жили, молилися грішили, але що їхні гріхи порівняно зі злочинами тутешніми?!

Влітку 1941 року було впроваджено звичай, що регулював прийом до шпиталю. Ув'язнені, які вранці почували себе так погано, що не могли йти працювати, коли усі (на ранковий дзвін вигукуючи гасло: «Arbeitskommando formieren!»⁷¹) бігли шикуватись в колони, тоді слабкі, хворі, «мусульмани» ставали у групи на майданчику перед кухнею. Тут їх оглядали фельдшери разом із капо, а іноді й старший табору, роблячи спробу визначити стан здоров'я, сил в'язнів методом їхнього штовхання. Частина забирали до лікарні, частина йшла до лікарняного блоку (schohnungsblock), частину ж, незважаючи на виснаження, направляли під жвавий марш у п'ятірки командо, які працювали у полі, себто на вірну смерть. Але ті у schohnungsblock і в лікарняні жили ненабагато довше.

Коли я перейшов до 25-го блоку (листопад 1941 р.), то зустрів там і познайомився ближче з одним в'язнем, в подальшому моїм другом 59. Це був хоробрий і веселий чоловік. Я організував нову четверту п'ятірку, до якої, окрім 59, увійшли 60 і 61. У цей час привезли до нас, з-поміж інших колег, двох офіцерів старших за званням: полковник 62 і підполковник-дипломата 63. Я запропонував вступити до організації полковнику 62, який на це погодився і почав працювати із нами.

Я зробив перший відступ, тому що, як я вже говорив, досі уникав офіцерів вищих звань, які були тут під своїми іменами. Однак, оскільки організація розвивалася, колеги дали мені зрозуміти, що через уникнення офіцерів вищих звань мене можуть звинуватити у надмірній амбіційності й зарозумілості. Тож можливість врегулювання цієї справи з'явилась тоді, коли колега 59 знайшов полковника 64, який тут сидів під чужим ім'ям і вважався стопроцентним

---

⁷¹ «Робочі командо, шикуйсь»

цивільним, тож я запропонував тому керувати нашою організацією та бути в його підпорядкуванні. Полковник 64 погодився із планом моєї попередньої праці, звідтоді ми працювали разом.

У цей час я увів до організації колег 65 та 66, а за допомогою 59 – колег 67 і 68, перший із яких незабаром почав нам приносити велику користь, отримавши посаду *arbeitsdienst*.

Нарешті я дочекався моменту, про який раніше можна було тільки мріяти, – ми організували політичний осередок нашої організації, де відповідно співпрацювали колеги, які колись на волі поїдали один одного у Сеймі: 69 – з правих, 70 – з лівих, 71 – з правого крила, 72 – з лівих, 73 – знову з правих, а 74 – з лівих, нарешті, 75 – з правого крила і т. д. Це був довгий ряд наших колишніх політиків-партійців. Тож потрібно було полякам показувати щодня гору польських трупів, щоб помирилися й вирішили, що відмінності і ворожі позиції, які вони займали один стосовно одного на волі, мусять забути, тепер є інша праця – єдність і єдиний фронт проти спільного ворога, якого у нас було у надлишку. Як наслідок, згода й правда на спільному фронті завжди залишалися непохитними, на відміну від того, що вони робили на волі, а саме – безупинно нарікали й пожирали один на одного у Сеймі.

Із ряду друзів полковник 64 закликав до присяги 76 і 77, потім втягнув до роботи 78 і 79.

У листопаді 1941 року пішов із столярної майстерні оберкапо Бальке, а прийшов на його місце Конрад, який добре ставився до поляків-теслярів і був ввічливим. Він захоплювався мистецтвом, різьбою по дереву, любив горян-різбярів. Новий оберкапо добився від влади того, щоб вибрати із кількох сотень в'язнів вісім найкращих столярів, фахівців, які вмели виготовляти художній скриньок, інкрустації та інших шедеври у галузі столярних виробів. Цю художню еліту перевели на роботу у *Industriehofe I* у приміський район, де розташовувався тут великої шкіряний завод із трубою, в оточенні дерев'яного паркану та із чотирма вежами охорони. На території шкіряного заводу було багато ремісничих командо: шевців, кравців, слюсарів, мулярів, ковалів, а також стайня з кількома конями, а також «аристократія» братів ремісників – добре влаштованих виробників шкіри. Із художніх майстерень тут була кімната, яку слід назвати справжньою різбярнею, оскільки наша команда, за невеликими винятками, складалася із різбярів. У цій маленькій кімнатці працював професор Дуніковський (*Dunikowski*), яким опікувалися Янек Маховський (*Machnowski*) та колега Фусек (*Fusek*). Незабаром сюди був призначений Віцек Гаврон (*Wicek Gawron*).

Кожна команда мала свого капо. Оберкапо Ерік – надзвичайний нікчема, який важкою рукою керував нами. Його заступником був нарваний капо Вальтер.

До цього набору різних фахівців прибули й ми – «різбярсько-столярно-художнє» командо, яким його хотів бачити наш оберкапо столярні Конрад. Але він не передбачав деяких наслідків переїзду на територію шкіряного заводу. Тут правив оберкапо Ерік, який жодних інших оберкапо не визнавав. Зіткнулися два типи: Конрад – відвертий прихильник мистецтва, але наївний і такий, що не приховував прихильності до поляків, і підступний, хитрий, підлий Ерік, якого

побоювалися навіть есесівці, бо він із комендантом табору мав темні особисті справи. Панував він тут, у шкіряному виробництві, як на власній садибі, ведучи своє господарство, і догоджав іноді коменданту, з яким із виправлених шкур вони мали якийсь зиск. Ну і, зрозуміло, що Конрад програв.

Наша майстерня містилася одразу у двох залах заводської будівлі. За кількома стінами у шкіряному заводі був басейн, який наповнювали гарячою водою. Він був такий великий, що можна було навіть пропливти кілька метрів. Колись за допомогою люб'язних друзів із дубильні я мився там одного разу, відчуючи себе так, як колись на волі. Як же довго моя шкіра не отримувала теплої купелі.

Все це робилося нишком. Хіба мислимо було, щоб в'язень в Освенцимі приймав теплі ванни? Чи можна було комусь розказати про це? Це було неймовірно!

Колись і Конрад також скористався можливістю скупатися, незважаючи на те, що вкупі з ув'язненими поляками. Його теж ніхто не боявся, адже він ніколи не чинив жодного свинства. Але якийсь нікчема побачив це купання і на Конрада пішов перший meldung (донесення). У грудні (1941 р.) ми були kommandiert (відрядженні) і працювали до 22:00 (тож не ходили на вечірні перевірки). У нас було багато роботи з виготовлення іграшок для дітей табірної німецької влади. Одного вечора прийшов один із капо, посіпака Еріка, у супроводі есесівця і вмовив Конрада піти до містечка. Конрад, який сумував за товариством вільних людей, погодився, і разом з есесівським охоронцем вони пішли втрьох до містечка. Через годину, перед самим нашим виходом із дубильні у табір, у робочій залі з'явився п'яний Конрад. Відразу за ним увійшли якийсь капо і есесівець, не ті, що були із Конрадом у містечку. Вони стали свідками того, як Конрад гладив по голові улюблених своїх фахівців і сказав, що одному із них уже бути капо тому, що той є чудовим працівником, і «призначив» у залі кілька десятників і кілька капо. Цього було досить. Конрад був закритий у карцер і сидів там довго. Так Ерік позбувся іншого оберкапо на своїй території.

Невдовзі почали впорядковувати справи щодо місця проживання окремих ув'язнених, намагались поміщати на блоках робочих командо, тому з блоку 12 я був переведений разом із групою інших ув'язнених, які працювали на території lederfabrik⁷², або, як це ще офіційно називали: bekleidungswerkstätte⁷³ – до 25-го блоку (про що я вже згадував).

Ліжка, які використовували у блоках табору, були дерев'яні, триярусні, вони стояли вертикально одне на одному, по три ліжка. До блоку ліжка ще не надійшли. Ми покотом спали тут, приблизно 240 в'язнів, у залі, жахливо стиснені, табірною мовою це називалося «закладкою» (мова йде про ноги), на одному тільки боці. Уночі (як торік) ходили один одному по головах, животах, хворих ногах, виходячи до туалету, й не знаходили місця, щоб спати, після повернення.

Це не надто приємні спогади, але я пишу про все і про це згадую. Через якийсь збій в господарці табору взимку (у грудні 1941 року) брукву привозили

---

⁷² Шкіряна фабрика

⁷³ Майстерні одягу

вагонами й переносити її з куп до насипу, розташованого на трасі залізничного депо за три кілометри від табору. Сільськогосподарські та інші команди zugang, яких мордували у полі, були, однак, занадто малочисельні, це був дуже фізично слабкий людський матеріал, так що брали на цю роботу майстрів, примушуючи працювати в неділі. Зазвичай я уникав цієї роботи, роблячи собі через лікаря 2 направлення на рентген чи зондування. Однієї неділі світило сонце, був гарний день. Я пішов разом із усіма. Носив разом із колегою Зигмундом Костецьким брукву кошиками. Капо та есесівці пильнували, щоб кошики були повні, чого ми дотримувались. У якийсь момент, завантажуючи решту брукви, висипаної у цьому місці, ми наповнили тільки половину кошика, але оскільки вже надійшов час повертатися до казарм, то сотники почали формувати колони, унтеркапо, який насипав нам кошики, вирішив, що вже занадто пізно йти куди-небудь, щоб наповнити їх, тож велів нам йти із тим, що було. На площі, через яку ми носили брукву, стояв есесівець, який здалеку побачив, що у нас кошики неповні, підбіг і палицею вдарив мене по руках. Ми зупинилися. Відриваючись на мені, вигукуючи, не знаю чому «Du polnischer Offizier!»⁷⁴, – він ударив мене по голові та обличчю палицею, яку тримав у руці.

Мабуть – це через нерви, але у таких ситуаціях у мене з'являлась гримаса на обличчі (мав їх кілька), щось на кшталт посмішки, що вивело його із себе, і я отримав палицею по голові ще сильніше. Тривало це, як я вважаю, недовго, проте людині у подібні моменти може багато думок промайнути в голові. Мені спало на думку: «х..йового палицею не доб'єш» – приказка від часу якогось повстання... тепер я дійсно посміхнувся. Есесівець подивився й процідив: «Du lachender Teufel»⁷⁵. Не знаю, що було б далі, якби не сирена у таборі, яка привернула його увагу до іншого: хтось утік. Колеги говорили потім, що мені пощастило. Голова й обличчя у мене два тижні були припухлі.

Вдруге мене побили значно пізніше у шкіряному цеху. Колеги у вбиральні курили цигарки – під час роботи не дозволялося курити. Капо Вальтер кинувся на них, як тигр. Я не курих, але якраз виходив. Він підскочив до мене: «Хто курих?!» Я мовчав, і в мене була мимовільна усмішка на обличчі.

– Was? Gefällt es dir nicht?!⁷⁶ – не знаю, чи мені мало щось подобатись чи не подобатись. Вальтер був сильним, міг одним ударом повалити людину. Тоді я отримав кілька разів по голові і кілька разів опинявся на землі. Я, однак, як казали 59 і 61, невдовзі знову стояв перед ним із певним виразом обличчя, скривленою посмішкою. Вальтер залишив мене врешті-решт тому, що прилетів комендант табору, а Еріка не було.

Тим часом на волі, далеко у Варшаві, мене підвищили. За створення ТАР, за роботу з об'єднання KZN (збройні народні команди), за подолання власних амбіцій та, після підвищення генерала Сікорського, за прагнення до підпорядкування всіх гілок ZWZ (Союз збройної боротьби), що було першим приводом для розбрату з 82-м. Можливо, саме через це я опинився поза Варшавою. Але Янек В. подав заяву і, як він стверджував «Богдан» 85, переживав

⁷⁴ «Ти, польський офіцере!»

⁷⁵ «Ти, диявол усміхнений»

⁷⁶ Що? Не подобається тобі!?

за мене і сказав йому, що більше переймається моїм підвищенням, аніж власним. Полковник «Грот» підвищив нас кількох з KZN, 82 і 85 стали підполковниками. Таким чином, я, нарешті, під власним ім'ям отримав звання поручника (тобто фактично повернувся до стану 1935 року). Якби мені там, у пеклі, всі ці справи на волі не здавалися занадто дріб'язковими, було б гірко.

Якщо йдеться про хороші й погані посади в Освенцимі, то окрім свинарів, музикантів, музики, які тимчасово не грали в оркестрі, ставали здебільшого старшими по кімнаті, доброю посадою була робота перукаря. Вони намагалися поєднати ці дві функції: голити й обіймати посаду старшого по кімнаті. Деякі перукарі голили тільки есесівців, крім того, кожен блок мав кілька перукарів, робота яких передбачала виключно щотижневе гоління всього блоку. Стрижка волосся й гоління були обов'язковими для ув'язнених, але цю роботу виконували тільки перукарі. За уникнення гоління або занадто довге волосся на голові в'язнів відповідали старший по блоку та старший по кімнаті. Від блочного, капо й старших по кімнаті, які жили тут-таки, перукарі отримували більш ніж удосталь харчів.

У грудні (1941 р.) одного вечора ми стояли із полковником 1 і лікарем 2 біля блоку 21 (нова нумерація), розмовляючи про те, як нас вразив вигляд людей, котрі виходили блоку 26 (нова нумерація). Над цією групою голих людей здіймалися хмари пари. Це були поляки, яких очікувало швидке й негайне знищення. Їх нараховувалось близько сотні. Після приймання гарячого душу протягом приблизно 30 хвилин (при цьому вони, нічого не передчуваючи, із задоволенням помилися гарячою водою) їх поставили голими на снігу і морозі й так тримали. Ми повинні були йти до блоків, а вони замерзали. З їхнього боку лунав приглушений стогін чи, радше, тваринний вереск. Тримали їх так кілька години.

Коли в той чи інший спосіб убивали або розстрілювали велику кількість ув'язнених, одночасно лікарня отримувала список з їхніми номерами і подавала імена померлих у цей день у лікарні до писарської контори. Щодня давали по 50 номерів із цього списку як померлих через серцевий напад, туберкульоз, тиф або ще яку-небудь хворобу, тобто «натуральну» хворобу.

•••

Так добігав кінця 1941 рік. Прийшло друге Різдво в Освенцимі, і надійшла друга посылка із дому з одягом, посылки із продуктами ще не дозволяли. На блоці 25, де прихильником нашої організації виявився блоковий, у кімнаті 7, де штубовим був 59, ми поставили ялинку з потаємно встановленим Польським Орлом. Зал був прикрашений із хорошим смаком при допомозі 44-го і 45-го, а також за незначною моєю участю.

У Святвечір був виступ кількох наших представників політичного осередку. Хіба Дюбуа (Dubois1) міг би на волі слухати із задоволенням, як говорить Рибарський (Rybarski), і після цього щиро потиснути йому руку, чи навпаки? Дійсно, у Польщі таким чином колись могло відбутися показове порозуміння, але тоді це було неможливо. У нас, у залі в Освенцимі, обидва дружно виступали поруч. Що за метаморфоза...

Через одного фольксдойче, сілезця, який у нас працював під номером 81, я дізнався про якусь нову акцію політичного відділу, яка могла б мені особисто серйозно загрожувати. Нас, зі старими номерами, було вже дуже мало. Назагал це проявилось під час виплати грошей. Їх надсилали наші сім'ї, видачу проводили один раз на місяць: один раз 30 марок або два рази по 15. Гроші, що надходили в більшій кількості, залишалися на рахунок. Пізніше обсяг виплати було збільшено до 40 марок щомісяця.

Гроші можна було витратити у буфеті табору де було надлишку те, що шкодило організму: сигарети, сахарин, гірчиця, іноді салат на оцті (маринади). Під час виплати грошей задля забезпечення порядку всі мали стояти за номерами. Кілька разів ставили до черги всіх, навіть тих, що взагалі грошей не отримали, щоб підписали свій рахунок. Саме тоді було легко перерахувати тих, що стояли у черзі, від перших до останніх номерів, і зрозуміти, скільки ще із сотні нас залишилося живими. Спустошення у сотнях було величезне, особливо з приводу транспортів, що прибували до табору з Варшави. Причиною могло бути те, що перші транспорти прямо перед нами зайняли місця у приміщеннях, а нас знищували просто неба. Може, ще й через те, що люди із Варшави, як говорили жителі Сілезії, були не досить витривалими. А може, тому, що над ними влада табору знущалась найбільше. Із кількох сотень варшавських транспортів живими залишилось лише двоє людей. У нашій сотні вижили шестеро. Були також сотні, в яких залишились живими вісім чоловік, а з іншого боку й такі, яких ніхто не представляв.

Саме тоді політичний відділ вирішив провести перевірку метричних даних усіх, що залишилися в живих, починаючи із перших чисел, що при мізерній кількості нас, старих номерів, не було важким завданням. А раптом хтось ховається під чужим ім'ям, як, наприклад, я? Для того щоб виловити подібних птахів, політичний відділ надіслав до парафій листи, щоб ті надали виписки із метричної книги про окремих ув'язнених. Ці листи надходили напряду до тих парафій, де народилися в'язні, про що вони зазначали у своїх біографіях.

Щоб уявити собі, якою була моя ситуація, потрібно повернутися до 1940 року до Варшави. Суспільство наше у столиці дуже охоче допомагало людям, котрі були в конспіративному стані, особливо у перший період, не боялись жахливих повідомлень із концтаборів, гестапо, що знаходилось на Алеї Шуха. Потім уже було важче знайти приміщення. Але спочатку благородні польські родини із задоволенням працювали в тому напрямку, надавали приміщення для цілих конспіративних груп. У перший період у мене було кілька квартир і кілька паспортів на різні прізвища, тож мешкав по черзі у різних квартирах. Тоді ще можна було, вийшовши на вулицю, залишити документи у квартирі. Із собою їх не носив, а в разі затримання на вулиці я вказував квартиру, яка на той момент була чистою і в якій у мене був лише один із документів.

Одними з апартаментів, у яких я працював, була квартира пані 83. Одного разу ця пані сказала мені, що має правдиві документи, які були зроблені на реальне прізвище одного із наших офіцерів 84, котрий уже поїхав на роботу в інший район до часу, поки цей документ зробили. До документа додавалася й

карта для роботи, тож я погодився на пропозицію пані 83 використати цей документ, змінивши у ньому фотографію на свою. Коли я йшов на облаву, то взяв це свідоцтво, оскільки прізвище, як я був переконаний, ще не засвітилося. У мене був документ людини (84), яка жила десь на волі. У папері, однак, не було згадки про ім'я та прізвище моєї матері. Коли нас перевіряли уночі в Освенцимі незабаром після привезення у табір, я надав придумане ім'я і прізвище матері, адже повинен був надати яку-небудь інформацію. Тепер, отже, ситуація була дещо невизначеною.

Коли надійде черга мого номера, а це станеться по кількох місяцях, безперечно, політичний відділ надішле запит до парафії у місто Z., відтак, після отримання даних із моєї метричної книги записані на пана 84 ім'я й дівоче прізвище матері не буде збігатися із раніше вказаним мною. А, значить, мене викличуть, запитають, хто я, і... кінець.

Завдяки щасливому збігові обставин колеги із облави, приблизно кілька сотень (як я вже згадував), були на карантині, і вони збиралися їхати найближчим часом до Варшави. Через звільненого колегу 14 я переслав повідомлення до своєї швагрової, пані Е.О., про те, які прізвище та ім'я матері тут подав.

Вийхали тоді кілька колег, деякі співробітники нашої організації; крім 14 поїхав також 9. Одночасно до блоку звільнених пішов полковник 1, який був звільнений із табору за допомоги впливового колеги, разом із котрим навчався в університеті у Берліні і який на той час обіймав високу посаду в німецькій армії. Через полковника 1 я надіслав звіт до Варшави про роботу нашої організації тут. Через колегу 86, який сидів тільки за те, що мав таке саме прізвище, як один із полковників, надіслав також низку повідомлень.

Для повного зображення табору в той час (зрозуміло, лише тих речей, які бачив сам, тому що я не в змозі описати все, що чув від колег, котрі працювали в інших робочих командах) необхідно ще додати так званий «тиждень Зейдлерівський». У грудні (1941 р.) протягом тижня проходив вечірній огляд під керівництвом Зейдлера, особливого садиста, який заміняв керівника табору. Це був тиждень дуже неприємної погоди. Не вщухали вітер та дощ зі снігом, посилювались вологість та холод, здавалося, не тільки одяг, але й наші тіла промерзали наскрізь. Увечері мороз ставав сильнішим.

Зейдлер вирішив знищити якомога більше в'язнів. Щодня з моменту гонгу на вечірню перевірку за 15 хвилин до 18:00 ми вже стояли й боролись із морозом у мокрому одязі аж до 21:00, звільняли зі «стійки» тільки перед самим гонгом до сну. Швидко поїдали холодний обід, який той час давали нам увечері, й поспішали вирішити всі свої потреби за 15 хвилин. Потім лягали спати.

Стояння ці тривали цілий тиждень, тому що нібито щодня протягом тижня когось не вистачало на огляді, що було, очевидно, сфабриковано Зейдлером. Згодом його функції закінчилися і рапорт почав складати Палітш.

Великої кількості сил (а слабшим – життя) коштував цей тиждень.

Повідомлення про смерть надсилали нашим сім'ям із головного писарського відділу тільки за письмовим дорученням політичного відділу, оскільки німецькій поліційній владі було невігідно подавати відомості про смерть в'язня так, щоб про це не знали люди на волі. Адже часто велися допити

у якійсь справі десь в іншому ув'язненні, й піддослідного залякували тим, що мають у руках в'язня Х, який їм скаже всю правду

Так закінчився 1941 рік. Починався 1942-й. Якщо йдеться про табір в Освенцимі – то він найогидніший з можливих, якщо ж про роботу нашої організації в таборі – то найцікавіша, адже в ній ми досягли неабияких результатів.

... Проте так вийшло, що через відсутність часу з ухвали нового рішення довелось писати телеграфічним стилем.

Відбулася раптова й принципова зміна курсу стосовно євреїв. На подив усіх інших представників цього народу, їх було виведено з штрафних командо й разом із приїжджими євреями – *zugangam*, направлено на хороші роботи у приміщення: швейний цех, овочесховище, картоплесховище. Стали навіть задаватися перед нами. Ми не підозрювали, що це потворна, підступна політика. Ішлося про листи до сімей, у яких таким чином протягом кількох місяців вони писали, що працюють у майстернях і їм дуже добре. А те, що ці майстерні містилися в Освенцимі? Чи значило щось це невідоме містечко для євреїв у Франції, Чехії, Голландії, Греції, куди йшли листи? Адже навіть поляки у Польщі мало знали про те, що відбувається в Освенцимі, й мали дуже наївне уявлення про тутешній побут. Польських євреїв знищували здебільшого в Треблінці й Майданеку. Сюди, до Освенциму, звозили євреїв майже зі всієї Європи.

Після кількох місяців написання листів про хороші умови, в яких вони живуть, євреїв раптово забирали із різних посад і скоро знищували. Тим часом почали щодня приходити поїзди із тисячами євреїв з усіх європейських країн, відправляли відразу до Біркенау, де будівництво бараків табору (його було створено в першій фазі) було вже завершено.

Угорські євреї після прибуття в концтабір Аушвіц. Фото: www.auschwitz.org

Змінилося також ставлення до священників, але з іншої причини. На підставі союзу Італії та Третього рейху змінилось і ставлення до Ватикану – священників почали вивозити в Дахау. Перший раз на початку 1941 року, другий транспорт священників із Освенциму в Дахау прибув у липні 1942 року. Там представники духівництва, порівняно із тутешніми, мали цілком придатні умови для існування. Тим часом між цими двома пересиланнями я зустрів у Освенцимі кількох сміливих священників, зокрема 87, який став капеланом нашої організації.

У нас проводились законспіровані від небажаних очей богослужіння й сповіді. Повідомлення ми отримували від духовенства зі свободи, завдяки зв'язкам із населенням за межами табору.

Початок 1942 року – це швидке вбивство решти більшовицьких полонених. Із цим поспішали. Блоки були потрібні для іншої мети. Тут почався новий «танець смерті». Трупи більшовиків, що померли на будівництві доріг, зокрема при ритті ровів біля Біркенау, привозили возами на вечірню перевірку – кілька наповнених возів. Так відбувалось під час кожної перевірки. Деякі з полонених просто замерзали, оскільки на працю, в них не було сил, щоб хоч трохи зігрітися,

Одного разу під час роботи відбувся бунт, більшовики кинулися на есесівців і капо. Повстання жорстоко придушили, весь цей загін був розстріляний. Трупи, щоб перерахувати під час перевірки, привезли на кількох вагонетках.

Після знищення всіх (лютий 1942 р.), за винятком кількох сотень, про які я вже згадував, швидко було розібрано паркан, що стоїть між нашим табором і табором військовополонених. Одночасно будували огорожу в іншому напрямку і для інших цілей. Наприклад, десять блоків було відмежовано від нас високою стіною із бетонних плит, щоб розмістити у них жінок. Цього досі ще не робилося.

На початку свого існування табір працював також і по неділях. Пізніше ці дні були нібито вільні, але в'язням до обіду заборонялося покидати блоки (Blocksperrre). Тепер, щоб зменшити можливості спілкування, від нас забрано ще й недільні дві години. Після обіду із 13:00 до 15:00 в'язень мав роздягтися й спати. Блокові перевіряли кімнати. Чи сплять на блоках, перевіряв старший табору або табірний капо, тому що в'язень, який не спав – витрачав здоров'я (дика іронія), необхідне для Третього рейху, а отже, був саботажником.

18 січня 1942 року через брак місць у переповнених камерах, до переповненого бункера – кам'яного мішка зачинили на ніч 45 ув'язнених. У той самий час, увечері в підвалі блоку 11 (нова нумерація) пролунав сильний гуркіт у двері, а за ним – крик до вартового есесівця, щоб відкрив. Це кричали в'язні, що задихалися від нестачі повітря, пробиваючись зубами, руками й ногами до дверей, де через щілини заходило трохи повітря. Після тієї ночі із 45-ти закритих 21 помер, задушений або вбитий. Інших 24, що тримались на ногах, взяли до лікарні: 9-х – взяли до шпиталю помирати, а 15 пішли до СК (штрафна команда) за те, що не хотіли померти у кам'яному мішку. Серед них був Конрад – колишній оберкапо столярної майстерні. Свідком цієї жахливої сцени був

протягом усієї ночі капо Джоні, який проходив у цей час покарання у в'язниці за якісь комбінації із поляками, як це називала влада.

У лютому 1942 року прийшов лист до політичного відділу від партійної влади із Берліна, згідно з яким заборонялась солідарна відповідальність і розстріли десяти ув'язнених за одного втікача – мабуть, такі самі репресії застосовувались десь у таборах для німців. У той час офіційно також був зачитаний наказ, що забороняв бити в'язнів (цікаво, чи є це результатом наших доповідей?). Із того часу припинились великі репресії щодо в'язнів за втечу інших ув'язнених. З'явилась можливість утечі з табору, і ми як організація почали готувати до відправки звіт у Варшаву за допомогою організованої втечі.

Після більшовиків залишились воші й страшний сибірський тиф, на який почали масово хворіти наші колеги. Черевний тиф був у всьому таборі й призвів до страшного спустошення. Влада потирала руки, спокійно спостерігаючи за цим союзником, що допомагав знищувати в'язнів.

Тоді ми почали в лабораторії лікарні розводити тифозних вошей і пускати їх на шинелі есесівців при кожній перевірці або відвідуванні наших блоків.

На блоці 15 повісили на вулиці поштову скриньку, було оголошено у всіх блоках, що сюди слід вкладати листи із підписами чи без них, сповіщаючи владу про підслухані розмови у блоках. За вагомих для влади табору доносів в'язневі обіцяли винагороду. Хотіли в такий спосіб захиститись від діяльності нашої організації. Посипалось кілька анонімок і доносів. Тоді ми через капітана 88 розкривали скриньку щовечора й переглядали доноси, перш ніж о 22:00 відкривав її Палітш. Ми знищували невігідні для нас листи й кидали кілька власних доносів на шкідливих осіб. Почалася паперова боротьба.

У блоках і під час походу на роботу нам було наказано співати німецькі пісні. Кілька разів весь табір повинен був співати під час збору на огляді.

У Бжезінці поквапом будували газові камери, деякі були вже готові.

Те, чого я боявся колись, себто введення в організацію офіцерів під реальними іменами, тепер було виправдано, бо в разі підозри, що тут є організація, насамперед взялися б за офіцерів, які тут сиділи. Одного разу взяли полковника 62 і посадили до тюремної камери. Вели його щодня на допит у політичний відділ, звідки він повертався блідий, ледве тримаючись на ногах. Тоді я боявся різних ускладнень. Після більш ніж двох тижнів полковник 62 підійшов, коли я був із колегою 59, і сказав: «Ну, привітайте, відпустили. Питали, чи є якась організація у таборі». Прощаючись зі мною, бо був гонг, щоб спати, він сказав: «Не бійся, я не сказав ні слова. Завтра вам розповім». Але наступного дня забрали полковника 62 й перевели у Райско, мабуть, саме для того, щоб не зміг нам нічого сказати.

Полковник 62 був хоробрим.

Привезли більше ста чехів. Це була сама інтелігенція – організація «Сокіл». Помістили їх у нашому залі (блок 25, зал 7). Почали знищувати у швидкому темпі. Я ввійшов контакт із їхнім представником 89 (нині живий і перебуває у Празі).

Після консультації з полковником 64 я залучив мого друга поручника 29, до якого у мене велика довіра і провів по всіх наших осередках у таборі. Я робив

це на випадок якогось нещастя зі мною. Поручник 29 доповідав полковнику 64, що ми створили 42 осередки.

Одного разу з головного табору Аушвіц I переводять до Біркенау (поширилася чутка, що на знищення) ряд сілезців (70–80 осіб) і, між іншим, мого друга 45 серед них. Від попереднього вечора він переживав, щось передчуваючи, тремтів ночами всім тілом. Він просив мене, щоб повідомлення про нього передали в майбутньому його дружині та маленькому синові Дзимі (Dyzmie). З Райська він уже не повернувся. Всіх сілезців цієї групи там убили. Деякі з них сиділи тут із самого початку створення табору і думали, що виживуть. Від цього часу сілезці, що залишилися в таборі, безумовно, стали схилитися до роботи проти німців.

Одного разу вранці, відвідавши колег по роботі, я був на блоці 5 (нова нумерація) і біг швидко на перевірку через порожній коридор, де зустрівся очима з Кривавим Алойзієм. Він упізнав мене, хоча пройшов уже цілий рік. Він зупинився й крикнув із якимось подивом і одночасно із незрозумілою для мене радістю: «Was? Du lebst noch?»⁷⁷. Схопив мене за руку і потряс. Ну, що я мав робити? Не виривався. Дивний це був чоловік. З кровожерливих типів, до яких він належав і які були нам відомі з перших часів, кількох уже не було поміж живих.

Влада табору хотіла показати комісіям, які відвідували табір (серед них були добродії у штатському), його у кращому світлі. Вели їх на нові блоки і тільки туди, де були ліжка. Кухня в цей день готувала хороший обід. Оркестр гарно грав. У табір після роботи поверталась тільки команда здорових, сильних в'язнів, що працювали у майстернях. Решта команд – zugang та інші, які мали сумний вигляд, чекали в полі, доки не виїде комісія із табору, маючи задовільне враження про нього. Потреба показати табір із кращого боку змусила владу табору перемістити до інших таборів таких одіозних катів, як, зокрема, Кранкемана (Krankemanna) та Зігруда (Sigruda). Після їхньої посадки у вагони есесівці, що охороняли в'язнів, дали зрозуміти, що нічого не мають проти, щоб ув'язнені взяли тепер реванш. В'язням цього тільки й треба було. Увірвалися у вагони і повісили Кранкемана і Зігруда на їхніх пасках. Есесівці в цей час повернулись у інший бік – не заважаючи. Так загинули кати. Кожен свідок стількох убивств, санкціонованих владою табору, був не вигідний, хоч би ним був і капо-німець. Тому й ці двоє перестали бути свідками.

Організація постійно зростала. З колегою 59 привели до присяги полковника 23, підполковника 24 і нових людей: 90, 91, 92, 93, 94, 95. Багатьма колегами опікувався чудовий чоловік 44, що віддавав їм свою їжу, бо сам заробляв малюванням портретів представників влади табору й отримував за це їжу для себе.

Транспорт із Варшави (березень 1942 р.) привіз знову багато моїх друзів і повідомлення про те, що робиться у нас. Приїхав майор 85, почесна особа 96, який був найбільше побитий на Алеї Шуха і в Пав'яку. Від них я дізнався, що полковник 1 знову заарештований і сидить у Пав'яку. Це полковник 1 направив

---

⁷⁷ «Що? Ти ще живеш?»

до мене колегу 96. Влаштував його через 97-го, який уже приступив до нашої роботи в його командо.

Одночасно ми розбудувались у двох інших напрямках, залучаючи до роботи 98-го, 99-го у будівельний відділ та 100-го і 101-го у лікарню. У цей самий час помер професор 69.

Як на двох великих стовпах, організація, що рятувала своїх колег, ґрунтувалася на двох установах: НКВ (лікарню) та Arbeitsdienst (писарську контору). Коли потрібно було когось зі своїх врятувати з транспорту і дати роботу у приміщенні або взяти когось із команди, де той уже починав упадати в око якому-небудь бандитові, або коли треба було ввести в командо нового працівника, тоді йшли до лікаря-2 і говорили: «Дзюньку, завтра прийде до вас №..., який потрібно на якийсь час прийняти в лікарню». Вирішувалось це теж через лікаря 102. Якщо ж це вже відбулося, а в уяві капо ув'язнений був і без того приреченим, оскільки із лікарні мало хто повертався, тоді йшли до 68-го і говорили таке: «Дайте картку на №... у команду Х». Іноді також із хорошим результатом вирішував 103-й, тож справа була налагоджена добре.

Таким чином, ми підготували втечу 25 і 44. Обидва – чудові люди, й обоє сиділи тут за зброю. Справу було доведено, і вони були б тут розстріляні, звичайно. Питання було лише в тому, як швидко Грабнер із політичного відділу візьметься до їхньої справи. Якимось дивом досі обидва були живі. 44 малював портрети есесівців, і його справа, можливо, саме тому відкладалася. Але довго так тривати не могло.

У спосіб, який я описав вище, у лютому 1942 року ми направили 25-го до команди Harmensee⁷⁸ – на рибні стави, в кількох кілометрах від табору, де в'язні вирощували рибу й на цій території мешкали. Значно пізніше, у травні, вирушив туди 44 і в той самий день передав звістку від мене 25, щоб не чекав мене, а негайно втікав. Вибралися вони з будинку через вікно, несучи мій звіт до Варшави.

У царстві Еріха Грѳонке (Grѳonke), шкіряній фабриці, після посадки до карцера Конрада команда різьбярів і вибраних столярів була у кризовому стані. У складній ситуації опинився заступник капо Тадек Мишковський. Місце лагідного Конрада, який захоплювався мистецтвом, зайняв злісний Еріх, із проникливим, як у лісового kota, поглядом. Незабаром, бажаючи знищити те, що Конрад створив, і назвавши існування різьбярні розкішшю, Еріх закрит і звелів нам робити ложки. Відтак дав нам капо Гуляй-ногу – шкідливого ідіота. Столярам, які займались виготовленням художніх скриньок, наказав робити шафи та прості речі. У ложкарні ми робили по п'ять столових ложок щодня, потім по сім і, нарешті, по 12.

У цей час тут працював колишній депутат-104. До організації тоді залучив колег: 105, 106, 107, колишнього солдата моєї партизанщини (1939) – 108 і підпоручників -109, -110, -111. Серед художників, що малювали іграшки, де попередньо працював полковник 62 (незадовго до карцеру), увійшов до нашої організації підхорунжий 112, якого порекомендували перед своїм звільненням капітан 8.

---

⁷⁸ Гарменже – село над Віслою неподалік від Освенциму, звідки німці виселяли мешканців.

Наша організація освоїла всі команди, але з однією не могли впоратись. Нарешті у лютому (1942), будучи у відрядженні і повертаючись пізно до табору, діставшись блоку, де дізнався від 61, Funkstelle⁷⁹ затребував двох картографів – креслярів карт. 61 дав свій номер і нашого колишнього командира 113. Через кілька днів з'ясувалося, що у командора 113 трясуться руки, тому ми перевели його до команди есесівського картоплесховища, де він мав хорошу їжу, а на його місце до Funkstelle пішов я (погодивши у різьбярні із 52).

Ми працювали із 61 над картами протягом кількох тижнів. У той час, зорієнтувавшись у ситуації, завдяки 77 я зміг, нарешті, тут, де окрім есесівців, на станції ми проходили курси, роздобути нам відсутні лампи та інші деталі, які шукали протягом тривалого часу безрезультатно. По семи місяцях у нас була своя радіостанція із запасних частин, до яких мали доступ наші в'язні. З нею працював підпоручник 4 у місці, куди дуже неохоче й украй зрідка заходили есесівці.

Восени 1942 року через довгий язик одного із колег нам довелось розібрати радіостанцію. Ми надавали відомості через інші радіостанції щодо кількості Zugang і смертей у таборі, стану та умов, у яких перебували ув'язнені. Влада лютувала, шукала, зривала підлоги у майстернях на Industriehof I, на складах. Ми сповіщали новини у різний час, виявити нас було важко. Влада нарешті відмовилась від пошуків у самому таборі, перенісши їх на територію за межами, в одному з районів Освенцима. Докладну інформацію про табір, яку передавала радіостанція, німці пояснили собі нашим контактом з цивільними робітниками десь зовні. Шукали в Gemeinschaftslager⁸⁰.

А контакт із людьми на волі справді був. Дорога до нас ішла через цивільне населення (серед якого були члени організації на волі) до Бжещах, ішла до Gemeinschaftslager через тих, що працювали в нас, здавалося б, як наша влада. Дорога йшла також і до Вупе через контакт із цивільними співробітниками. Таким чином, я передав на волю також через винесених із Funkstelle повний файл німецьких цифрових скорочень, так звані Verkehrsabkürzungen⁸¹.

Із волі ми отримували ліки, протитифозні ін'єкції. Працювали при цьому з одного боку лікар 2, з іншого – мій колега 59. Це був цікавий тип. Робив усе весело, і все йому вдавалося. Рятував, годував у себе в залі й у шкіряному цеху кілька товаришів, перш ніж їх не виходив так, що далі вони змогли самі собі дати раду. Постійно когось прилаштовував у шкіряному цеху. Він ішов ва-банк сміливо і з деякою нахабністю там, де інший побоявся б. Високий, широкоплечий, зі світлим обличчям і великим серцем.

Колись приїхав із комісією Генріх Гіммлер, а 59-й у той час був старшим у блоці 6 (стара нумерація), тож він був проінструктований, як треба подавати звіт Гіммлеру, перед яким усі тряслися. Коли надійшов цей урочистий момент і Гіммлер увійшов до зали, 59 став перед ним і... нічого не сказав. А потім

---

⁷⁹ Радіостанція загону СС і гарнізону концтабору Аушвіц

⁸⁰ Табір для цивільних працівників на будівництві концентраційного табору. У ньому мешкало кілька тисяч працівників, зокрема з різних околиць Освенциму, які на суботи і неділі мали право вертатись додому.

⁸¹ Коди й абрєвіатури, використовувані у зв'язку і на телеграфі.

розсміявся, і Гімmlер теж засміявся. Можливо, його врятувало те, що із Гімmlером були якісь двоє цивільних, а таке лагідне поводження із в'язнем робило йому необхідну рекламу щодо ставлення до ув'язнених взагалі.

Іншого разу у шкіряному цеху 59, побачивши через вікно надворі комісію, яка оглядала майстерні і мала через двері увійти до великої зали, де працювали кожум'яки, схопив гумовий шланг. Після цього, начебто роблячи прибирання, ллючи на стіни та підлогу, облив спеціально й ретельно комісію, що складалася з німецьких офіцерів. Затим 59 зробив вигляд, що надзвичайно наляканий, і кинув шланг на землю, ставши по команді «Струнко». І... знову йому нічого не було.

Коли колони ув'язнених поверталися до табору з тривожними думками, раптом 59 гучним голосом виголосив польською мовою команди: раз, два, три...

Були, звичайно, і недоліки у нього, але хто їх не має... У будь-якому разі, в нього весь час було багато друзів і прихильників. Подобався він їм, адже багато міг зробити корисних справ.

Останні звільнення у 1942 році були у березні, причому звільнили кількох людей з оркестру, бо комендант, котрий, як я вже згадував, любив музику, домовився із владою в Берліні, що зможе щороку звільняти кілька музикантів із оркестру. Оркестрантам анонсували: хто намагатиметься грати добре, буде звільнений, тільки якщо оркестр гратиме прекрасно. Комендант насолоджувався музикою. Щороку, однак, звільняли тих, що меншою мірою були потрібні для оркестру.

Після березня протягом усього 1942 року не відбувалися звільнення з огляду на те, щоб на волі не перебували свідки, які могли б надати інформацію про події, що відбуваються в Освенцимі.

До Освенциму, а саме до тієї частини табору, що була відгороджена від нас високою стіною, вперше привезли жінок-повій, а також усіляких злочинців-нікчем із німецьких в'язниць, які мали виконувати роль вихователів для жінок чесних, себто «політичних злочинців».

У Бжезінці щодня у вже готових газових камерах почали проводити перші масові вбивства людей газом.

19 березня 1942 року привезли 120 жінок, полячок. Вони усміхались до в'язнів, які колонами входили до табору. Після допитів, а може, спеціальних катувань (цього підтвердити ніхто не міг) ближче до вечора того таки дня до крематорію вивезли на візках порубані на шматки тіла з відрізними головами, руками, грудьми, словом, понівечені трупи.

Старий крематорій не справлявся зі спалюванням трупів із нашого центрального табору та з Райска (димар, побудований у 1940 році, луснув і розколовся від безперервних випарів із тіл, тож спорудили новий). Більшість трупів ховали у широких ярах, залучаючи команди, що склалися з євреїв. Терміново будували два нових крематорії у Біркенау, де спалювання мало відбуватися за допомогою електричного струму.

Плани робили в будівельному офісі. За словами колег із цього офісу, кожен крематорій мав вісім позицій, на які можна було класти по два трупи. Спалювання з використанням струму потребувало трьох хвилин. Плани були

відправлені до Берліна. Після затвердження вони повернулися із вказівкою завершити до 1 лютого, потім термін подовжили до 1 березня і в результаті все було готово вчасно. Звідтоді «фабрика» почала працювати цілодобово. Надійшов наказ знищити всі сліди попередніх убивств. Тож почали розкопувати десятки тисяч засипаних у ямах трупів.

Генріх Гімлер під час інспекції в концтаборі Аушвіц. Фото: www.auschwitz.org

Трупи вже розкладалися. Біля відкритих великих спільних могил панували жахлива спека й задуха. Деяких, закопаних раніше, витягали в протигазах.

Обсяг роботи в цьому пеклі на землі був гігантський.

Нові транспорти газували у прискореному темпі, число щоденних жертв перевищувало тисячу. Тіла палили в нових крематоріях. Для добування тіл із рівчака використовувався кран, який занурював великі залізні кігті у напіврозкладені трупи. Подекуди смердючий гній бив угору маленькими фонтанами. Видобуті таким чином і зліплені докупи трупи, а також і ті, що витягалися вручну, складали на величезні купи, які формувались по черзі з дерева і залишків людей. Згодом їх підпалювали. Іноді не шкодували навіть бензину на розпал. Стоси горіли вдень і вночі, протягом двох з половиною місяців, поширюючи навколо Освенциму запах паленого людського м'яса й кісток.

Команди, які працювали на цій роботі, склалися тільки з євреїв, котрі жили лише по два тижні. Після спливання цього терміну їх теж убивали в газових камерах, і їхні тіла спалювали вже інші євреї, новоприбулі, що залучались до нових робочих команд. Ті не знали ще, що їм теж залишилося всього два тижні життя, на щось сподівались, але все раз у раз повторювалось по колу.

Напрочуд красиво цвіли каштани та яблуні... Особливо у цей період, навесні, найгостріше відчувалася неволя. Коли ми йшли колонами по старому шосе по сірій дорозі до шкіряної фабрики, підіймаючи стовпи куряви, спостерігали, який прекрасний схід сонця, прекрасні рожеві квіти в садах і на деревах при дорозі, або на зворотному шляху зустрічали молоду пару, яка прогулювалася, вбираючи чари весни, або ж жінку, яка спокійно везла у візку своїх дітей. Тоді в мене народилася думка, яка не полишала спокою, то гублячись, то знову наполегливо шукаючи якогось виходу або відповіді на запитання: «Чи всі ми є людьми?» І ті, що походжали серед квітів, і ті, що йдуть до газових камер? І ті, що постійно марширують поруч із нами з багнетами, і ті, що вже кілька років перебувають як смертники?

Привезли перші великі транспорти із жінками й запхали їх до огорожених блоків (номери 1-10, нова нумерація). Незабаром почали приходити нові такі транспорти один за одним. Прибули німкені, єврейки й польки. Усіх їх віддали під нагляд апарату, сформованого зі злочинного елемента, – повій і непотребу. За винятком німкенів, усім обстригали волосся на голові й тілі. Цю операцію виконували наші перукарі чоловічої статі. Цікавість перукарів, які прагнули жінок, швидко перетворилася на відразу та втому від побаченого.

Жінки опинилися у таких самих умовах, що й ув'язнені чоловіки. Не випробовували на них, однак, швидких способів убивства людей, як це було з нами у перший рік існування табору, адже до того часу і в нас, у чоловічому таборі, методи змінилися. Але так само вбивав їх у полі дощ, холод, робота, до якої не були привчені, відсутність можливості відпочинку і стояння на повірках.

Кожен день ми зустрічали одні й ті самі колони жінок, ми проходили один повз одного, рухаючись у різних напрямках до роботи. Знали вже в обличчя декого, розрізняли силуети. Спочатку жінки тримались хоробро, однак скоро втратили блиск очей, посмішки і бадьорість рухів. Деякі усміхались, але майже всі були сумні. Обличчя посіріли, а в очах засів майже тваринний голод – вони повільно ставали «мусульманками». Ми почали все частіше помічати, як зникають у їхніх п'ятірках знайомі постаті.

Колони жінок, що йшли на смертельну роботу, конвоювали теж ніби люди, одягнені в героїчні мундири німецьких солдатів, а також – згряя собак. На роботі у полі сотню жінок охороняли двоє або іноді один «герой» з кількома собаками. Жінки були ослаблені і про втечу могли тільки мріяти.

Із весни 1942 року нас дивував вигляд «мусульман», яких охоче приймали до табірної лікарні, перед тим оглядаючи за старим звичаєм біля кухні. Пізніше вже ніхто їх не оглядав, одразу всі йшли до НКВ (табірний шпиталь) до блоку 28 (нова нумерація), де їх без церемоній із задоволенням приймали.

«Краще стало у таборі, – говорили між собою в'язні, – не б'ють, до лікарні приймають...»

І справді, в лікарні на деяких ліжках лежало по кілька хворих, і, попри те, як і раніше, усіх охоче приймали. Щодня до нас ходив есесівець Йозеф Клер (Josef Klehr) і записував номери слабших в'язнів. Ті думали, що отримають додаткову порцію для підтримки. Але записані номери потім зачитували, і в'язні

йшли до 20-го блоку (нова нумерація). Незабаром можна було у повсякденних купах трупів, що лежали перед лікарнею, побачити знайомі номери (кожен в'язень, якого приймали до лікарні, мав величезних розмірів номер на грудях, написаний хімічним олівцем, щоб не було проблем із визначенням особи після смерті при складанні щоденного довгого списку мертвих і забитих).

Вбивали їх фенолом – це був новий спосіб. Таким чином, образ Освенциму змінився радикально. Тепер уже не було видно (принаймні, у межах самого табору) розбитої лопатою голови, або вбивання дошки в живіт, або ж ламання грудної клітки в'язневі, який лежав без сил; не було ламання ребер під вагою тіла звироднілих мучителів, які важкими чоботами топтали по грудях нещасних. Тепер же тихо і спокійно в'язнів роздягали догола, ті, чиї номери були записані німецьким лікарем-есесівцем у лікарні, стояли у коридорі 20-го блоку (нова нумерація) і терпляче чекали своєї черги. Входили по одному, за заслону в лазню, де їх садовили на стілець. Двоє мучителів викручували їм руки назад, штовхаючи груди вперед, а затим Клер робив укол фенолу довгою голкою прямо в серце.

Спочатку застосовували внутрішньовенний укол, але пацієнт після цього лишався жити ще кілька хвилин, тож задля економії часу систему було змінено й укол робили в серце; пацієнт жив після цього всього кілька секунд. Різким рухом труп скидали до сусіднього туалету прямо за стіною, після чого заходив наступний. Цей спосіб убивства був значно інтелігентнішим і, тим не менш, безмежно жакливий за лаштунками. Всі, що стояли в коридорі, знали, що на них чекає. Йдучи повз шеренгу, бачили своїх знайомих і один казав до іншого: «Привіт, Ясю» або «Привіт, Стасю, сьогодні ти, а завтра я».

Не обов'язково це були серйозно хворі або виснажені. Деякі потрапляли сюди тільки тому, що не подобалися Клерові, тож номер їхній було занесено до списку «голки»; виходу не було.

Кати теж були вже інші, нові, але я не знаю, чи можна ухилитися від називання їх звироднілими. Клер заганяв голку з величезним завзяттям, несамовитим поглядом і садистською посмішкою, ставлячи позначку на стіні після кожного вбивства. У ті часи він навіть уклав список загиблих, яких особисто спровадив на той світ, – число сягало чотирнадцяти тисяч, відтак хвалився цим щодня із величезним задоволенням, як мисливці, що розповідають про свої трофеї після полювання.

Трохи менше, близько чотирьох тисяч ув'язнених, убив, чим назавжди зганьбив себе, в'язень Паньщик (Pańszyk), який зголосився добровольцем для введення ін'єкцій у серця товаришів.

Якось із Клером стався випадок. Коли одного разу після введення всій черзі ін'єкцій він вийшов за звичкою до туалету, куди скидали одні тіла на інші, щоб насолодитися виглядом своєї роботи протягом дня, один із трупів ожив. Мабуть, сталась якась помилка в роботі або мало отримав фенолу, тож в'язень піднявся й хитаючись ступав по трупах колег, мов п'яний, затим почав наближатися до Клера, примовляючи: «Du hast mir zu wenig gegeben – gib mir noch etwas!»⁸². Клегр зблід, але, не втративши самоконтролю, кинувся на нього.

⁸² «Ти дав мені замало – дай ще трохи!»

Тут миттю спала маска культурного ката – він витягнув пістолет і без жодного пострілу (бо не хотів шуміти) вбив свою жертву, вдаривши по голові прикладом.

Штубові щодня у лікарні надавали звіти про померлих у своїй кімнаті. Був випадок (принаймні я знаю один, хоч їх могло бути більше), що штубовий помилився і записав до мертвих номер, який був ще живим, не вказавши номера того, що помер насправді. Звіт надійшов до головного писарського відділу. Через побоювання звільнення з посади та задля власного спокою цей злочинець наказав хворому, який був новоприбулим і гадки не мав, про що йдеться, в чергу на укол Клера. Тому було байдуже, одним менше чи більше. Таким чином, штубовий виправив свою помилку, адже обидва, і той, що помер у нього в кімнаті, той, що отримав укол від Клера, були вже трупами. Звіт узгоджувався, оскільки до числа загиблих у кімнаті було додано одного.

Багато, однак, серед штубових у лікарні було й дуже добрих поляків.

Два рази була зміна номерів, потрібна для нас, яка плавно і без шкоди будь-кому була здійснена. Під час періоду високої смертності через тиф, коли трупи викидали щодня з кількох блоків масами, двох наших людей, які мали серйозні справи в політичному відділі, перевели до шпитального блоку. Їхні номери написали на трупах, а їм же дали номери померлих, проконтролювавши при цьому, щоб справ цих померлих не було в політичному відділі. Так одночасно змінилися метричні дані, прізвища, імена (отримані від колег із головного писарського відділу). Так вдалося направити їх до Біркенау прямо з лікарні. Вони були тут ще не відомі, новоприбулі, мали свіжі номери, тож справу було вдало змінено, і це був успіх.

Організація розвивалася й надалі. Я запропонував полковнику 64 на посаду командира бойового напрямку, на випадок проведення акції назначити мого друга майора 85, який під час конспіраційної роботи в 1940 році у Варшаві обіймав таку саму посаду. Полковник 64 охоче погодився. «Богдан» знав тутешню місцевість, оскільки багато років тому командував батареєю 5 ДАК.

Я надав план, а полковник 64 проект схвалив, щоб визначити план можливих дій залежно від завдань, основних з яких ми нарахували чотири. Для освоєння плану табору відповідно до тамтешньої роботи ми підготували організовані загони і повинні були вирішувати завдання двояко. В один спосіб, якщо це буде робочий день, в інший у разі ночі, або свята, або коли ми були на блоках. Треба було продумувати кілька способів ще й через те, що на блоках тоді ми ще не жили цілими командами. Траплялися інші контакти, зв'язки, інші командири на роботі, а також інші у блоках. Тому план треба було скоригувати відповідно до завдань, які для свого виконання потребували індивідуальної тактики в залежності від обставин.

З'явилася тоді ж і потреба призначити на посади чотирьох командирів. На одну із них я запропонував полковника 60, на другу – капітана 11, на третю – підпоручника 61 та поручника 115, на четверту – капітана 116. Підполковник 64 і майор 85 погодилися з нами.

І, нарешті, за допомогою колеги 59 і після тривалого обговорення з наполегливим акцентуванням на необхідності отримання згоди усіх, ми ухвалили рішення перебувати в повному мовчанні. Якщо ж один із нас потрапить

до карцера чи на допит до катів політичного відділу, решта мала перейти до підпорядкування полковнику 23 та підполковнику 24.

Відданий нам поляк-сілезець і мій друг 76 працює дуже ефективно, забезпечуючи наші ряди нижньою білизною, обмундируванням, постільною білизною, ковдрами зі свого складу. Отримали роботу багато наших колег, між іншим, колеги по роботі у Варшаві – поручники 117 і 39.

Тоді вступив до організації наш колега 118, вахмістр 119. Він приїхав транспортом із Кракова, надалі приєднався колишній колега по роботі у Варшаві лікар 120.

Під Краковом був виявлений тоді завод з виробництва бомб. Пов'язаних із цим людей привезли й швидко повбивали. Лікар 120 якось викрутився, поїхав транспортом до іншого табору.

Іноді влада табору підсилала нам своїх шпигунів. Якийсь фольксдойч видавав себе за поляка й виконував завдання для Грабнера (Grabnera), бажаючи щось у нас розвідати. Перш ніж той прийшов до нас, наші колеги, які мали контакт із есесівцями, попередили про його наміри. Ми спритно додавали йому в їжу краплі кротонової олії, добуті у лікарні, тож незабаром він мав розлад шлунка й негайно летів до лікарні по якісь ліки. Там були попереджені про цього виродка, адже записали його номер, коли він приходив, тож давали йому знову кілька крапель нешкідливих ліків – кротонової олії. Через кілька днів він так виснажився й ослаб, що знову йшов до шпиталю, де робилася необхідна ін'єкція, втім, сама по собі нешкідлива, за винятком того, що її було зроблено іржавою голкою.

У двох інших випадках справа була ще більш сенсаційною. У першому, коли той же пан лежав у шпиталі, йому зробили знімок легень, який показав, що у нього відкритий туберкульоз (це був чужий знімок насправді). Клерові наступного дня, коли той обходив кімнату, вказали на нього, як хворого на туберкульоз. Цього було досить, щоб Клер записав його номер. Він нічого не знав, але коли його вели вже на укол – почав кидатись, погрожуючи Грабнером. Другий випадок був майже ідентичний тому, що стався з новою людиною у таборі, яка, йдучи на укол і не знаючи нікого, Грабнером не погрожувала. Внаслідок був несподівано вбитий уколом.

Незабаром, однак, розповсюдилась чутка, що Грабнер давно не отримував від них звітів, він шукав двох зниклих, зрозумів, що давно через димар вийшли, і зробив це Клер – його людина. Тож велось розслідування по всій лікарні, з'ясовували, як ці двоє так швидко померли. Із цього часу Клер, перш ніж робити укол, відсилав список жертв до Грабнера, який уважно його переглядав, пересвідчуючись, чи немає там його працівників.

Так надійшов Великдень.

Я жив, як і раніше, у 25-му блоці, у кімнаті 7. Порівнюючи стан кімнати і кількість мешканців із тими, які були перед Різдвам, зробив висновок, що багатьох друзів уже не було серед живих. Вбивав нас жахливий черевний тиф. Навколо всі хворіли. Лише кілька із нас, старих друзів, ще трималися. Хто хворів на черевний тиф, ті дуже зрідка поверталися. До того ж і наші вгодовані воші робили свою справу: в казармах есесівців теж спалахнув тиф – епідемія

наростала. Лікарі ледве давали раду з сибірським тифом, який заволодів організмами есесівців. Лави СС несли великі втрати. Відсилали їх у лікарню, до Катовіце, де вони переважно помирали.

У червні йшов транспорт із Освенцима до Маутхаузена. Тим транспортом поїхав (хоча міг би залишитись) полковник 64, який збирався, як він говорив, організувати дорогою втечу, що не справдилось. Тим самим транспортом поїхали підхорунжий 15, вахмістр 119 і підпоручник 67. Перед від'їздом полковник 64 радив мені, щоб я на його місце запропонував полковника 121, що я і зробив. Полковник 121 погодився, увійшов до організації, і ми працювали злагоджено. Окрім того, до нас приєднався полковник 122. У цей час був розстріляний полковник 23 і колишній депутат 70.

Одразу ж після того, як у Біркенау збудували перших два крематорії для електричного спалювання, було розпочато будівництво двох наступних, подібних. Між тим, перші вже працювали на повну потужність. А ешелони все йшли і йшли...

Частину в'язнів привозили до нас, де й реєстрували, надаючи номери, які перебільшили вже позначку в 40 тисяч, але переважна більшість транспортів ішла прямо до Бжезінки, де людей без реєстрації швидко пускали на дим і попіл. У середньому в день спалювали в цей час близько тисячі тіл.

Хто й навіщо їхав прямо в пащу смерті?

Їхали євреї із Чехії, Франції, Голландії та інших країн Європи. Їхали одні, без супроводу, й лише за кілька кілометрів від Освенциму німці прикріпили охорону до вагонів, доправляючи їх до тупикового пункту під Бжезінкою.

Чому їхали? Я мав можливість кілька разів спілкуватися з євреями із Франції, а також із невеликою кількістю євреїв, яких привезли з Польщі. Це був транспорт із Бялистока і Гродно. З того, що вони говорили, можна було зробити висновок, що поїхали під впливом офіційних оголошень німецької влади у різних містах і країнах, з яких впливало, що тільки ці євреї зможуть вижити, поїхавши на роботу для Третього рейху. Тому й зважились, очікуючи роботи. На додачу їх ще закликали листи, що були написані євреями із Освенциму й інших таборів. У листах повідомлялося, що вони працюють у гарних умовах і пристойно живуть.

Вони мали право брати із собою ручний багаж – стільки, щоб зможли самотужки нести. Тому брали одну чи дві валізи, в яких намагались перевезти все своє майно, продаючи нерухоме й рухоме, купуючи якісь дрібні цінні предмети, зокрема діаманти, золото, золоті долари...

Залізницею привозили щодня близько тисячі людей, які закінчували свій маршрут на тупиковій колії. Поїзди ставили під рампи й вивантажували багаж. Цікаво, які думки були у головах есесівців? У вагонах було багато жінок і дітей. Іноді діти у колісках. Тут мали закінчити своє життя усі й відразу.

Їх везли, мов стадо худоби на бійню.

На даний момент, нічого не передчуваючи, пасажери за наказом висаджувались на рампу. Для того щоб уникнути незручних сцен, до них виявляли відносну ввічливість. Було наказано покласти їжу по один бік, а по інший – всі речі. Майно їм обіцяли повернути. Але закрадалася перша неясна

тривога, спершу переймались речами, чи нічого не пропаде, чи знайдуть своє, чи не замінять їм валізи...

Прибуття ешелону з угорськими євреями в Біркенау (Аушвіц-2). На рампі вже проведена так звана "Селекція" - поділ на чоловіків і жінок. Тепер новоприбулих очікує санобробки (стрижка, миття, дезінфекція) та огляд лікаря. Фото: www.auschwitz.org

Потім прибулих ділили на групи. Чоловіки й хлопчики віком від 13 років ішли до однієї; жінки з дітьми – до іншої. Під приводом необхідності здійснення миття задля гігієни цим окремим групам звеліли роздягнутися, зберігаючи при цьому показне почуття сорому. Одяг обидві половини складали також до двох великих куп із метою нібито передачі на дезінфекцію. Занепокоєння наростало, люди починали боятись, чи не пропаде одяг або чи не замінять білизну.

Потім усіх сотнями (окремо жінок із дітьми, окремо чоловіків) спрямовували до бараків, які повинні були бути лазнями (насправді були газовими камерами!). Вікна були тільки ззовні – декоративні, із середини це була глуха стіна. Після зачинення герметичних дверей там починалося масове вбивство.

Із балкону есесівець у масці скидав на голови натовпу газові банки. Застосовувався газ двох різновидів: у бутлях, які розбивали, або у вигляді круглих банок, які відкривав убивця у гумових рукавицях. При відкритті герметичних банок порошок переходив у летючий стан, заповнюючи газову камеру, і швидко вбивав присутніх. Це тривало дуже недовго. Чекали кілька хвилин, відтак провітрювали, відкривали двері камери на протилежному боці від рампи, команди, що також склалися із євреїв, перевозили ще теплі тіла тачками та вагонетками до найближчих крематоріїв, де їх негайно спалювали.

Все, що залишалося після людей, себто піраміда їжі, валізи, одяг, білизна, також теоретично повинно було бути спалене. На практиці ж білизна та одяг

після дезінфекції надходили на склад, взуття – на відновлення на шкіряне виробництво. Валізи ж привозили до шкіряного заводу з метою спалення. Але зі стосів речей уже в Біркенау, а потім дорогою до фабрики есесівці й капо вибирали собі, що було пристойніше, кажучи, що Освенцим став «канадою». Цей термін прижився з того часу, коли щось залишалось із предметів від людей, яких убили газом, це називали «канадою».

Потім ішли до камер наступні сотні. У подальшому до цього алгоритму роботи людської бійні були внесені технічні вдосконалення, після застосування яких процес проходив ще швидше і ефективніше.

Єврейські матері і діти, відправлені в газові камери, проходять повз бараків і електрифікованого колючого дроту. Фото: www.auschwitz.org

«Канада» із взуттям у концтаборі Аушвіц. Фото: www.auschwitz.org

Таким чином, «канада» стала їдальнею, із якої текли до табору не бачені тут досі різні ласощі: смокви, фініки, лимони, апельсини, шоколад, голландський сир, масло, цукор, печиво і т. п.

За правилами, не можна було мати щось із «канади», а також приносити до табору. На воротах проводились постійні обшуки. Той, хто мав щось із «канади», потрапляв до карцера й здебільшого вже ніколи не повертався. Однак ступінь щоденного ризику в Освенцимі відрізнявся від обставин на волі, він був постійно таким високим, що на його тлі ризик життям заради будь-якої дрібниці, що приносила радість, видавався адекватним. Тут виробився якийсь новий спільний психічний тип, люди потребували децицію радості, що досягалась саме через великий ризик.

Тож в'язні тягнули постійно із собою все, що годилось для їжі й могло бути добуто десь у сусідній «канаді». Йдучи із роботи в табір, ворота проминали зі страхом перед перевіркою.

Іншою «канадою» була білизна, одяг і взуття. Скоро у капо та в есесівців можна було бачити найкращу нижню білизну, що походила часто зі столиці Франції; шовкові сорочки, спідні штанці й розкішні туфлі. А окрім того мило, елітні парфуми, бритви, пензлі й жіноча косметика. Важко тут перелічити все те, що багата жінка або чоловік хотіли взяти із собою.

Організувати щось із «канади» стало майже загальним прагненням, а для деякого сенсом дня. Есесівці мишкували у валізах і портфелях у пошуках грошей, золота, діамантів. Освенцим незабаром став джерелом, звідки почали відпливати діаманти й золото. Через якийсь час на дорогах можна було бачити жандармів, які перевіряли всіх, затримували навіть військові автомобілі. Есесівці й капо не підлягали ревізії. В'язням іноді вдавалося знайти якийсь діамант: у підборах, в закутках валізи, сумки, в зубній пасті, в тюбику із кремом, у пасті для взуття і скрізь де найменше цього можна було очікувати. Вони робили це таємно й тільки за сприятливих обставин вдавалося поцупити якесь добро, зокрема після вбивства людей газом.

Есесівці крилися також один перед одним, але навіть комендант табору приїжджав до Ерікової шкіряної фабрики, куди автомобілями привозили повні валізи речей, зокрема такі цінності, як перстенці, годинники, парфуми, гроші і т. д. Комендант крізь пальці дивився на подвиги підлеглих есесівців, побоюючись доносу на себе.

Ув'язнені, які мали доступ до будь-якої з «канад», швидко ставали привілейованим класом. Торгували всім, але не потрібно думати, що в таборі був хаос і під впливом золота приходило послаблення хватки смерті.

Смерть, незважаючи на велике знайомство із нами, все ще вважалася покаранням, так що вся торгівля була таємною і за стінами утримувались від зайвих розмов.

Цвів і пах красивий жасмин, і в той час розстріляли (було вбито пострілом у потилицю) прекрасну людину, старшого улана 123. Мені він запам'ятався, як смілива особистість із веселим обличчям. Незабаром після цього був розстріляний (у той самий спосіб) один із найсердечніших моїх друзів, хоробрий

офіцер 13-го полку уланів, поручник 29. Він передав мені у спадок повідомлення про місце укриття в 1939 році двох штабдартів уланських полків (4-го і 13-го).

Я знову надіслав звіт до Варшави через підхорунжого 112, який із трьома товаришами спланував блискучу втечу з табору.

Я був колись давно на фільмі «10 з Пав'яка». Смію думати, що втеча чотирьох ув'язнених з Освенциму на найкращому в таборі комендантському автомобілі, до того ж одягнених у мундири офіцерів СС на тлі умов цього пекла справді була для фільму чудовою темою.

Головний сторожовий пост (Hauptwache) взяв на караул.

Начальник табору (Lagerführer) Ганс Аумеєр (Hans Aumeier), поспішаючи верхи на коні із Буни на вечірню повірку, зустрів авто з офіцерами в дорозі. Салютував їм ввічливо, трохи дивуючись, що шофер веде машину до старого залізничного переїзду, на той момент закритого. Автомобіль, однак, швидко розвернувся і переїхав колію в іншому місці.

Аумеєр вирішив, що це сталось через горілку й погану пам'ять водія.

Голови у них були мудрі – втеча вдалася.

Начальник табору повернувся до Освенциму вже на саму повірку, коли всі вже стояли у вирівняних блоках. І тут розігралася сцена. Доповіли йому, що чотирьох не вистачає на повірці, а ще гірша деталь полягала в тому, що вони поїхали на машині коменданта. Це відбувалося у баракі сторожового посту (Blockführerstuby), в якому перебували есесівці. Аумеєр дуже розлютився, рвав на собі волосся, кричав, що дорогою на них натрапив. Потім із відчаю жбурнув шапку на землю і... раптом голосно розсміявся.

Жодних репресій, розстрілів, довгих стоянь у нас тоді не було. Так було вже з лютого 1942 року.

Футбольні матчі проводилися в 1941 році на плацу, тепер (у 1942-му) через суцільну його забудову це стало неможливим. Єдиним видом спорту, в якому змагались німецькі капо із в'язнями-поляками, був бокс. Як у футболі, так і у боксі, незважаючи на різницю у раціоні й навантаженні, поляки завжди били німців.

Двобої були єдиною можливістю бити капо по пиці, що в'язень-поляк робив із задоволенням, на загальну радість глядачів. У нас було кілька хороших боксерів. Я знав по роботі організації 21, який завжди виходив переможцем із зустрічей і відгамселив не одного виродка.

Захоплених після невдалої втечі в'язнів страчували публічно й демонстративно. Крім того, відбулася ще одна зміна на краще: не вбивали палицею, не прибивали дошкою. Після проведення в'язнем певного часу в карцері його вішали, застосовуючи шибеницю, яку викочували на коліщатах у бік кухні під час вечірньої переклички, коли всі в'язні стояли на площі. При цьому вішали ті, яких у наступному, так би мовити, турі мала стратити наступна подібна команда смертників. Робилося це задля залякування та завдання ще більшого болю.

Одного разу під час такої страти колег нам зачитали наказ, який урочисто виголосив сам комендант табору; в ньому повідомлялося, що за хорошу поведінку й ефективну роботу в'язень може бути звільнений. Не слід робити

нерозважливих спроб утечі, адже це призводитиме, як усі бачать наразі, до ганебної смерті через повішення.

Проте наказ, як-то кажуть, нас не взяв. Ніхто у звільнення не вірив. Занадто багато вбивств ми бачили, щоб повірити. До того ж, озвучувати новину в такий неприємний момент міг тільки психічно хворий німець.

Із цілою хвилею гуманних способів вбивства, які повинні були свідчити про культуру наших катів, почалось явне вивезення хворих зі шпиталю до газових камер. У лікарні кілька днів поспіль було багато хворих, вони не могли поміститися, лежачи навіть по троє на одному ліжку, а апетит Клера до вбивання досягнув апогею, тож хворих почали вивозити автомобілями до газових камер Бжезінки. Спочатку це робилося начебто із соромом, серед темної ночі, пізно ввечері або рано-вранці, щоб цього ніхто не бачив. Потім, коли табір уже знав про цей звичай і «хворих туристів», про сором забули, й посеред білого дня ці «хворі туристи» їхали до камери. Іноді це робилося під час переклички, коли стояла посилена охорона і стволи автоматів із веж холодно дивились на нас. Не один в'язень, проїжджаючи автомобілем до газової камери, вигукував до колеги, що стояв у ряду: «Привіт, Ясю, тримайся!» Махав шапкою і руками, їхав веселим.

Усі в таборі знали, куди вони прямують. Тож чому той, хто від'їжджав, був веселим? Слід припустити, що вже й так було досить того, що він тут бачив і чого натерпівся, тож ні на що гірше не очікував після смерті.

Одного разу до мене в табір прибіг колега 41 із звісткою, що в лавах, привезених із Біркенау сюди на розстріл, він познайомився з полковником 62 (засвідчив, що точно бачив того). Полковник 62, хоробрий офіцер, загинув.

Нині я дав прочитати ці кілька десятків сторінок колегам, на яких накреслив сцени з Освенциму, вони казали, що в описах іноді повторююся.

Можливо, трохи через відсутність часу для перегляду написаного. Цей великий млин, який перетирав людей на порох, або, інакше кажучи, каток, який чавив людей без розбору, – тут усе оберталось навколо спільної вісі на ім'я вбивство. Фрагменти окремих сцен у таборі, знову і знову, понад триста разів на рік, хоч іншого дня, але в подібний спосіб, показували – рух котка з усіма деталями... І коли так дивитися протягом майже тисячі днів, то...

Якщо люди, котрі живуть з комфортом на волі, докладуть мінімум зусиль при читанні цих сторінок пару разів, то, подумавши, вони матимуть змогу уявити себе по інший бік. Маю надію, що це добре, що читач пропустить через себе хоча б маленьку частинку, яка наблизить його до наших душ, вони відрізняються від читачевих, як два від тисячі. Причина цього хоча б у тому, що нас примушували дивитися на все те і нікому з нас не було нудно. На англійську хандру там не було часу!

А я, знову хочу повторитися.

•••

Важко було дивитися на колону жінок по закінченні роботи, коли вони йшли болотом. Вимучені обличчя, брудний одяг... Вони йшли, підтримуючи слабких «мусульманок». Деякі, що були міцніші духом, підтримували решту.

Очі, як і раніше, сміливо дивилися під час маршу, намагаючись вирівнювати ряди. Я не знаю, чи було важче дивитися на тих, які повертались ввечері втомлені після роботи, чи на тих, хто щоранку, маючи попереду цілий день, виходили в поле після ніби-відпочинку і підтримували слабших товаришок.

Бачили обличчя й постаті, які зовсім не надавалися до важкої польової праці. Бачили також і наших селянок, здавалося б, звиклих до неї, проте й вони тут гинули поруч із «дамами». Усіх гнали пішки багато кілометрів на роботу в сприятливу погоду або й дощовий день. Коли жінки ніжками застрягали в болоті, «герої» на конях, із собаками – погаркували, курячи сигарети, як ковбої, що женуть стадо овець або корів.

Табір можна було назвати реальною вавилонською вежею; колеги розмовляли безліччю різних мов. Окрім поляків, німців, більшовиків, чехів, кількох бельгійців, югославів, болгар, привезли також французів, голландців, кілька норвежців і греків. Пам'ятаю, що французи отримали номери, вищі від 45 тисяч. Вони вимерли швидше за всіх інших у таборі. Непридатні ні до роботи, ні до товаришування. Слабкі, якісь мізерні й надмірно уперті.

Із єврейських транспортів, які приїжджали, есесівці витягали із сотень, поставлених для «купання» в газових камерах, частину молодих дівчат, рятуючи тих від смерті. Милувались, мабуть, красою оголеного тіла й відбирали кілька на день, з найпривабливішими формами. Ще кілька днів дівчина могла рятувати своє життя, заплативши красою або практичною роботою, іноді траплялося, що направляли до писарського відділу або комендатури. Місць, однак, було мало, а гарних багато.

Так само із сотень, що направлялись до газової камери, есесівці витягли й частину молодих євреїв. Вони були зазвичай зареєстровані. Ці йшли до наших блоків і різних команд.

Це був шлях наблизитись до іншої частини євреїв у світі. Я вже говорив про те, що впродовж певного періоду євреїв розміщували на короткий час працювати в приміщеннях; вони писали листи, надсилаючи їх своїм сім'ям, повідомляли, що їм тут добре. Але тоді писали так, як і ми, тобто два рази на місяць, по неділях.

Тоді на блоки, де мешкали євреї, час від часу приходили есесівці, здебільшого в якийсь будень (нагадаю, що ми писали листи по неділях). Приходячи вечорами, есесівці збирали всіх євреїв, що жили на цьому блоці, й садовили за один стіл. Роздавали бланки, радили писати листи до своєї сім'ї, родичів, а за відсутності таких навіть до друзів. Стояли над ними й чекали, доки вони закінчать. Потім листи відбирали й відправляли до різних країн Європи. Нехай би спробував якийсь єврей написати, що йому погано... Всі писали, що їм тут дуже добре...

Коли вже завдання написання заспокійливих листів до євреїв у різних країнах про те, що наші євреї у таборі добре дають собі раду, стало зайвим, то останні були якнайшвидше переміщені до Бжезінки для виконання важкої роботи або навіть часто безпосередньо до штрафної команди (SK). У цій команді (SK), між тим, вони переважно гинули. Там був єврей, якого прозвали

Душителем. Він щодня власноруч убивав кілька десятків євреїв. Це залежало від більшої або меншої кількості людей у штрафній команді.

Приречених євреїв чекала тут найбільш неприємна смерть від рук їхнього одновірця, широкоплечого кремезного жида Душителя. Щопівгодини, іноді частіше або рідше, залежно від розміру натовпу в черзі до смерті, Душитель наказував жертві лягати горілиць на землю (упертих сам швидко і спритно вкладав), потім держак лопати клав на горло лежачого, стрибав на нього обома ногами й тиснув усією вагою свого тіла. Держак перетискував горло – Душитель гоїдався у такому положенні, переміщуючи вагу то на лівий, то на правий боки. Єврей під лопатою ревів, борсався, врешті помирав.

Жертві своїй часом говорив, що смерть прийде швидко, аби та не боялась.

Направлені до штрафної команди Душителя євреї усвідомлювали, що потрапили до лав смертників. Правильна штрафна команда, в якій переважали поляки, жила, працювала і приймала смерть по-іншому.

Влітку до цієї команди раптово перевели багатьох ув'язнених. Зробили це згідно з наказом політичного відділу, ухваленим на основі результатів розгляду справ в'язнів. Вони містили доведення злочинів ув'язнених на волі. Зі знайомих моїх колег і співробітників нашої організації в таборі до штрафної команди до Райска перевели підхорунжого 26, поручника 27, капітана 124 (батька) і 125 (сина). Через деякий час я отримав трохи необережно відправлену листівку від поручника 27, яку, однак, на щастя, не було викрито. В ній колега писав: «Повідомляю тобі, що скоро ми повинні стати хмаринками, будемо завтра щасливими у робочий час... Шансів у нас мало. Попрощайся коли-небудь, якщо будеш живий і на волі, з моєю сім'єю і скажи, якщо я помру, що загинув у бою...» Наприкінці наступного дня принесли повідомлення, що в цей день надвечір, перед сигналом про кінець роботи у Бжезінці в'язні організували втечу. Чи була вона погано підготовлена, чи хтось зрадив, чи, може, були несприятливі умови, але есесівці майже всіх ув'язнених, а саме близько 70-ти, поклали, як одного. У виловлені та вбивстві німці-капо справно допомагали есесівцям.

Проте, ймовірно, кілька все-таки лишилося серед живих. Говорили також, що більше десяти втекло. Через Віслу перебралось, мабуть, всього кілька. Повідомлення, однак, були дуже суперечливі. У підсумку фактом є те, що три роки потому я дізнався від Ромка Г., що 125 (син мого співпрацівника у Варшаві), котрий був у тій групі, якимось чином тоді уник смерті.

Ми знали, що від такого, як у нас колись, нашестя бліх тепер страждали в жіночому таборі, в огорожених від наших блоках. Не розуміли, звідки це йде, звідки ці комахи. Виявилось потім, що деякі з жіночих командо табору ходили на роботу до якихось будівель із безліччю цих паразитів і принесли їх із собою до блоків. Ці блохи в хороших умовах дуже розмножились і вигнали колишніх білих мешканців. Скоро, однак, жінок перевели від нас із блоків головного табору до Біркенау, де у дерев'яних бараках гинули в жахливих умовах. Там не було води й туалету. Деякі спали на землі, бо бараки із дощок не мали підлоги. Ходили болотом, яке сягало кісточок і вище, оскільки ані твердої землі, ані бруківки теж не було. Вранці вони сотнями залишались на площі, не маючи більше сил для роботи. Сумні, знеможені до втрати чуттів, ці страждальниці вже

не мали вигляду жінок. Незабаром з «милості» влади їх було просто відправлено до газових камер. У такий спосіб знищено тоді було більше двох тисяч цих нещасних істот, які колись були жінками.

На покинутих жіночих блоках залишилася незліченна кількість бліх. Теслярі, які туди ходили перед поселенням чоловічих робочих команд, щоб усунути пошкодження на вікнах або дверях, розповідали про жахливу роботу в цій державі «брюнеток», що стрибали цілими роями у порожніх блоках. Голодні блохи люто кидалися на прибульців, покусуючи тіло, сотня за сотнею. Нічого не допомагало. Ніякі зав'язування штанин на кісточках або кінцях рукавів, тож теслярі відразу ж скидали одяг, склавши лахи де-небудь у захищеному від бліх місці, оголене тіло захищали постійним биттям, як тварини, що пасуться в полі. А паразити стрибали по підлозі роями при спогляданні їх проти сонця було враження, що дивишся на безліч фонтанів.

У нашому таборі були вже тоді на всіх блоках туалети і гарна духова кімната. Каналізація, водопровід уже встановили скрізь. У підвалах трьох блоків працювали мотопомпи, забезпечуючи весь табір водою. Багато в'язнів лягли кістками при будівництві всіх цих об'єктів.

Теперішній новоприбулий (zugang) відразу перебував умовах, відмінних від тих, які мали ми, а саме – відсутність можливості помитися та скористатись туалетом у відносному затишку. Тепер тут був страж порядку, й багато хто задрив його посаді. Він сидів у туалеті і їв суп; завжди мав додаткову порцію і, хоча місце для прийому їжі здавалося б, дивне, він цим геть не переймався. Спокійно їв, криком кваплячи в'язнів у красивому туалеті.

Жінки, переведені зі сприятливіших умов, які вже були у наших блоках в 1942 році, знову в примітивні до Бжезінки, дуже це відчули.

Їх перевели, але високий паркан, що був збудований навесні для відгородження нас від протилежної статі, залишився ще на довгий час задля дезінфекції всього табору. Блохи, однак, швидко впоралися з парканом. Не всі, але ці, нові, здатніші до пристосування, після форсування якимось чином стіни кинулися на наш табір, знаходячи тут на блоках масу їжі.

Між тим, у ложкарні (цех з виготовлення дерев'яних ложок) ситуація так складалась, що треба було думати про іншу роботу, тому що ложок було вже зроблено багато тисяч і можна було прогнозувати, що скоро наш цех закриють. Тоді за допомогою моїх впливових друзів 111, 19 і 52 мені виділили місце при столярній майстерні серед обраних столярів (давно колись, ще Конрадом). Спочатку я працював із дипломованим майстром 111 в одній майстерні, але коли 111 і 127 захворіли по черзі на черевний тиф, я залишився сам у майстерні й удавав фахового столяра, відповідального за всю роботу.

Капо був новий, який після смерті вар'ята Гуляйноги (його забрав тиф) став керівником команди столярів у шкіряному цеху. Становище моє ускладнилося. Мені надавали креслення для виготовлення меблів із дерева. Я працював тільки 12 днів у цій майстерні й визнаю, що дуже втопився через нервування. Я не міг напартачити, не був професіоналом. У будь-якому випадку шафу складану зробив, хоча для її завершення прийшов до моєї майстерні фаховий майстер-92. Однак, попри все, протягом цих 12-ти днів мені вдалося без

промахів стосовно примхливого й дурного капо прикидатися досвідченим майстром-теслярем. Хоча я був у столярній справі не повним новачком (це врівноважувала спритність), тож прибуття 92 до моєї столярні, яку він собі обрав цілеспрямовано, я зустрів із непідробною радістю.

Звідтоді в мене було більше часу, який я витрачав на створення організації, на узгодження дій і координацію в наших рядах, зустрічаючись із колегами у шкіряному цеху під приводом вибору матеріалу в сараї з дошками. З 50 і 106 спілкувались на стосі нових сінників, які тут сягали піддашшя. Через щілини у даху ми спостерігали за рухами Еріка або коменданта, мов з ідеального спостережного пункту.

Черевний тиф уперто давався взнаки і в есесівців, у казармі зробили дезінфекцію. На всіх блоках хворіли. У нашому залі (семеро на 25 блоці) щодня хтось ішов до лікарні з тифом. Тоді переважно мали одне ліжко на двох.

Першим із нашої групи захворів підхорунжий 94, потім капрал 91, потім 71, потім 73, 93 і 95, 111, який спав в одному ліжку зі мною, зрештою (вже важко згадати, хто за ким пішов до лікарні), майже всі по черзі злягли. Багато хто не повертався зовсім, його везли на возі посеред купи трупів до крематорію. Кожен день можна було побачити кілька знайомих обличчя в'язнів, яких, мов колоди, кидали на віз.

Але мене поки що тиф не здолав.

Прийшов до мене лікар 2 і запропонував ін'єкцію протитифозної вакцини, яку отримав таємно зі «свободи». Мені довелося, однак, подумати, що робити, тому що якщо вже був покусаний тифозними вошами (можна було так вважати, адже я спав разом зі 111, який уже захворів, а від укусу до першої лихоманки проходило, як правило, кілька днів), то в такому разі не можна було застосовувати вакцину – це могло закінчитися смертю. Але я не був заражений, тож погодився на ін'єкцію.

Із нашої групи, яка стояла під час огляду на чолі блоку, що нараховувала 30 чоловіків, незабаром лишилось семеро чи восьмеро. Решта померла від тифу. Із наших співробітників загинули: хоробрий «Вернигора» 50, а також 53, 54, 58, 71, 73, 91, 94, 126 і незабутній приятель 30. Втім, чи можу я про когось одного писати, що він «незабутній»? Адже всі незабутні. Але капітана 30 дуже старався врятувати. Він завжди був тільки веселий, людей підтримував своїм гумором і часто ще й мискою добавки, коло нього завжди гуртувались люди. Перед тим як захворіти на тиф, він отримав зараження крові, з яким, однак, вдалося впоратись; лікар 2 зробив йому негайну операцію на руці, й небезпека відступила. Аж ось він зовсім скоро захворів на тиф, пішов до 28 блоку, де лежав упродовж двох днів, гостинно запросив туди колег, щоб вони їли ласощі з «канади», які йому приносили. Тоді він сказав голосно: «Бог дав, добрі люди принесли, тож їжте!» У нього був сильний жар і, незважаючи на це, він говорив із гумором, розповідав про те, що повинен жити, хоч би й з головою під пахвою вийде із Освенциму тому, що пройшов через жахливі речі у Гамбурзі, а також хоче побачитись зі своєю Яською. Постійно це повторюючи, отримав менінгіт. Його перевели до 20-го блоку. Робили пункцію. Лікарі були уважними й турботливими, проте нічого вже не допомогло. Вийшов він з Освенциму димом із труби.

У мене від нього була команда передати пароль: «Isjago». Хто це зрозуміє, нехай зі мною зв'яжеться.

Був у нас відхід (літо 1942 р.), але був також і прихід. У той самий час до нашої організації прийшли нові колеги, хоча деякі з них сиділи вже давно у таборі, як-от усі номери зі 128 по 144.

Я працював упродовж двох тижнів на блоці, не навідуючись узагалі до столярної майстерні, користуючись приязним ставленням до мене блокового 80, який раніше неодноразово мене у важкі моменти захищав. Він надавав мені на блоці для виконання художні роботи, пояснивши це владі потребою канцелярської роботи у книгах блоку. Я малював картини з життя табору: отримання супу на роздачі, вечірній огляд ніг із биттям на стільці. Із кольорових папірців я зробив щось типу витинанок-образів, а також наклейки. Вийшло все це непогано, тому що навіть коли Палітш прийшов через місяць до блоку, коли мене там не було, всі образки знищив, розбиваючи скло на друзки й знищуючи навіть рами, а мої наклейки велів віддати йому.

Почалася нова боротьба проти вошей у таборі. Одного разу (було це між 20 і 25 серпня 1942 року) я, як завжди останнім часом, не пішов на роботу і, сидячи в таборі, малював у блоці. Раптом я помітив машини з великою кількістю есесівців, які заїхали до табору прямо під тифозний блок (блок 20, нова нумерація). Солдати швидко його оточили. Зізнаюся, коли я спостерігав цю сцену, на мить у мене похололо в грудях, а потім стало гаряче. Я думав, що вторгнення есесівців матиме іншу мету, але те, що мною було побачене, виявилось ще більшим жахом. Вони витягали хворих, скидаючи їх до машини. Ті, що були без свідомості, й ті, що видужували, але ще перебували в карантині, усі гуртом були завантажені на машини і вивезені за кілька ходок до газових камер.

Вивезли тоді всіх, хто жив у 20 блоці, навіть здорових, які залишилися тут задля відпочинку, за винятком санітарів, яких розпізнавали за одягом, оскільки протягом кількох місяців весь персонал лікарні носив убрання, що помітно відрізнялось від нашого. Воно було з білого полотна з червоними смугами, намальованими фарбою вздовж спини, і такими самими на штанях.

Тоді лікар 2 врятував деяких поляків, наказавши їм переодягтися в білий одяг санітарів, представляючи їх комісії СС, як медбратів, які працюють із хворими. Комісія завважила, що санітарів було занадто багато. Однак завдяки тому, що з поміж в'язнів виходили і справжні санітари, яких есесівці знали, акція вдалася.

Я спостерігав сцену закидання есесівцем до авто двох маленьких в'язнів. Один восьмирічний хлопчик просив есесівця, щоб залишив його у спокої. Опустився перед ним на коліна. Але той штовхнув його в живіт і кинув до машини, як щеня.

Усіх того дня було вбито у газових камерах Бжезінки. Потім спалювали протягом двох днів у крематорії, довозячи ще ув'язнених із табору. Вбивство не закінчилося тільки в'язнями з 20 блоку. Пізніше брали з 28, потім із дерев'яного барака, що був побудований на час епідемії тифу між 27 і 28 блоками. А потім брали вже з робочих команд. Комісія ходила й вибирала зі звичайних блоків, де

жили командами. Відвозили до камер усіх, хто мав опухлі ноги або які-небудь ушкодження тіла і створював враження слабких співробітників. Взятися за «Schonungsblock» і за всіх, що були в таборі, «мусульман», яких, щоправда, було менше, ніж завжди, через вживання продуктів із «канади». Ті ж, що все-таки належали до таких, поїхали на дезінфекцію до газової камери. Вже звідтіль через крематорій виходили димом із труби.

Цей новий термін, «дезінфекція життя», знову увійшов у вжиток у таборі.

Після привезення людей, які прибули з волі, щоб віддати своє життя в газових камерах, туди пакували також купи одягу й білизни, розвішуючи усе це в окремих камерах для дезінфекції, тобто для правильного звільнення від вошей). Прохід через пропускник називали дезінфекцією предметів, а також і в'язнів.

Через кілька днів після цього, 30 серпня, в мене почалась лихоманка й біль у суглобах; також боліли ікри при натисканні. Це майже всі ознаки тифу. Не вистачало тільки головного болю, але голова у мене ніколи ще в житті не боліла. До мене, гадаю, це перейшло від батька, який не раз із подивом говорив: «Що це за дурна має бути голова, яка болить?!» Оскільки лікарі й колеги говорили, що при зараженні тифом повинна боліти голова, я чекав кілька днів. На щастя, завдяки блоковому 80 я мав можливість залишатися на блоці, на роботу не ходив. Температура в мене вже перевищувала 39 градусів, через що важко було стояти на повірках. У лікарню (НКВ), проте, йти не хотів, адже не було ніякої впевненості, що вони не відвезуть автівкою до газової камери. До того ж, хвороба, у кращому випадку, з необхідним карантинном тривала б два місяці. Це була моя друга важка хвороба в Освенцимі. Крім того, кілька разів протягом перебування в таборі у мене була температура в результаті переохолодження; на волі це могло скінчитися грипом, тут же завдяки силі волі або напрузі нервів переборов хворобу, ходячи на роботу.

Тепер, однак, день у день, особливо під вечір, я відчував, що хвороба не минає і що на прогулянки сил мені не вистачає взагалі. Не знаю, що було б далі, якби так, як у першому випадку, вирішили проводити дезінфекцію. Втопився я дуже через гарячку, що тривала протягом кількох днів. Дезінфекції були піддані майже всі блоки, тепер надійшла наша черга. Незважаючи на вечірню лихоманку, температуру до 40 градусів, до дезінфекції я приготувався, допомагав штубовому 1, колезі 111, який повернувся, на щастя, вже після тифу. Коли блок пішов і залишився тільки персонал для перенесення інвентаря, а через півгодини ми всі мали піти на дезінфекцію, тоді через надзвичайну слабкість (пам'ятаю, як мені було важко йти раніше на дезінфекцію в гарячці) не мав сил. Шанс був єдиний: щоб цього уникнути, потрібно було піти до лікарні, але ж звідти знову могли забрати до газової камери.

Я вагався, але прийшов лікар 2, який, незважаючи на формальності, заповнив за мене всі документи й відправив мене до 28 блоку (до лікарні), в останній момент перед перевіркою, витягши з 25 блоку. Температура в мене сягала до 41 градуса й долала слабкість – таким був мій тиф. Не боліла голова, мало перевагу ще й те, що не втрачав свідомості. Можливо, перебіг захворювання в мене був м'якшим завдяки вакцинації.

У першу ніч, яку я провів у 28 блоці, стався перший наліт: пара літаків освітила табір і на Бжезінку скинули дві бомби. Можливо, вони хотіли поцілити в крематорій, але акція не була серйозною. На нас, однак, вплинула неабияк. Ми побачили хаос у лавах есесівців. Двоє постових, що стояли на найближчих вежах, збігали з них у паніці, вони ганяли уздовж дроту, неначе втратили голови. Від казарми бігли під наш табір есесівці безладною купою, шукаючи одне одного. На жаль, це був єдиний наліт на Освенцим, принаймні, за моїх часів.

Мій дводенний відпочинок у 28 блоці можна назвати «часом спостереження». Тут особливою теплотою і турботою оточив мене друг 100, який весь вільний час присвячував тому, щоб бути біля мене або підносити лимон та цукор. Через нього також були контакти з колегами з роботи, що вплинуло на подальшу розбудову організації. Висип був настільки помітним, що мене перенесли в 20 блок – так почались два похмурих тижні чи трохи більше. Ще на блоці 28 лікар 2 зробив мені укол, після якого через кілька годин температура впала із 40 градусів до 37 і ще трішки. Тому, коли наступного дня він знову з'явився у мене зі шприцом, я пожартував, що коли тепер упаде з 37 до 34, то, напевно, помру, а, значить, на ін'єкцію не погоджуюся. Організм мій на всі процедури та ліки сильно реагував.

20 блок після недавнього вивезення усіх хворих до газової камери знову наповнили людьми. Щодня до машин закидали тіла померлих від тифу, як дерев'яні поліна. Не знаю, чи про це я вже згадував, але всі тіла, які вони везли до крематорію, були голі, й не мало значення, яким чином ці люди померли: від тифу, іншої хвороби, голки Клера чи постріла Палітша.

Тут, у тифозному блоці, після ранкового виносу трупів уже до обіду, а надто – до вечора в коридорі знову лежали сині оголені тіла, складені одне на одне, вражаючи страшною худобою.

Після першого, досить конфліктного контакту з колегою, що був тут лікарем, уже за кілька годин я відчув до нього приязнь. Відданий своїй справі, думаючи тільки про хворих, він протягом усього дня піклувався про всіх: бігав, мив, годував, робив ін'єкції; тоді я його знав як лікаря 145. Другим добродійним лікарем був м'якосердий і в той самий час енергійний капітан, лікар 146. Крім того, як і раніше, за мною доглядав колега 100 через його друга 101, який мав право входу як медбрат зі шприцом. Він брав кров на аналіз або робив уколи.

Серед адміністрації цього блоку на посаді комірника був член нашої організації, мій молодий друг Едек 57. Він постачав, коли я почав одужувати, додаткові обіди, сало та цукор. Подушку й ковдру з «канади» надав мені завдяки співпраці з 76 – Казьо 39.

До того, як у цій великій трупарні минулася криза, де поруч постійно хтось голосно перед смертю кричав, борсався, вилазив із ліжка, щоб упасти на підлогу, кидав свою ковдру або в гарячці говорив з любою матір'ю, кричав, когось кликав, не хотів їсти і вимагав води, намагався вистрибнути через вікно, сперечався з лікарем або чогось просив, – я лежав, думаючи, що в мене є ще сили, щоб усе це розуміти й витерпіти у спокої. Від самих лише цих відчуттів уже можна було захворіти, можна було набратись відрази до такої хворої людини і згодом відчувати певного роду каяття через недосконалість людської психіки,

відчувати огиду до самого стану хвороби. Тоді з'являлось у мене непереборне бажання вийти звідси, якомога швидше повернути сили.

Коли пройшла криза й здавалося, що в мене вже є сили, щоб спуститися сходами до туалету (раніше користувався примітивним, для хворих, у залі), з'ясувалося, що я настільки слабкий, що повинен триматися за стіни. Дивно, що, йдучи сходами, не мав сил іти вгору, але не менш важко було й спускатися. Сили поверталися, як мені здалося, в дуже повільному темпі. Під час мого слабування колеги кілька разів були готові, в разі можливого убивства газом, віднести мене куди-небудь на горище й заховати.

Неодноразово в цей час і Клер проходив до залу й вбивчим поглядом василіска вибирав кандидатів «на голку».

Тут я спізнав і залучив до нашої роботи нових колег: 118, 146, 147, 148, 149.

Лікар 145, перебуваючи на своїй посаді, давав зрозуміти, що немає необхідності щось розв'язувати чи міняти. Я знав, що на нього можна розраховувати.

Час від часу з'являвся лікар 2, який приносив мені лимони й помідори, дістаючи, як завжди, завдяки можливості «наліво».

Відносно швидко ставав на ноги. І під час карантину, спускаючись у двір, я поговорив зі своїми друзями крізь ґрати огороженого інфекційного блоку. Приятель 76 приходив із новою інформацією про гілки організації, які нещодавно налагодив, 61 – із проектом виходу на свободу через підкоп із 28 блоку, запропонованим 4 і розпочатим за допомогою 129 і 130; приятель 59 – із пропозицією злиття нових і досконалішого поділу всіх наших сил, а також призначення командирів окремих груп на постійній основі, чого хотів він і полковник 121 (оскільки були внесені зміни після останньої дезінфекції).

Тоді я розробив оновлений план злиття й поділу через те, що після генеральної дезінфекції влада табору розмістила в'язнів на блоках командами, внаслідок чого зникла необхідність створення плану завдань для заволодіння табором у два способи (а саме: у робочий час та на блоках). Тож за основу я взяв блоки.

Кожен блок це був взвод, тобто ті, що були в організації жили у блоці, незалежно від первинних зв'язків із організацією, відтепер становили його скелет, який у момент «вибуху» став би таким великим, щоб охопити всіх, знешкоджуючи відразу пронимецький елемент.

Блок 10 – в'язні з першого поверху – і блок 10а – в'язні з другого – склали разом роту з двох взводів, що містились в одній будівлі з командиром роти на місці. Кілька блоків-будівель являли собою батальйон.

Розділив усіх на чотири батальйони. На посаду загального командира, в сенсі бойових дій, запропонував майора 85.

Командиром I батальйону призначив майора 150 (блоки 15, 17, 18).

Командиром II батальйону – капітана 60 (блоки 16, 22, 23, 24).

Командиром III батальйону – капітана 114 (блоки 19, 25, кухня і персонал лікарні з блоків 20, 21, 28).

Командиром IV батальйону – капітана 116 (блоки 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10).

Від організації інших блоків я утримувався з технічних причин, оскільки були або щойно організовані, як, наприклад, 1 і 2, або використовувалися як склад, зокрема 3, 26 і 27, або ж перебували в процесі завершення будівництва, серед яких 12, 13, 14, або, врешті, представлені спеціальним блоком 11.

Із таким планом погодився полковник 121.

Через кілька днів я вийшов із лікарні й повернувся до табору. В мене був скорочений карантин через знайомих лікарів, які в канцелярії оформили мені фіктивне прийняття до лікарні, зазначивши більш ранню дату початку госпіталізації.

Був початок жовтня 1942 року. На роботу я пішов у п'яти сотнях, як завжди, у шкіряне виробництво, але не в команду столярів, де працював до хвороби, а до дубильників (справжніх кожум'як), завдячуючи приятелеві 59, який представив мене новому капо – кожум'яці «Матінці» як дубильника, який був хворий, а тепер повернувся до роботи. У шкіряному виробництві спочатку працював по сусідству з полковником 121 на білій дубильні, потім завдяки добрим стосункам із 59 і 61 перейшов до сушарки, де було тепло, там стояла велика залізна піч, і я чотири місяці вдавав із себе кожум'яку, вдосконалюючись у цій новій професії.

Вигляд величезного двору шкіряного заводу мало змінився. Щодня кілька автомобілів привозили сюди речі, що залишилися після убитих газом людей, щоб спалити їх у великому вогнищі в стінах заводу. Взуття не палили. Величезну його кількість, всіляких видів і кольорів, жовтого і чорного, чоловічого і жіночого, дитячого, різних розмірів скидали щодня з автомобіля до великих пірамід. Створили команду, яка займалася сортуванням взуття по парах. Палінням привезених на іншу купу валіз, портфелів, жіночих сумок, дитячих візків і різних іграшок займалась інша команда. Окремо відкладали кольорову шерсть, яку жінки привезли з собою для рукоділля. Шерсть не спалювали: хто вмів, використовував для в'язання светрів.

Велика піч шкіряного заводу із фабричною трубою все це поглинала, паливо було безкоштовне, підвозили під саму піч. Ті, що спалювали, мали можливість трохи покопирсатися у валізах. Іноді хтось із дубильні оглядав купу валіз перед піччю, оскільки з двору було досить важко щось взяти через небезпеку бути зауваженим Еріком або Вальтером. І знову я бачив, як під впливом бажання мати золото або коштовне каміння вони розрізали валізи, сумки, портфелі, шукали в чоботях, кремах і милі. Із цінних паперів брали тільки долари. По всьому двору літали, гнані вітром, як листя осіннє, банкноти, здебільшого французькі франки – ніхто їх не збирав, боялись небезпечної ревізії на воротах. Ми вважали це непотрібною річчю. Використовували тільки в туалеті.

Кожум'яки, колеги-аристократи з усіх команд, брали, йдучи до вбиральні, одразу не менш, ніж 50 тисяч франків. Жартували тоді, що менше не варто, адже будеш схожий на скнару.

Найскладніше писати про себе. Раніше вважав привласнення безпрецедентним злочином для себе – проходив завжди повз золото й коштовне каміння. Сьогодні, пишучи про це згодом, на волі, постарався ретельно

проаналізувати й зрозуміти, чому. Це була власність, уже радше нічия: так пояснювали собі ув'язнені. Із таким поясненням тоді погоджувався. Але насамперед я не міг позбутися огиди до речей, у моєму розумінні, заплямованих кров'ю, а крім того, якщо осмислював ситуацію, не бачив навіть сенсу такого вчинку. Дивно – для мене ці предмети втратили значення. І навіть більше, я тоді був у такому стані (чи то під впливом переживань, вимог віри – постійно й завжди я був віруючим), що дійсно для мене ціннішим за якийсь камінчик був мій внутрішній духовний стан... Досить тоді було взяти золото або діаманти, щоб відчути, що падаю з вершини, до якої подолано такий важкий шлях. Окрім того, першою перепоною на шляху до привласнення золота було відчуття, що я завдаю собі якоїсь великої шкоди. Так тоді я відчував, а хто знає, чи й тепер, потрапивши знову до подібних обставин, не вчинив би так само?

Різні колеги по-різному до цього ставились. Мені на той час гроші були не потрібні, але коли набагато пізніше я хотів втекти з табору і гроші на дорогу могли придатися, то я звернувся до одного з ув'язнених, кажучи, що ми можемо втекти разом, запитав, чи він має кошти про всяк випадок. Він сказав, що порахує те, що назбирав, і відповість мені завтра. Наступного дня сказав, що має більше кілограма золота. Але так сталося, що втекти з ним у мене не вийшло. Я втік із такими, що не мали лапаного шилінга за душею. Проте ця історія трапилась значно пізніше, наразі втікати не збирався, очікуючи найближчого моменту в таборі, на наближення якого була спрямована вся робота.

Освоювали табір щодня, вже кілька місяців. Ми чекали наказу, розуміючи, що без такого (хоча це був би гарний несподіваний фесверк і для світу, і для Польщі) ми не могли піти на це, керуючись тільки власною надією, яка для панів Х або Y виправдала б себе. Нам не можна було без команди Комендатури⁸³ зважитись на такий ризик.

Спокуса турбувала кожен день. Розуміли добре, що це було б підтвердженням наших столітніх національних вад. Реалізація наших амбіцій могла призвести до великих репресій по всій Сілезії. Тим більше що тоді ще важко було передбачити, якими трагічними будуть наслідки.

Ми все ще сподівалися, що зможемо зіграти свою роль як організованої частини в скоординованій широкій акції. На волю йшли наші рапорти, які мали дістатися до самого Коменданта. Зі страху перед імовірністю необережного кроку нашого члена десь на волі уникали використання посередників при передачі депеш. Ми не уявляли, наскільки глибоко просякнуті німецькою розвідкою наші організаційні клітини, чи проникла вона у верхи організації, а можливо, й до очільників підпільної організації Польщі. Завжди був страх того, що німецька розвідка може пронюхати про організацію, – розвал найенергійнішого її відділу у таборі став би неминучим.

Під час такого нашого стану в таборі проходило умиротворення Люблінського регіону. Серед спалених речей і поношеного взуття одного разу знайшли сільське, велике й маленьке, потім одяг польських селян, книжки для богослужіння польською мовою і прості сільські вервиці.

---

⁸³ Головна Комендатура Армії Крайової

Тоді прокотився гомін серед наших п'ятирок. Збирались гуртками. Стискалися кулаки, уривався терпець.

Це були речі наших польських сімей, яких вбили у газових камерах у Бжезінці. Після придушення бунту в Люблінському воєводстві (нам повідомили колеги з Райска) сюди привезли для вбивства в газових камерах населення кількох польських сіл. Так уже є у світі й важко цьому зарадити: коли раніше спалювали речі людей, яких привозили сюди десь із-за кордону (хоча завжди це для нас було потворною роботою, а взуття й валізи у шкіряному цеху ще протягом кількох місяців були для нас зловісним відлунням злочину), нам було ще не так важко, але тепер, коли ми бачили маленьке взуття, жіночу блузку, а між усім цим вервеці, серце починало битись частіше, наростала жага помсти.

Із цих люблінських транспортів відібрали молодих хлопчиків від 10 до 14–15 років. Окремо виділили й привели до табору. Ми думали, що хлопчиків заховаємо. Але одного разу, коли прийшла новина, що приїжджає якась комісія для перевірки стану табору, щоб не мати неприємностей, не виправдовуватись ні перед ким, не пояснювати, звідки такі молоді в'язні (втім, може, зробили це й з інших причин), їм ввели уколи фенолу в 20 блоці. Багато хто вже бачив гори трупів у таборі, але ця гора з неповнолітніх, близько двох сотень, діяла на нас, навіть старих в'язнів, дуже-дуже сильно, різко прискорюючи серцебиття.

У шкіряному цеху ввійшло до нас кілька нових членів: 151, 152, 153, 154, 155. Одночасно ми створили в нашій організації осередок планування, консультантами до якої увійшли полковники 24, 122, 156.

Часто був свідком, сидячи в Освенцимі, як хтось із колег одержував із дому листа, в якому його мати, батько або дружина благає, щоб він підписав *Volkstliste*⁸⁴. Стосувалося це спочатку в'язнів, які мали німецьке прізвище, або тих, чия мати мала німецьке прізвище, іноді якісь зв'язки і т. д.

Пізніше влада все більше й більше створювала спеціальні можливості й останнім часом зовсім не потрібно було ніяких німецьких імен, не більше, ніж одне бажання забути про польське сумління й гордість. Натомість я часто бачив там, у пеклі, сердечного селянина, якому звучання його не зовсім польського імені не заважало бути гідним імені Поляка.

Отож цей колега, що одержував такого листа, про який ішлося трохи вище, від рідних, із любов'ю говорив: «Так. Я люблю матір, дружину або батька, але листа я не підпишу! Я помру тут, я знаю про це... Дружина пише: «Дорогий Ясю – підпиши...» Ні! Не дочекаються! Ніхто будь-коли в майбутньому не зможе плюватися в мене, як у того, хто зрікся своєї польськості; вона хоч і молода, але тверда!»

О, як багато таких в Освенцимі загинуло...смерть приємна тому, що вистояв до кінця, зберігши польське сумління...чи всі співвітчизники, що мають польське прізвище і перебувають на волі, будуть за свою польськість боротися?

---

84 *Deutsche Volkstliste* (Німецький народний список) НСДАП, метою якого була класифікація жителів окупованих німцями територій за категорією бажаності згідно критеріями, систематизованими за вимогами Генріха Гімmlера. Інститут був уперше створений в окупованій Західній Польщі. Аналогічні заклади були згодом створені в окупованій Франції і в Рейхскомісаріаті України.

Як знадобився б апарат, який зміг би здійснити перевірку сумління польського, яке було дуже різним за рівнем, значущістю для власника, різними ходило дорогами протягом цих кількох років від початку війни.

У другій половині жовтня колеги зауважили (прибіг і повідомив про це 41), що двоє капо, найогидніші виродки (крім вбивства в'язнів, роблять доноси керівнику політичного відділу Грабнеру), ходять по табору, ніби когось шукаючи, з'ясовуючи номери деяких в'язнів.

Одного разу після обіду, коли я йшов із 22 блоку по головній дорозі, поспішаючи до колег, поблизу лікарні зустрів цих двох капо біля 16 блоку.

Один ішов із записною книжкою, другий підійшов до мене з фальшивою посмішкою й запитав: «Wo läufst du?»⁸⁵ – ось так, щоб щось сказати, й чітко вказав на мій номер першому, потім відразу відійшов. Той на мене подивився й, трохи завагавшись, вони рушили далі, я теж пішов своєю дорогою, думаючи, що це якась помилка.

28 жовтня 1942 року на вранішній повірці у низці блоків писарі (Schreiber) почали викрикувати номери в'язнів, кажучи, що їхні власники мають піти в Erkennungsdienst⁸⁶ для перевірки фотографії.

Було викликано 240 в'язнів – поляків, як потім виявилось, люблінських і четверту частину поляків, які разом прибули одним транспортом (ці не мали нічого спільного з люблінськими), відвели тимчасово до 3 блоку, що нам здалося підозрілим (чому не відразу до блоку 26, де містився Erkennungsdienst, що був нібито причиною виклику?).

Нас покликав дзвоник arbeitskommando, а потім, як зазвичай, ми вийшли за огорожу табору й кожна команда рушила у своєму напрямку на роботу. В усіх робочих командах панував неспокій, ми не знали, що їм загрожує.

Пізніше звідкись поширилася звістка, що їх розстріляють. 240 чоловіків, здебільшого рішучих, люблінських, до яких додано після хаотичного вибору за участю «собачок» Грабнера номери тих, які своєю енергійністю, рухливістю впадали в очі. Чим вони, власне, керувалися, ми ніколи не дізналися, може, тільки «за бажанням» двох виродків це все й вирішувалося...

Називалось це «пацифікацією люблінського регіону», яка спричинила неабияке відлуння в таборі.

Опинився у їхніх лавах хоробрий 41 (із Варшави), який перший сповістив про переписування номерів. Наразі ми не знали, що їх розстріляють, ми думали, що, може, це тільки чутки.

Таку велику кількість в'язнів одночасно ніколи досі не розстрілювали. Мучила нас загальна пасивність, ми були готові, ми бажали повстання. Керівництво організації майже гризло собі пальці, готуючись про всяк випадок до повстання.

Якби серед тих нещасних спалахнули повстання й опір, ми усі теж ураз приступили б до дії.

---

⁸⁵ «Куди ти біжиш?»

⁸⁶ Технічний відділ кримінальної поліції.

Бунт згуртував би ряди, наступив би форс-мажор, який нам розв'язав би руки.

Дорогою до табору 500 наших здорових майстрів проходили повз будівельний офіс, а під ним розташовувався склад запасів зброї.

Утім, тоді це було нескладно, бо хлопці горіли. Кожен із нас був завжди готовий до смерті, але перед тим ми жорстоко відплатили б катам. Бо не перешкода цих дев'ять дрібних вишок, а крім них – усього дванадцять солдатів із головної вартівні, які під час супроводу несли гвинтівки на плечах, звикли до нашого спокою, а зброю брали у руки лише перед табором у страху перед начальством.

Якби якимось дивом із Варшави прилетіло хоча б одне слово, можна було б урятувати тих нещасних.

А проте це були нездійсненні мрії...

Чи хтось знав, чи думав? Мабуть, із плином часу можна буде сказати, що це був лише фрагмент польського страждання. Але як же тоді нам було важко, коли після обіду надійшло повідомлення, що всіх спокійно, без перешкод, розстріляли.

Іноді між собою в день, коли був розстріл, ми обговорювали, як хто помер, чи йшов він сміливо, чи боявся смерті.

Колеги, яких було вбито 28 жовтня 1942 року, знали про те, що на них чекає. На 3 блоці їм сказали, що це кінець; вони кидали листівки колегам із проханням передати сім'ям про них. Вони вирішили померти весело, щоб увечері про них добре говорили. Нехай мені хто скаже, що ми, поляки, цього не можемо зробити...

Ті, що спостерігали це видовище, говорили, що ніколи його не забудуть. Від блоку 3, між 14 і 15, між кухнею і блоками 16, 17 і 18, далі – прямо поміж блоками лікарні наші друзі йшли п'ятірками в колоні, спокійно несли високо здійснені голови, демонстрували усміхнені обличчя. Вони йшли без супроводу. За ними Палітш з карабіном на поясі та Бруно; обоє курили, вели розмову про другорядні речі. Було б достатньо того, щоб остання п'ятірка зробила удар кілком – і ці двоє мучителів припинили б існування.

Чому вони йшли отак, без спротиву? Думали про себе? Чого було боялися в такий момент, коли і так ішли на смерть? Це було схоже вже на психоз. Але вони йшли тому, що у них були на це свої аргументи. Влада табору оголосила, що за будь-які витівки в'язня буде нести покарання сім'я, це повідомляли колеги, які приїжджали з волі.

Німці були безжальні під час репресій, вбиваючи родини в'язнів, поводитись, як звірі. На що схожі ці звірі – ми знали краще за будь-кого.

Бачити або просто знати, що мати, дружина, діти можуть опинитися в таких умовах, як жінки у Бжезінці, було достатньо, щоб у в'язня паралізувало волю, будь-які бажання кинутися на своїх мучителів.

Розстріляти весь табір... Хто мав на це відповісти? Важко було б дістати десятки тисяч сімей одночасно. Після тривалих міркувань ми зрозуміли, що можуть розпочатись масові репресії серед родин в'язнів. Звичним до смерті, з якою кілька разів стикалися кожен день, простішою була думка про власну, ніж

думка про страшний удар по найдорожчих нам людям. Навіть уже не тільки їхня смерть, але ці жахливі переживання, жорстокість, порушення психіки у цьому світі пекла... Думка про те, що стара мати або батько з останніх сил бредє десь по болоті, отримуючи удари прикладом, і все це через сина... Або про те, як діти йдуть на смерть до газової камери через свого батька. Це було набагато важче, ніж думати про власну смерть. А навіть якщо і був такий, для якого цього було недостатньо, він теж, однак, керувався прикладом інших. «Соромно було б» – це надто слабе слово; не могли вийти з колони, тож із красивою поставою йшли на смерть!

Йшли всі... Повз їдальню (дерев'яний будиночок на майданчику за блоком 21) йшла по дорозі, між блоками і 27, колона, аж раптом нібито зупинилася, завагалася трохи, що не пішла прямо. Але це був один короткий момент, відтак колона повернула під прямим кутом ліворуч і пішла вже на ворота блоку 11 прямо в пашу смерті. Тільки коли зачинили за ними ворота і залишили їх у цьому блоці на кілька годин (розстріляти їх мали опівдні), під впливом очікування смерті в'язні почали виявляти різні ідеї, знайшлося п'ять колег, які запропонували розпочати повстання в цілому таборі. Забарикадували ворота і, може, дійшло б до чогось більш серйозного, але німці посилили охорону, щоб протест проти смерті не вийшов геть за межі 11-го блоку, а вся наша команда чекала тільки знаку. Крім цієї п'ятірки, ніхто не захотів підняти повстання, а сілезець, співробітник цього блоку, повідомив есесівців про початок бунту, і на блоці з'явився Палітш у супроводі кількох катів, які й розправилися з цими бунтівниками, вбили їх, а решту залишили на потім.

Тішила нас тільки думка, що вони загинули в бою (капітан, лікар 146, колега 129 і три інших наших колеги).

Після обіду всі вже загинули. Із нашої організації, крім уже згаданих раніше, загинули цього дня колеги 41, 88, 105, 108, 146, але були й такі в організації, номери яких не наводжу, бо не всіх особисто знав – це було б неможливо при конспірації.

Після повернення з роботи до табору я відчував у повітрі запах крові друзів. Перед нашим приходом тіла вже вивезли до крематорію. Вся дорога була позначена кров'ю, що текла з возів, коли транспортували їхні тіла. У вечері того самого дня весь табір важко переживав смерть нових жертв.

Тільки зараз я зрозумів, що не знайшовся у списку зачитаних вранці того самого дня номерів. Згадуючи цих двох капо, я не знав, що мене не включили до розстрільного списку, бо не мав вигляду небезпечного в'язня, або, можливо, серед збережених номерів Грабнер відбирав лише тих, які не мали тут справ.

Привезли новий транспорт з в'язниці Пав'як⁸⁷, із Варшави, серед яких знайшлися й мої друзі та колеги по ТАР у Варшаві: підпоручики 156, 157, 158.

---

⁸⁷ Пав'як був збудований росіянами в період 1829–1835 рр., між вулицями Dzielna і Pawia, за проектом Генріка Марконі (Henryka Marconiego). У жовтні 1939 року німецькі окупанти створили на Пав'яку одну з головних слідчих в'язниць гестапо. Пав'як був депозитом Алеї Шуха. Щоранку йшов транспорт із в'язнями на Алею Шуха, де велося розслідування, а ввечері повертався. Під час окупації тут були здебільшого політичні в'язні, але бувало, що потрапляли сюди мешканці міста та прилеглих населених пунктів, затримані під час облав.

Привезли вони цікаві для мене повідомлення. 156 розповідав мені, як добрався до Варшави з Освенциму 25 і як потім він сам возив його машиною на роботу до Мінська Литовського. А 158-й розповідав мені у подробицях, як на послання від мене, передане через сержанта 14 про незручні для мене дані метричної книги села Z. швагрова моя поспішила до цього села. Добрий друг 158 у той день сів на поїзд і теж поїхав у місцевість Z., де в приході розмовляв зі ксьондзом, пояснивши йому, в чому справа. Священик зробив олівцем помітку у книзі біля власника мого табірної прізвища і пообіцяв, що справу вирішить успішно. Це він, мабуть, і зробив, адже в політичному відділі стосовно мене панувала тиша.

Колега 156 показав мені серед новоприбулих у табір капітана 159 із Головної Комендатури у Варшаві, - це був заступник «Іво 11». Один із членів нашої організації, 138, знав капітана 159 особисто, був колись його підлеглим, а на той час, перебуваючи тут як блоковий, узяв над ним опіку (колега 156 разом із 117, що працював там-таки, узяв на роботу й 76). З того часу два ТАРівці працювали й жили разом.

Із членів ТАР, яких я знав колись у Варшаві, через Освенцим пройшли такі: 1, 2, 3, 25, 26, 29, 34, 35, 36, 37, 38, 41, 48, 49, 85, 108, 117, 120, 124, 125, 131, 156, 157 і 158. Через те, що 129 був розстріляний, а 130 помер від тифу, неможливо було продовжувати підкоп із 28 блоку. Підкоп не відбувся. За іншою справою був заарештований 5.

Пізньої осені 1942 року, коли до копання картоплі залучали блокових, 4 ходив далеко в поле. Не повідомлений есесівець із політичного відділу Лахманн прийшов до нього з якимось питанням, але 4 був відсутній. Лахманн розвернувся і пішов. Колеги швидко зрозуміли і прийшли до кімнати 4, котрий як блоковий 28-го блоку мав свою кімнату, й забрали багато таких предметів, які ще більше ускладнили б нашу справу.

Хтось зробив донос...

Лахман дійшов тільки до воріт а затим, ніби його схопив був чорт, повернувся і зробив ретельний обшук кімнати 4-го, але вже нічого не знайшов. Лахманн вже чекали на 4 й відразу після його приходу з роботи ввечері арештували й відправили до карцеру, більше 4 до 28 блоку не повернувся. Його піддали допитам в 11 блоці, в карцері та в політичному відділі. Хоча останнім часом 4- мав прикру манію величі, але треба йому віддати належне, мужньо переносив тортури-тести у карцері й не сказав ні слова, хоча знав дуже багато. На ньому обірвалося. Сталося так, що він захворів на тиф і був переведений із карцеру до тифозного блоку. Треба самому пройти певні випробування, щоб зрозуміти, що і для ув'язнених, які перебувають у таборі, простір за дротом є свобода, і той, хто сидів у карцері, за свободу мав територію табору. Вибратися тоді з карцеру, навіть у стані хвороби, до тифозного блоку – поганий замітник свободи. Але і тут майже постійно навідував його есесівець Лахманн, не давав спокою, 4 мав твердий характер і сильну волю. Одного разу вночі його життя припинилось...

Згадані мною колеги, які приїхали з Варшави (156, 157, 158), говорили, що не очікували побачити в Освенцимі такого гарного духовного й фізичного стану в'язнів. Заявили, що вони не знали нічого ні про місцеві тортури, ні про «стіну

плачу», ні про фенол, ні про газові камери. Вони самі не думали і, загалом, у Варшаві ніхто всерйоз не думав про Освенцим, як про якусь підпільну організацію, радше вважали, що це вже самі скелети, яких рятувати не варто, тому що не окупиться. Гірко було це слухати, дивлячись на сміливі постаті колег. Тут ідуть на смерть прекрасні люди й гинуть тільки тому, щоб не підставити когось на волі, а там слабкі говорять про нас зі зневагою, як про кістлявих трупів. Яку ж завзятість треба мати, коли вмираєш і думаєш про рятунок братів, які насолоджуються волею... Так, занадто сильно позначались на нас жорстокі методи нищення в таборі, а тут ще такий відгук зі свободи і це постійне мовчання та ігнорування...

Чотири батальйони були розділені таким чином, що кожен чергував по тижню і його завдання полягало у тому, щоб перебувати в певному місці в таборі у разі скидання зброї з літаків. До них також увійшли доставлені сюди продукти, які постачали 76, 77, 90, 94, 117, а крім того, розподіляли між структурами взводів їжу та білизну.

Попри заборону, що означало для ув'язнених убивство, торгівля золотом та діамантами в таборі дуже процвітала. Були створені начебто організації, наприклад, із двох в'язнів, які мали між собою якийсь інтерес щодо обміну товарами, ковбасами із бійні на золото. Вони вже були пов'язані один із одним, коли один був пійманий із золотом – то був битий у карцері і його запитували, від кого отримав і за що. Почастішали арешти у таборі через золото. Есесівці ревно відстежували цю нову організацію, яка давала їм прибуток. В усякому разі, «організація золото» була для нас блискучим громовідводом. До розслідування щодо нашої підпільної організації втрачали інтерес і переключались у кінцевому рахунку на проблему і спосіб «організації золота». Есесівці були у такому захваті від нового джерела доходу, що не хотіли докладати в іншому напрямку будь-яких зусиль.

Я вже писав, що ми ретельно вивчали новоприбулих zugang, оскільки ніколи не було відомо, що такий колега зі свободи зробить, але й наші старі в'язні іноді підносили сюрпризи. Через нерозсудливість одного із наших друзів, 161, типового шизофреніка. Одного разу він намалював два почесних дипломи «орден підв'язки» за заслугу в здобутті незалежності на ім'я полковника-121 та колеги-59. Мене оминув після втручання приятеля. Із дипломами, скрученими в рулони, він ішов в обідню пору площею табору, щоб похвалитися своїм досягненням у лікарні. Він міг бути зупинений есесівцем або капо і його могли запитати прямо, що несе, чим той поставив би колег у складну ситуацію або й спричинив би серйозне лихо. Він показав це лікарю-2, кажучи про мене, що тільки я маю голову і т.п. І тому для мене не намалював «диплома». Лікарю 2 за допомогою лікаря 102 вдалося відібрати дипломи і знищити. 161, однак, був непередбачуваним і одного разу темним вечором викликав мене з блоку 22, пославши колегу 61, який мене відвів до якогось есесівця. Ним виявився саме 161, одягнений в німецький мундир і плащ. Такий прийом він використав незабаром для втечі з табору.

***

Прийшли свята Різдва Христового Різдво – треті в Освенцимі.

Я жив в 22 блоці разом із усією командою майстерні одягу (Bekleidungswerkstätte). Інакшими були ці свята, ніж попередні. Ув'язнені отримали, як завжди на Різдво, посилки з дому зі светрами, але, окрім одягу, нарешті дозволено владою пересилати продовольчі пакети. Голоду завдяки «канаді» вже не було. Посилки ще сильніше покращили ситуацію з харчуванням. Повідомлення про великі невдачі німецького війська значно піднімали дух в'язнів і навіть реанімували почуття гумору.

В такому ось гарному настрої ми перебували, коли прокотилось відлуння звістки про втечу із табору (30.12.1942р.), яка була вчинена Метеком-arbeitsdienst, Отто-arbeitsdienst, 161 та їх четвертим партнером. Нахабно організована втеча відбулась через те, що arbeitsdienst могли переміщатися між малим і великим ланцюгом вартових і завдяки хитрому маскуванню 161 під есесівця й нахабному виїзду серед білого дня на підводі з кіньми за межі табору, до того ж, підробленим пропуском. Біля поста есесівцеві показали здалеку підроблений пропуск, що викликало радість усіх в'язнів. У результаті знайденого листа, написаного Отто до старшого табору Бруно, в'язня № 1, горезвісного ката, влада табору посадила до карцеру на новорічну ніч.

Ворог Бруно, Отто писав у листі, який він залишив навмисно в пальто на возі, кинутому в кількох десятках кілометрів від табору, що дуже шкода, що не можуть взяти Бруно з собою, як домовилися, тому що у них немає часу і треба поспішати, а те спільне золото, що є в Бруно, нехай уже залишить собі. Недалекі на розум, представники влади закрили нашого ката Бруно в бункері, де той просидів три місяці. Але йому було краще, ніж будь-кому з в'язнів. Він сидів у камері, але табір був уже назавжди позбавлений цього виродка. Бруно на свої колишні позиції не повернувся – пішов потім працювати до Біркенау.

Між тим, табір вирував від радості під час Різдва, наминаючи їжу з посилок від сімей і розповідаючи поміж себе останні вигадки про Бруно. Влаштували матчі з боксу на блоках, художні вечори. Імпровізовані ансамблі й оркестри ходили від блоку до блоку. Настрій був веселий, попри сумну ситуацію в цілому. Старі в'язні кивали головами й говорили: «Ну, ну, був табір Аушвіц, але його вже немає, залишилося лише жартувати».

Так, напруга в таборі з кожним місяцем зменшувалась. Не заважало це, однак, тому, що і в цей час неодноразово можна було стати свідком дуже страшних сцен.

Йдучи зі шкіряного заводу у п'яти сотнях, відразу після Нового року я став свідком того, як перед крематорієм (старий крематорій на вугіллі, побудований прямо в таборі) стояла група жінок та чоловіків. Їх було разом кільканадцять осіб, молодих і старих. Стояли перед крематорієм, як стадо корів перед бійнею. Вони знали, навіщо сюди приїхали. Серед них був хлопець, який мав близько 10 років і шукав когось очима серед тих, хто проходив повз нього із наших сотень; може, батька чи брата... Підійшовши до цього гурту людей, я боявся побачити в очах жінок і дітей зневагу. До нас, п'яти сотень сильних і здорових чоловіків, які не реагують на те, що вони зараз підуть на смерть.

Людина внутрішньо себе знищує і ховається у собі. Але проходячи повз, із полегшенням пересвідчувався, що в очах їхніх була тільки зневага до смерті.

Пройшовши крізь ворота, ми побачили інший гурт, що стояв під стіною з піднятими руками, вони були повернуті спинами до колон. Їх перед смертю чекало ще розслідування, а потім муки в 11-му блоці, перш ніж їхній кат Палітш люб'язно вистрелить кожному в потилицю, після чого їх відвезуть на підводі до крематорію.

Коли ми ще були коло воріт, першу групу в'язнів уже туди відправили. Для десятка осіб шкодували іноді пляшки газу; глушили ударами прикладів і запихали непритомних на розпечену решітку.

Із нашого 22-го блоку, який був найближче до крематорію, неодноразово чули приглушені, завдяки стінам, але пронизливі крики й стогони катованих.

Не всі поверталися з роботи нашою дорогою. Ті, що не бачили обличчя жертв, ішли іншою дорогою, тож ніколи не були вільні від думки: може, це мати, батько, дружина, донька, й жодним чином не могли пересвідчитись, що їх там немає. Тверде серце табірника. Півгодини потому деякі вже стояли, купуючи маргарин або тютюн, не бачачи, що вони стоять поруч із великою купою голих трупів, накладених один на одного, «зроблених» сьогодні вприскуванням фенолу. Іноді хтось наступав чоботом на мертву, вже тверду ногу, поглянувши, казав: «Дивіться, Стасю... Ну, що ж... Сьогодні його черга, моя може бути наступного тижня...».

Але очі маленького хлопчика, які дивились на нас, шукаючи когось, довгими ночами звідтоді не давали спокою.

Розслаблення в таборі після святкового настрою призвело до страшної трагедії. 27-й блок був складом одягу й білизни та зоною робіт команди *Bekleidungskammer*, що складалася майже виключно з поляків. Команді було добре, адже це робота під дахом, яка дає ще такі прерогативи: співробітники забезпечували своїх колег білизною, обмундируванням, ковдрами, взуттям, і все безкорисливо. Мали можливість отримувати продукти харчування від добре забезпечених в'язнів, що були на посадах блокових, працівників бойні або продовольчих складів. Харчі вони надавали в обмін на вищезгадані матеріальні блага. Місце роботи було дуже добре, і з допомогою 76 ми помістили там багато наших колег. Таке розслаблення у таборі в цей час, а також відсутність Бруно, який сидів закритий у карцері, призвело до ігнорування деким заходів безпеки.

Колеги з 27 блоку зробили загальну оплатку⁸⁸, при цьому 76 декламував власний вірш на патріотичну тему (сілезька жінка, у якої було два сини, один – у німецькій армії, а інший – в'язень Освенциму; під час втечі ув'язненого другий син сілезької жінки, стоячи на варті, нічого про це не знаючи, убив свого брата). Вірш гарно написаний, настрої був хорошим. Результат такий: влада зазначила, що полякам на 27 блоці занадто добре, а політичний відділ відзначив їхню

---

⁸⁸ Оплаток (також облаток, пол. *opłatek*, від латин. *oblatus* – жертвний дар) – дуже тонка біла пластинка хліба, зазвичай прямокутної форми, прісна (або виготовлена з несоленого тіста без закваски), яка випікається з білого борошна та води без додавання дріжджів. Ним діляться християни зазвичай римсько-католицького обряду, зібравшись за різдвяним столом, загадуючи собі бажання. Оплатки є традиційними у Польщі.

активну організаційну діяльність. 6 січня 1943 року до 27-го блоку в робочий час прийшли есесівці політичного відділу. Зробили збір всієї команди. Вони запитали, хто тут полковник. Полковник 24 утримався від відповіді. Тоді Лахманн підійшов до нього і витягнув його із ряду (справа була вже підготовлена політичним відділом).

Потім нас усіх було поділено на три групи. Рейхсдойче і фолькдойче становили першу, яку залишили на роботі в блоці. Всі інші поляки були розділені на дві групи, за винятком кількох інтелігентів праворуч, серед яких: полковник 24, майор 150, ротмістр 162, підпоручик 163, адвокат 142; і ті, які, можливо, в очах есесівців могли не скидатись на інтелігентів, – ліворуч. З-поміж них опинилися майор 85, що вдавав єгеря, підпоручник 156, студент, мій племінник 39. Їх змусили стояти кілька годин на морозі. Потім групу інтелігентів посадили до карцеру, не інтелігентів віддали в так званий kiesgrube⁸⁹ імені Палітша. Перших допитали (добивались свідчень, що вони належать до підпільної організації) і загнали, врешті, до карцеру.

Доля тих, кого було відправлено працювати на морозі, була відомою наперед. Але деякі з них зуміли викрутитись, відокремившись від цієї команди після кількох місяців виснажливої роботи. Дуже швидко це вдалося парі друзів: 117 та 156. Працювали разом у Bekleidungskammer, разом жили у 3-му блоці в окремому приміщенні, складі. Обидва 6 жовтня 1943 року щасливо уникли зарахування до інтелігенції, а рятуючись від карцеру, потрапили в kiesgrube Palitzscha.

Приятель 156 два місяці тому, відразу після приїзду з Варшави, коли я його запитав, як там реагують на мою можливу втечу з Освенциму, відповів, що двоєко: Головна Комендатура вручить мені орден «Virtuti Militari» (можливо, міркував я, таким чином підштовхне мене до втечі?), але суспільство, яке не знало про скасування колективної відповідальності за втечу в'язня, вважає, що це егоїзм. Тепер, коли він опинився у важкій ситуації, то почав мене вмовляти втікати з ним, але я тоді ще не мав такого наміру. Він, на жаль, не дочекався – бідолаха.

Обидва дуже швидко крутили колесо своєї справи, захворіли, а після хвороби знайшли собі іншу, легшу роботу. Вони ще не були усталеними табірниками. Одного разу, коли я думав, що вони ще лежать у лікарні, дізнався, що обидва уже були розстріляні (16.02.1943 р.). В іншій командо Лахман запитав їх, звідки вони взялися; цей же день був для них останнім.

Незабаром після цього в березні розстріляли всю групу інтелігентів, катованих і допитуваних у карцері про організацію, про яку рознюхав один із капо, який був свідком нещасної «загальної оплатки»? Вони не сказали нічого. Честь моїм колегам по роботі.

Після того як поляків вигнали з Bekleidungskammer, місця ці посіли українці, котрі, однак, як працівники не відповідали вимогам есесівців, босові командо та капо, тож згодом деякі з поляків знову почали туди влаштовуватись. Поставка матеріалів з цієї області була перервана, інші поставки діяли ефективно. Як підрахував підхорунжий 90, з бойні упродовж Різдва (1942 р.)

---

⁸⁹ Копальня щебеню.

перенесли через ворота, незважаючи на постійний перегляд, 700 кг м'ясних виробів.

Уже наприкінці весни почали робити якісь незвичайні приготування на 10 блоці. Видалили всіх в'язнів і частину ліжок. Із зовні на вікнах набили дощок, що перешкоджало загляданню досередини. Привозили якісь інструменти, апарати. Потім вечорами стали з'являтися німецькі професори, студенти. Когось привозили, працювали над чимось ночами, вирушали вранці або залишались на кілька днів.

Побачений мною один професор справив огидне враження. Мав якісь мертві очі.

Певний час ми нічого не знали про цей блок, мали різні припущення.

Але не обійшлись без допомоги медбрата табірної шпиталю. Спершу йшлося про прибирання, потім про різну допомогу. Взяли двох медбратів, і обидва виявилися з нашої організації. Колеги нарешті потрапили до постійно закритого 10-го блоку. Впродовж деякого часу ми нічого не знали, з 10 блоку їх не випускали. Одного разу прийшов один із них, 101, страшенно нервував і говорив, що не витримає довго того, що він там бачить, що це вже межа його міцності.

Йозеф Менгеле - німецький лікар, який проводив медичні дослідження на в'язнях концтабору Освенцим. Менгеле особисто займався відбором в'язнів, які прибувають до табору, проводив злочинні експерименти над ув'язненими.

Там проводились експерименти. Лікарі й студенти медики робили там дослідження, адже мали безмірно людського матеріалу, за який ні перед ким не несли жодної відповідальності. Життя цих піддослідних кроликів були віддані на поталу цим звіроднілим у таборі, так чи інакше, на них чекала смерть; все

одно, як і де – від них мав лишитись попіл. Там відбувались найрізноманітніші дослідження сексуального характеру: стерилізація жінок і чоловіків шляхом хірургічного втручання, опромінення статевих органів обох статей якимись невідомими променями, які повинні були ліквідувати репродуктивні здібності, та інше. Дослідження мали показати позитивний чи негативний результат.

Статевих зносин не відбувалось. Натомість було кілька піддослідних груп чоловіків, у яких брали сперму і негайно вводили жінкам. Досліди показали, що через кілька місяців жінки, яких опромінювали, вагітніли. Тоді почали застосовувати сильне радіоактивне опромінення. Від цього опромінення повністю згоряли жіночі статеві органи, кілька десятків жінок померли в страшних муках.

Для експериментів використовували жінок усіх національностей. Із Біркенау привозили полячок, німкеня, єврейських жінок, а останнім часом циганок. З Греції привезли кілька десятків молодих дівчат, які загинули в цих експериментах. Всі, навіть після успішного експерименту, ліквідувалися. Жодна жінка і жоден чоловік живими не вийшли з 10-го блоку.

Працювали над спробами створення штучного чоловічого сім'я, але всі спроби провалювались. Уведення штучно виробленої сперми викликало якісь інфекції. Жінки, які використовувались у цьому експерименті, згодом знищувались за допомогою фенолу.

Карл Клауберг - німецький лікар, який проводив експерименти зі стерилізації в'язнів в Освенцимі.

Дивлячись на всі ці муки, колега 101 прийшов до незвичного для старих в'язнів стану – нервозності. Свідком того, що відбувалося в 10-му блоці, також був колега 57 (обидва живі й перебувають наразі на волі). В Освенцимі, перебуваючи у своєму цеху, вечорами ми говорили, що якщо хтось із нас вийде звідси живим, це, напевно, буде якийсь диво і йому важко буде спілкуватися з людьми, які жили на волі увесь цей час. Йому будуть деякі їхні справи здаватися занадто дріб'язковими, нікчемними. Він їх уже не буде розуміти. Але якщо дійсно хтось вийде, обов'язок його – оголосити всьому світові про те, як тут гинули справжні поляки. Нехай скаже, як тут гинули в цілому люди, яких убивали також буцімто люди. Як дивно це звучить християнською мовою: страчені через своїх ближніх так, як багато століть тому. Тому я і написав, що забрели... Але насправді, де? Куди бредемо у своєму прогресі «цивілізації»?

Прийшло повідомлення через наші канали з політичного відділу, що всіх ув'язнених поляків мають десь вивезти через страх можливих інцидентів у таборі. Влада визнала, що велике скупчення поляків може зробити із них рішучі дієві групи, чинить із них індивідів, здатних на все, які зосереджені на польському ґрунті, і на цей ґрунт спертих, і це – небезпека. Може бути організоване скидання десанту, скидання зброї... Не було цього в планах наших союзників, і наші не змогли цього побачити, а ворог це бачив, бо дозрів.

Отож почали з робочих команд забирати поляків і привчати команди працювати без них. Поляк був завжди і у всіх робочих командах кращим працівником. Німці говорили, що ми працюємо так добре, як німці, але це була неправда. Соромно їм було зізнатися, що поляк був кращим від їхніх працівників. Витягали з команд поляків-ремісників, що своєю поведінкою обманювали, буцімто є фахівцями у своєму ремеслі, а насправді зробилися такими тільки в таборі. Із п'яти сотень *Bekleidungswerkstätte* звільнили з роботи приблизно півтори. Я, через зовнішність інтелігента, потрапив до цієї групи. Було це 2 лютого 1943 року.

Проте я не надто переймався цим. Я вірив, що цей день звільнення від роботи не обернеться лихом. Наступного дня я працював уже в команді кошикарів, прийнятий там своїми друзями. В цілому, в таборі прийнято було так, що в'язнів зі старим номером брали до всіх команд, бо старий номер означав, що чоловік був уже немолодий у світі ув'язнених. Там я працював лише один день не на користь табору тільки тому, що навчився робити з соломи капці.

Наступного дня я вже мав чудову роботу в нещодавно створеній посылковій команді. У результаті дозволу надання продуктивних наборів в'язням до нас стали привозити автомобілями все більше і більше посилок. У влади почалися проблеми. Отримувати можна було одну посылку масою до 5 кілограмів на тиждень. З огляду на те, що влада була не в змозі зменшити кількість посилок, заборонили надсилати особливо великі, а дозволено посилати без обмеження раз на тиждень дрібні, до 250 грамів. З'ясувалося, однак, що влада себе обдурила. Щодня привозили величезну кількість маленьких посилок. Сім'ї були задоволені, що можуть прийти на допомогу близьким, замість однієї великої пачки на тиждень кинувшись відправляти щодня маленькі. Ефект після ухвалення постанови був для влади руйнівним. Зайнятість через внесення до

реєстру величезної кількості посилок і видача їх в'язням вимагали великого апарату, великої команди, і я туди потрапив.

Віддали нам на третьому блоці три невеликі кімнати для видачі. Одна кімната була вся завалена посилками. Ефективність роботи будь-яких команд у таборі вимагала великих зусиль для ліквідації заборгованості. Це також приносило користь ув'язненим, якщо посилки доставляли швидко. Кілька команд із 20 людей працювали тут у дві зміни. Посилочна була відкритою цілодобово, і мені припала нічна зміна.

Через безперервне надходження посилок працювати з обліковим відділом доводилось паралельно вдень і вночі. На кожен посилку двічі на годину посилали кілька сотень карток, на яких, відтак, позначали, в якому блоці наразі перебуває адресат. Часом ставили хрест, який свідчив проте, що в'язень уже мертвий. Після повернення карток працівники сортували посилки, кидаючи їх окремо на полиці для кожного блоку. Пакунки, яким відповідали картки з хрестами, складали пірамідою в іншому куті кімнати. Їх було завжди багато, до того ж, кількість зростала за рахунок посилок для прибулих євреїв французьким і чеським транспортом, котрі здебільшого були одразу вбиті. Немало польських родин надсилали пакунки, не знаючи, що в'язень уже помер, бо, як я вже казав, сповіщення про смерть далеко не завжди приходило вчасно й одразу, деколи із цим зволікали кілька місяців.

Кращі посилки для уже загиблих ув'язнених (здебільшого французів і чехів), що містили вино і фрукти, есесівці вивозили цілими кошиками для свого казино. Скромніші надходження передавались на кухню для в'язнів. Туди ж привозили те, що лишилось після того, як есесівці перебрали «канаду». Усі ці харчі скидали, врешті, до котлів.

У цей період ми їли солодкі супи, ніби облиті парфумами, виявляючи в рідині залишки тістечок, тортів. Одного разу в нашому залі ми знайшли в супі шматки нерозчиненого мила. Іноді кухарі виявляли на дні котла якийсь золотий предмет або монети, що були потай покладені покійним власником до кусня хліба, булочки чи печива.

Співробітники посилкового відділу з чистою совістю з'їдали харчі з посилок померлих колег, як правило, віддаючи на блок хліб і суп ще голоднішим побратимам. При вживанні продуктів із посилок для загиблих потрібно було бути обережними. Їсти їх могли тільки «надлюди», в'язням це було заборонено під страхом смерті. Здійснена одного разу під час перезміни перевірка скінчилась тим, що в кишнях семи ув'язнених виявили білий хліб, вершкове масло і цукор. Усіх їх того дня розстріляли.

Начальником посилкового відділу був есесівець-австрієць, проте як на есесівця цілком терпимий.

Після повернення до попередньої норми для посилок (вагою до 5 кг, з частотою раз на тиждень) пакунки надходили різні, іноді часом цілі валізи; начальник посилкового відділу не перевіряв їх, повертав власникам, обшуки робив поверхові, нібито через відсутність часу, тільки іноді розриваючи упаковку. Блоковий, німецький виродок, роздаючи посилки на блоці, одного разу дістав і забрав з однієї жменю цукерок. Побачивши це, начальник відділу

оформив на ного рапорт і блочного, хоч і німця, тоді розстріляли. У цьому була справедливість...

Я знайшов, як підготовувати колег в інший спосіб. Оскільки працював у відділі посилок у нічний час, переді мною тут-таки, під теплою піччю, сидів есесівський охоронець, який завжди близько другої години ночі засинав. Позад мене лежала велика купа посилок загиблим адресатам. В окремій купі були кращі посилки, підготовлені для відправки до есесівського казино. Зносячи, оформлюючи й перекладаючи посилки, я непомітно брав одну з цієї окремої купи й, доки есесівець солодко хропів, відривав стару адресу і вписував замість неї на посилці адресу нову, що належала кому-небудь із живих табірних друзів. Я мав право офіційно перепаковувати посилки, що були не досить герметичні. Деякі пакунки були зовсім знищені й потовчені, від того ще краще надаючись для такого перепакування. Деяких, утім, не чіпав, просто наклеював нову адресу, яку писав на іншому аркуші паперу. Така посилка йшла, зазвичай, на відповідну поліцію.

Есесівець мав зручну роботу: вночі спав, а вдень був вільним від занять і їздив на велосипеді до дружини, яка жила десь в 20 кілометрах звідси. Всі були задоволені станом речей. Однієї ночі я спробував у такий хитрий спосіб «відправити» вісім посилок, по два пакунки до кожного батальйону, іноді вдавалося менше, іноді навіть більше.

Вранці заявлявся до друзів, яким доправляв «мертві» посилки і говорив, щоб не робили здивованих облич і не витріщались, коли раптом отримують якусь чужу посилку.

У зв'язку зі зміною моєї команди мене перевели до 6-го блоку. Тут, зокрема, на роботі я зустрів кілька колег, яких залучив до нашої організації підпоручника 164, підпоручників 165 і 166.

Наприкінці 1942 року до табору разом з усім транспортом із Кракова привезли Олега, підпоручника 167. Повідомили мене тоді, що це саме герой з Монтелюпіха⁹⁰, якому вдалося одного разу вислизнути з лап смерті, втекти з в'язниці, що у нього тепер два довічних присуди. Проте, вочевидь, він мав клепку, якимось давав собі раду з есесівцями, зокрема вдаючи лікаря і зберігши, таким чином, життя донині. Але тепер його привезли Освенцим, де все геть по-іншому і де його, швидше за все, доб'ють. Я впізнав його, мені імпонував Олегів гумор. Я запропонував йому втечу, яку готував для себе. Це були канали.

План каналів колеги роздобули для мене в будівельному офісі. В ньому позначалось місце для найбільш вдалого проникнення до каналу. Зазвичай втеча тим чи іншим шляхом (дорогою) унеможлиблювалась уже після того, як ув'язнений нею скористався. Влада табору тільки так розумнішала. Тож

---

⁹⁰ Тюрма Монтелюпіх (Краків) – одна з найстрашніших нацистських в'язниць, використовувалась гестапо протягом всієї Другої світової війни для розміщення політв'язнів, жертв вуличних рейдів, дезертирів, а також британських і радянських шпигунів. У період з 1940 по 1944 рр., за різними оцінками, там побувало близько 50 тисяч людей. Одним з основних методів допиту були жорстокі середньовічні тортури. Після війни тюрма стала місцем допиту польських солдатів з Армії Крайової.

приказка «Поляк мудрий після шкоди» напевно може стосуватися й інших національностей.

Таким чином, віддаючи Олькові 167 свій шлях для втечі, я втрачав його для себе, але зараз я ще не визначився і не зважився, а його становище було важке, його необхідно було рятувати. До того ж я мав можливість через нього відправити звіт, тож сподівався, що й для мене випаде ще щасливий збіг обставин. У той самий час до мене підійшов поручник 168 із планом виходу з команди, в якій працював заступником капо. Той нездужав, і тому поручник мав більшу свободу дій. Із власною командою він виходив на виміри в кількох кілометрах від табору.

Я познайомив його з підпоручником 167, план поручника 168 відповідав потребам 167 найбільше, тож останній почав підготовку до втечі з табору. Він переїхав із посылкового відділу до команди вимірників, у якій працював 168, занадто раптово.

У січні 1943 року одного разу вночі сім колег вийшли через есесівську кухню на свободу. Бачачи, що страта схоплених в'язнів через повішення, залякування в такий спосіб надалі не зменшує кількості спроб утечі, влада впровадила новий план. На всіх блоках було оголошено, що за втечу в'язня до табору буде привезена його сім'я. Це дуже нас вразило. Родинами ніхто не посмів ризикувати.

Одного разу, повернувшись до табору, ми побачили двох жінок: симпатичну старшу жінку і дуже милу молодшу. Вони стояли під стовпом із табличкою, на якій був напис: «Безрозсудний вчинок вашого колеги спричинив перебування цих двох жінок у таборі». Це була репресія, покарання за втечу одного з колег. Ми дуже співчували жінкам. Спочатку табір проклинав дурня за те, що власноруч піддав стражданням матір і наречену, рятуючи свою шкуру, але згодом виявилось, що вони мали порядкові номери трохи понад 30 тисяч, тоді, коли поточні найсвіжіші номери в жіночому таборі перевищували позначку 50. Було встановлено, що цих двох жінок узято з табору Райску⁹¹ й поставлено у нас

---

⁹¹ До великих матірних концтаборів належав Аушвіц I, що включав 40 підпорядкованих йому таборів. Аушвіц II знаний також як Біркенау, Райськ. Після того як у 1939 році цей район Польщі був зайнятий німецькими військами, Освенцім було перейменовано на Аушвіц. Першим концтабором в Освенцимі став Аушвіц, який згодом служив адміністративним центром всього комплексу. Його заснували 20 травня 1940 року на базі цегляних дво і триповерхових будівель колишніх польських, раніше австрійських казарм. У зв'язку з тим, що в Освенцимі було вирішено створити концентраційний табір, з прилеглих до нього територій було депортовано польське населення. Це відбувалося у два етапи; перший розпочався в червні 1940 року. Тоді було виселено близько 2 тис. людей, які жили недалеко від колишніх казарм польської армії і будівель тютюнової монополії. Другий етап виселення припав на липень 1940 року, він стосувався жителів вулиць Коротка, Пільна і Легіонів. У листопаді того самого року відбувся третій етап, пов'язаний із районом Засолі. Заходи з виселення тривали і в 1941 році; в березні й квітні були депортовані мешканці сіл Бабіце, Буди, Райське, Бжезінка, Брошковіце, Плави й Харменже. Люди були виселені з території в 40 кв. км, яка була оголошена сферою інтересів табору; в 1941–1943 роках тут були створені підсобні установи табору сільськогосподарського профілю: рибні господарства, птахівницькі й скотарські ферми.

під колоною на кілька годин. Біля колони стояв есесівець, що не уможлиблювало будь-яку розмову з жінками. Однак, в будь-якому разі, не було впевненості в тому, що до табору не привезуть родину, тож більшість колег про втечу забули й думати.

Колеги 167 і 168, однак, не припинили підготовки. Було вже налагоджено контакт із Краковом через цивільне населення. У кількох місцях мав бути підготовлений одяг і зв'язковий. 167 пропонував і мені податись разом із ним. Обговорюючи зі 168 планований ними шлях докладніше, я дійшов висновку, що план має деякі недостатньо пропрацьовані деталі. Двоє есесівців, що ходили з ними на заміри і часом усупереч забороні влади табору заходили до кнайпи для спільного вживання горілки, мали бути напоєні, а відтак схоплені та зв'язані. Передбачалося, що в разі невдачі нашим друзям доведеться вдатись до «мокрої роботи». Тоді від імені організації я висловив категоричний протест. Такий план їхньої втечі міг призвести до великих репресій стосовно інших ув'язнених, організація на таке не могла погодитися. Втеча була мистецтвом, але зробити це треба було так, щоб не спричинити важких наслідків для табору. Тож вирішили приспати есесівців люміналом. Порошок, отриманий зі шпиталю, додавали в горілку, яку пили капо, але це не дало бажаного результату. Люмінал не розчинявся в ній і залишався осад на дні келиха. Тоді вирішили ховати люмінал у цукерках.

Між тим, до Біркенау привезли кілька тисяч циганів і запхали їх до окремо огороженого табору, одразу цілими сім'ями. Потім чоловіків відокремили, а відтак убили у звичний уже в «освенцимський спосіб».

Одного разу колеги в Райску організували дотепну втечу, яку ми назвали «бочкою Діогена». Вітряної ночі, під час страшної зливи кільканадцять в'язнів потай підібралось до паркана з дроту. Вони розсунули драгами дроти вставили в отвір дерев'яну бочку бездна, в якій колись возили їжу. Тепер, однак, вона служила за ізоляцію від струму, тож утікачі безпечно перелізли, мов кішки, через муфту. Влада знову була у гніві. Адже втекло стільки небажаних свідків того, що відбувалося в Біркенау. Після цього випадку вирішили зробити усе можливе й неможливе, щоб утечі припинились. На пошуки, які тривали протягом трьох днів, було кинуто армію. Табір на цей час закрили, не було солдатів на постах – тих, що пильнували й супроводжували колони ув'язнених, які йшли на роботу. Влада використала цей час на боротьбу з вошами у таборі.

Але процес було запущено. Сусіди за номерами 167 і 168 наступного дня після «бочки Діогена» домовилися з організацією щодо здійснення чергової втечі. Відсутність будь-яких можливостей виходу з табору запобігала негайній втечі. До того ж, керівники й капо робочих команд, боячись обурення начальства, проводили обшуки в'язнів. Контролюючи роботу і стан у таборі в цілому, вони шукали те, до чого можна причепитись. У відділі посилок бос і капо запитали тоді, що з Ольком 167, який тут працював, а тепер його немає, поцікавились, чи він, бува, не хворий. Вони побігли до писарського відділу, де їм сказали, що Олько вже в іншому блоці й працює в іншій команді, виконує нову роботу в полі. Зміна сталась без попередження та листівки від Arbeitsdiensta, а це справа

серйозна для політичного відділу. Олегові записали у звинуваченні підготовку до втечі, з метою покарання перевели до штрафної команди.

Шлях виходу каналами готувався про всяк випадок уже давно. Однак він був не з легких. Мережа каналів, зображена на каналізаційному плані, розгалужувалась у різних напрямках і складалася, головним чином, із труб діаметром 40–60 сантиметрів. Тільки у трьох напрямках від зручного для мене люка (поблизу 12-го блоку) ішли канали заввишки 60 см і завширшки 90. Я навіть намагався одного разу зайти й відкрити решітки на колодязі, що перешкоджають увійти до каналу одразу. Але не я один цим цікавився. Маршрут був відомим і багатьом іншим колегам. Я уклав із ними угоду, а саме зі 110 та 118. Було ще кілька інших, які накинули оком на ці канали. Але у підсумку мало значення те, у кого більший вплив (щоб ними скористатись).

Перед останнім табірним Різдом на свободу мала вийти група *arbeitsdienst*, але дуже бажав також і 61. Я вказав йому цей шлях і був шанс, що він разом із кількома іншими ув'язненими цієї святкової ночі таки вибереться на волю, адже, як правило, пильність варти на такий час знижується. Але саме в новорічний вечір другу ялинку встановили зовсім поруч із тим місцем, де був вихід, внаслідок чого це місце було дуже добре освітлене.

Коли пізніше я працював у нічній команді відділу посилок, вхід до колодязя був дуже близько. Вночі, після вдягання робочого костюма на 3-му блоці, я двічі залазив до смердючих каналів. У шахті були решітки на петлях, що зачинялися колись на замок, а тепер були зламані й занурені в болото, згори вони мали вигляд, наче закриті. Від цього місця зручніші й ширші канали відходили у трьох напрямках.

Один канал ішов між блоками 12 і 13, 22 і 23, повертав ліворуч і йшов попід кухнею, а далі, за останньою вежею біля 21 блоку, робив поворот праворуч і доходив до покрівельного люка аж за залізничною трасою. Цей канал був дуже довгий, близько 80 метрів. Його значною перевагою був безпечний вихід, а недоліком – сильна забрудненість і сморід. Я проліз усього 60 метрів, щоб дослідити можливості переміщення в ньому, і геть змучений виліз назад. Була зовсім темна ніч, я був з голови до п'ят у нечистотах. Мився і міняв білизну в 3 блоці. Зізнаюся, що на деякий час я навіть втратив бажання тікати.

В іншому напрямку канал був сухішим і просуватися було значно легше, до того ж він був помітно коротшим. Канал простягався між 4 і 15, 5 і 16 блоками, далі тягнувся до 10-го, 21-го і нікуди не звертав. Він ішов угору, нечистот і води, що надходили з блоків, ставало все менше. Але вихід із каналу був на відстані двох метрів до вежі вартового. Пливу, якою він був прикритий уже ззовні, за парканом, побратими навіть підготували вдень, коли працювали за табором, біля ями з гравієм. Проте без значних зусиль і деякого шуму її неможливо було підняти, до того ж в ночі шей вартові стояли на своїй вежі поруч.

Залишався третій напрямок, найкоротший 40 метровий канал, що був продовженням попереднього. Він був значною мірою заводнений, проходив між блоками 1 і 12 і виводив за межі дротяної огорожі якраз між комендатурою і новобудовою. Вихід був безпосередньо на шосе, тобто досить помітний,

особливо з головної вартової вежі, й добре освітлювався. Саме тут і встановили другу ялинку. Проте в день, на який запланували втечу, вона вже не з'явиться.

Був ще під землею так званий «підводний човен», за яким не припинявся нагляд, але я його геть не включав до своїх планів. У підсумку я міг уже ризикнути, зважитись, але все ж поки що тримався думки, що на той час втеча була неактуальною.

Одного разу ввечері ми дійшли висновку, що війна проти нас була регулярною. Новини надходили, як правило, з політичного відділу, з комендатури, з медичного відділу, їх приносили есесівці, що на двох стільцях сиділи, а затим передавали в'язням через фольксдойчів чи рейхсдойчів, що працювали в нас. Деякі з есесівців були колись підofiцерами Війська Польського, які явно хотіли дати нам зрозуміти, що в разі чого вони підуть із нами і дадуть нам навіть ключі від складів зброї. Однак ключів від них не стали вимагати, оскільки ті давно вже були зроблені у слюсарні наших колег. Однак ці польські підofiцери були дволикими і слизькими типами. Хоча неодноразово надавали нам правдиву інформацію щодо дій влади табору, проте не заслуговували на цілковиту довіру.

Мабуть, Грабнер не мав до свого оточення довіри, тому намагався тримати в цілковитій таємниці рішення щодо кандидатів до запису в поїзду. Ділився тільки з Палітшем.

7 березня 1943 року ухвалили наказ про заборону виїзду з блоків. Прислали мешканцям список на блоки, після чого двері були зачинені на ключ. На блоках почали викликати по номерах в'язнів поляків, наказали їм збиратися для транспортування. Викликали номери тільки тих в'язнів, що мали завершені справи і до яких політичний відділ не мав претензій. Транспорти повинні були піти в інші табори, кажуть, набагато кращі за Освенцим. По секрету ми дізналися, що перші транспорти підуть в кращі табори, а подальші – у гірші.

У кімнатах панував різний настрій. Дехто радів із того, що їде до кращих таборів і не буде розстріляний тут, інші хвилювалися, що лишаться й можуть бути страченими через деякі не закриті справи. Були навіть дуже незадоволені через виїзд, адже після найважчих років тут отримали пристойну роботу, добру посаду, а після переїзду знову доведеться стати новоприбулим (zugang), підпасти під жорсткий відбір, не знаючи, чи вдасться ще раз виплисти на поверхню. Переважала думка, що варто їхати, бо ніде не буде такого пекла, як тут. Окрім того, ніхто й не зважав на нашу думку при доборі кандидатів на відправлення. Якби це було вдень і блоки були відкриті, можна було б якось повпливати. Хто хотів залишитися, міг би, наприклад, захворіти, але все відбувалось вночі, тож нічого не можна було вдіяти.

Моє ім'я зачитали відразу ж: у першу ніч відбору, з 7 на 8 березня. Нам було наказано взяти речі й перенести до 12-го блоку, що був абсолютно порожнім, туди ми й подалися. Пізніше зайняли ще 19 блок. номери зачитували протягом трьох ночей (7, 8, 9 березня), нас було близько 6 тисяч. 12 і 19 блоки були закриті на ключ, тож спілкуватись можна було лише через вікна.

На сходову клітку приходив лікар 2 і через скло у дверях подавав знаки про те, що я маю захворіти, якщо хочу лишитись. Враховуючи ступінь

конспіративності роботи необхідність надходження на волю правдивої інформації про стан в'язнів, було над чим міркувати. 10 березня о 6-й ранку нас усіх вишикували в колону по п'ять в'язнів на червоному провулку. Тут проводили огляд в'язнів і аналіз стану їхнього здоров'я. Усі вони були відібрані для від'їзду політичним департаментом із залученням комісії, що складалася з німецьких військових лікарів.

Я стояв поруч із полковником 11 і Казьом 39. Мозок мій працював гарячково, роблячи підрахунок, хто їде, хто залишається. Команда колег, з якими працював, була серед тих, хто їхав. Схилявся до того, щоб приєднатись.

Медична комісія була відверто здивована з гарного самопочуття, добре розвиненої мускулатури і взагалі задовільного фізичного стану відгодованості в'язнів-поляків (за винятком новоприбулих Zugang), хитали головами і говорили: «Як вони мають тут такий добрий вигляд?..» Посилки й «канада» мали значення, але головним чином на нашому стані позначалась робота організації.

Моїм завданням була безперервна робота тут, у серці організації, тобто я мав лишитись. Ким би, однак, я був? Я почав із деким обговорювати це питання. Полковник 11 і Казьом 39 раділи, що їдуть. Їх відправляли до Бухенвальду – мабуть, одного з кращих на загальному тлі таборів. Мій друг полковник 11 вважав, що мій обов'язок – залишитись і надалі в цьому пеклі. Я мав достатньо часу на роздуми. Міркував дуже довго, оцінюючи все тверезо. Ми стояли протягом усього дня й більшої частини ночі. Наша з полковником 11 і підпоручником 61 черга підійшла близько другої після опівночі. Набагато раніше я прийняв рішення спробувати залишитися в Освенцимі. Через колегу 169, який мав можливість переміщення, я отримав з лікарні (НКВ) пасок для фіксації грижі, якої зовсім не було. О другій ночі всі члени комісії були вже потомлені. Полковник 11, старший від мене на кілька років, порівняно зі мною був худорлявим. Однак комісія визнала його спроможним до роботи та транспортування. Але коли я стояв перед лікарями голий і з накладеним на вдавану грижу паском, вони заперечливо замахали руками і сказали: «Weg! Таких нам не треба!» Внаслідок цього я уник переїзду.

Я зайшов до 12-го блоку і зареєструвався там з карткою про звільнення від транспортування. Опісля повернувся до 6-го та спокійно ліг до власного ліжка, а наступного дня взявся до звичної роботи в посилочній.

11 березня після відмови в переїзді нездатним до роботи, а також авантюристам, що таких вдавали, було вивезено понад 5 тисяч здорових поляків.

Із головної облікової служби до посилочного відділу надіслали точний список із номерами ув'язнених, щоб пізніше забезпечити передачу їм посилок на нове місце призначення. Саме тому ми вирішили, що ці п'ять тисяч колег-поляків поїхали в п'яти різних напрямках, приблизно по тисячі до кожного з найвідоміших таборів: Бухенвальд, Неенгаме, Флосенберг, Грос-Розен, Заксенгаузен.

Але представники ядра організації зуміли уникнути транспортування: ми працювали й надалі.

Проте відбори мали продовжитись. Тиждень потому, першу ж неділю, ми були зненацька заскочені новиною. Щоб уникнути поспіху та метушні

напередодні відправки транспортів, було вирішено робити все зважено і тверезо, щоб забезпечити нашим колегам відмову. Поляки, котрі лишилися в таборі, мали в ті дні постати перед комісією лікарів, яка ставила навпроти кожного номера букву «А» або «В», що означало категорію стану здоров'я, спроможність чи неспроможність до роботи. Це було неприємною несподіванкою, оскільки зводило майже до нуля шанси схитрувати чи обдурити лікарів.

Я теж міркував, що робити із собою. Отримати «А» – означало податись першим же наступним рейсом уже до гіршого табору, бо до кращих раніше не поїхав. Після отримання категорії «U», як свідчили, чекала подорож до Дахау, де хворі матимуть кращі умови в лікарнях. А проте, знаючи тодішню табірну владу, я був переконаний, що з такою позначкою радше потрапиш до газової камери. Треба було знайти якийсь вихід. У будь-якому разі я вирішив більше не використовувати пасок. Внаслідок цього комісія лікарів відпустила без детального перегляду, поставивши в реєстрі навпроти мого номера літеру «А».

Я мав вигляд здорового. Німецькі військові лікарі, дивлячись на прекрасно розвинені тіла поляків, дивувались, голосно коментуючи: «Із них можна було б створити полк». Тепер, ставши матеріалом для вивезення, я мав щось зробити з собою, уникнути «гірших таборів». Есесівські керівники команд, які були відповідальні за один із робочих відділів, охоче пропонували поляків-фахівців. Вони завжди воліли працювати з поляками, які були найкращими спеціалістами. Однак, у зв'язку з розпорядженнями влади в цей період, робити це в ширшому масштабі було неможливо. Важко було зробитись професіоналом посылковому відділі. Проте все-таки вдалося завдяки лікарю 2 й колезі 149 переконати керівника відділу залишити мене, як незамінного робітника. Я знову уник відправлення до нового транспорту, який відійшов двома етапами (11 і 12 квітня 1943 р.), обидва з яких – до Маутхаузену. Тоді було вивезено 2,5 тисячі поляків. Отже, загалом у березні та квітні того року відправили 7,5 тисяч здорових поляків.

Після цього я вирішив, що подальше сидіння тут уже занадто небезпечне, обтяжливе й безглузде для мене. Після більш ніж 2,5 років я почав з нуля налагоджувати роботу з новоприбулими людьми. 13 квітня спустився до підвалу 17-го блоку, де в окремій кімнатці працював капітан 159 з варшавської Комендатури. Я міг його впізнати, оскільки той був мені раніше показаний розстріляними підпоручником Стасіком 156 і майором 85. До цього часу в мене не було з ним розмови, бо капітаном опікувався 138 член нашої організації. Тож це була наша перша розмова. Я сказав таке: «Я сиджу тут два роки і сім місяців. Я вів тут роботу. Проте останнім часом не отримував жодних розпоряджень. Наразі німці вивезли наших найкращих людей, з якими я працював. Тож треба починати все з самого початку. Я вважаю, що подальше моє сидіння тут не має сенсу. І тому готуюсь до втечі». Капітан 159 спантеличено подивився на мене і сказав: «Ну так, я розумію пана, але чи можна, коли захочеться, приїжджати і виїжджати з Освенциму?» Я відповів: «Можна».

Звідтоді всі мої зусилля були спрямовані на пошук найбільш вдалої дороги виходу. Потім я поговорив з майором 85, який тоді був у лікарні у лікаря 2, як хворий, відпочиваючи там, і таким чином ухилився від перевезень, адже

хворих поки не приймали. Однак він мав категорію «А». Мені вдалося його ще перед втечею влаштувати на роботу до відділу посилок. Я прийшов до нього з питанням як до знавця прилеглої до Освенциму території, поцікавився, який би він порадив напрямок для втечі. Зигмунд подивився на мене з недовірою і сказав: «Я би це хтось інший говорив, подумав би, що знущається з мене, але якщо це ти, то вірю, що таки втечеш. Я ішов би на Тшебіню, Хшанів. Я показав йому витягнуту з-за пазухи карту місцевості навколо Освенциму (масштаб 1:100000), отриману від 76-го. Я збирався йти в напрямку на Кенти. Попрощалися сердечно. Роль лідера організації на випадок активних дій у разі повстання я довірив йому і Богданові.

Я відвідав колегу 59 і довірив йому організаційну справу організації. Він мав співпрацювати з відважним полковником 121, який був загальним керівником, а також із колегою 59.

Тепер уже треба було втікати... і це правда. Завжди є деяка різниця між тим, що треба зробити, і реалізацією цього. У продовж багатьох років я працював над поєднанням цих речей. Але насамперед я був віруючим і переконував себе, що якщо Бог захоче допомогти, то в будь-якому разі вийду. Була ще одна причина, яка прискорила прийняття мною рішення. Я дізнався через лікаря 2 від новоприбулих, які приїхали з в'язниці Пав'як, що 161, який втік разом із *arbeitsdienst* з Освенциму, був спійманий у Варшаві й ув'язнений у тому ж таки Пав'яку. Не мав до цієї людини довіри через чутки щодо його минулого, через збирання ним золотих коронок із зубів померлих, а також через ту історію з «дипломами», які він намалював в організації для полковників 121 і 59. Я брав до уваги те, що він задля порятунку власного життя може піти на співпрацю з німцями і почати шпигувати в таборі. На цю тему я розмовляв з лікарем 2, колегою 59 та колегою 106, я дотримувався думки, що ті члени керівництва організації, про яких він знав, мусили звідси вийти.

Ще в середині березня мій приятель по роботі, 164, повідомив, що один із наших колег, якого я знав візуально, Ясик 170, збирається вийти з табору, і якщо я бажаю відправити звіт, то можна через нього. Я зустрів Яська, він мені відразу сподобався. Він імпонував мені завдяки завжди усміхненому обличчю й невдаваній щирості. Одне слово, він справляв враження першокласного компаньйона. Я розповів про переваги водотічних каналів як можливого способу втечі з табору і цікавився, чи він має намір це зробити. Він відповів, що їздить на сільськогосподарському автомобілі до однієї з пекарень у містечку по хліб, не раз бачив велосипеди пекарів, які стояли поруч із нею. Він вважав, що може сісти на цей велосипед і поїхати «на вар'ята».

Проте я наполегливо радив йому не робити цього. Через деякий час він прийшов зі звісткою про те, що якби вдалося дістатися до пекарні, то можна було б відкрити величезні важкі та окуті залізом двері, які там є і складаються з двох половин. Щоб придивитися до дверей краще, він на кілька днів переїхав з дозволу капо свого команду (*Brotabladung-kommando*⁹²) до пекарні нібито під приводом бажання поїсти хліба. Ясик важив тоді 96 кг, але капо любив його як старого працівника і приязну людину.

---

⁹² Робоча команда, відповідальна за перевезення хліба з пекарні до табору.

Був кінець березня. Після п'яти днів перебування в пекарні Ясик повернувся зі зміненим рішенням. Робота там була дуже важка. Протягом п'яти днів він скинув 6 кілограмів. Але, що гірше, переконався, що двері неможливо відкрити. Потужний замок, який був розташований в одній їх половині, входить при закриванні ключем до іншої половини. Можливо, нам би не завадило, коли б ригелі засуви із обох частин дверей (всього 4) відкрились, але був цей фіксатор, розміщений із зовнішнього боку, який при зачиненні дверей єднав обидві половини. Важка робота й наявність цього фіксатора знеохотили Яся. Деякий час ми оминали розмову про пекарню і повернулися до обговорення втечі шляхом каналів.

На той час у таборі впровадили нові правила. У перші роки в нас було три перевірки щоденно. Поруч з іншими жорстокими й примітивними способами вбивства використовувались тривалі стояння при перевірці – один із найпростіших і найдієвіших методів. Потім такого роду способи замінили «культурнішими», наприклад, отруюючи газом і фенолом тисячі щодня. Врешті-решт кількість щоденних жертв в газових камерах сягнула восьми тисяч. Цей «окультурений» процес виключав убивство кийками. Було вирішено, що тихе вбивство під час перевірки і «стійки» в'язнів є недолугим, бо давало мізерний результат порівняно з таким самим тихим вбивством за допомогою газу, тож у 1942 році було скасовано обідню перевірку. З того часу в таборі проводились лише дві перевірки. У неділю, як і раніше, перевірка була одна – о 10:30.

Навесні 1943 року було припинено ранкову перевірку і запроваджено цивільний одяг для в'язнів, якого після вбивства газом було сотні тисячі. Цивільний одяг із намальованими червоною олійною фарбою смугами уздовж спини піджака, на талії і на штанях носив в'язень, який працював всередині табору, по цей бік дроту. Всі, хто працював на вулиці й виходив за паркан, окрім капо і унтеркапо, не мали права його носити.

В будь-якому разі, між «тепер» і «колись» була величезна різниця. Тепер колеги спали на ліжках. Укривались пухнастими ковдрами, які отримали з «канади» після газового вбивства людей, що прибули з Голандії. Ті, що залишалися в таборі, вранці йшли на роботу в прекрасному шерстяному цивільному одязі, вкритому яскравими смужками, мов чиновники до офісу, без стояння на перевірці. В обідню перерву також відмінили таку перевірку, як я вже згадував. Лишилась тільки одна вечірня, яка вже була не такою виснажливою. Ми не стояли довго, навіть день втечі трьох колег цього не відбулося. Виявили, що троє товаришів відсутні, проте «стійку» не організували, що всіх здивувало. Натомість ретельно шукали втікачів, не бажаючи мати свідків на волі.

Вони намагалися забезпечити те, щоб жахлива думка про Освенцим, яка зовні вже переважала, радикально змінилась на краще. Тоді було оголошено, що концентраційний табір буде перейменовано на робочий (Arbeitslager), в будь-якому разі ми вже не були свідками биття. Так було, принаймні, у нашому таборі.

Згадую табірну подію в часи 1940 - 1941 років, коли есесівець у нашій присутності впадав раптом у лють і вбивав двох в'язнів, а потім звертався до нас, бачачи наші погляди, раптом виявляв бажання виправдатись і швидко видушував

із себе: «Das ist ein Vernichtungslager!»⁹³. Тепер убивці намагалися всіма способами замести всі сліди, можливо, і в пам'яті людській, що могло коли-небудь стати можливим. Цікаво, як можна стерти з пам'яті картини роботи газових камер і шести крематоріїв?

Нічого, однак, не змінилося у ставленні до в'язнів, яких зловили під час утечі. Знову повісили двох на площі для залякування їхніх імовірних послідовників. Ми дивилися тоді з Ясем один на одного і казали самі до себе: «Ну, що ж? Обидві сторони будуть намагатися. Ми будемо намагатися втекти, а вони нехай намагаються зловити».

Коли Ясик вже трохи відпочив після кількох днів роботи в пекарні, я запитав його, чи можна було б зняти цього проклятого крючка з дверей? Ясик пояснив, що все-таки можна, тому що він був прикріплений гвинтом і гайкою на дверях із середини. Протягом наступних днів Ясик, вивозив хліб із пекарні, зробив усередині свіжої буханки відбиток гайки і ключа від колодки, якою було закрито вікно в пекарні в тому залі, де складала випечений хліб. Відбиток показав, що гайку зробив знайомий Яся, який працював слюсарем в *Industriehof I*, а ключ до замка – у тій слюсарні мій колишній співробітник із ТАР у Варшаві, хорунжий 28. Обидва ключі були готові протягом доби. Ясько ретельно перевіряв, чи підходять. Ключ від колодки був зроблений про всяк випадок, адже відкрити вікно, на думку Яська, було майже неможливо.

Від часу виготовлення ключа і до втечі було ще дуже далеко. На шляху до волі ми зробили один маленький крок. Перш за все, ми обидва повинні були знаходитись у пекарні, а щодо мене, то я міг там з'явитися тільки за мить до втечі, адже вони відразу побачили б, що я не фахівець у пекарській справі, а робота вантажника мішків з борошном була зайнята і до неї більше нікого не допускали. Окрім того, час перебування в пекарні (якби я туди потрапив) мав бути дуже невеликим, а я не міг надовго вийти з посилкового відділу, куди мене нещодавно призначили як дуже необхідного робітника. Самовільне залишення робочого місця могло розцінюватись владою, як спроба втечі, що могло призвести до мого заслання до штрафної команди, як це трапилось з Олегом 167.

Після хвилини роздумів про перешкоди на шляху через пекарню почав розмірковувати про можливість скористатись каналами, однак і тут було важко прийняти рішення... Тож я знову повертався в роздумах до пекарні. Проте врешті ми з Яськом твердо вирішили тікати саме через неї. Необхідно було усунути наявні перешкоди, при цьому забезпечивши проникнення туди в час нічної зміни і в моєму випадку тільки на одну ніч. Цього було достатньо.

Нічого не кажучи навіть Яськові, я пішов до 92, товариш якого після Метика був тепер *arbeitdienstem*. Через нього, приховавши кінцеву мету, я домовився щодо подальшої роботи Яська в пекарні, кажучи, що він насправді є пекарем за професією, тож незрозуміло, чому він працює в різних командах і має старий номер (давно знаходиться таборі).

Наступного дня Ясик прибіг до мене й повідомив, що не знає, яким чином отримав картку в пекарню, що капо стурбований його відходом і був незадоволений, але якимось змирився. Я розповів, звідки взялася картка, і Ясик

---

⁹³ « Це табір смерті».

пішов працювати до пекарні на постійній основі. Через кілька днів він був «старим» пекарем. Капо пекарні, чех, якому Ясик сподобався завдяки почуттю гумору й силі, призначив його на посаду свого заступника, унтеркапо із задоволенням погодився на те, що сам буде приходити вдень, а Ясик у нічний час.

До Великодніх свят лишалось усього кілька днів... Ми вирішили використати їх по максимуму, бо це час, коли есесівці, капо й будь-які представники влади табору під впливом горілки будуть у розслабленому стані й втратять пильність. Колись за запах горілки, який було чути від кого-небудь з капо, Фріц або Аумеєр саджали їх до карцеру, але часи змінилися. І тепер офіційно не можна було пити горілку під страхом ув'язнення в карцері, а також під загрозою потрапляння до штрафної команди, не можна було мати стосунків із жінками, але й тут було послаблення щодо порушення наказів. Не тільки солдати, а й ув'язнені мали стосунки з німкенями у формі СС, які тут були владою для жіночого табору, а рекрутували їх іноді з вуличних жінок, тож в'язні під час маршу з роботи мали можливість налагодити стосунки з есесівками. Деякі в'язні, що зустрічалися з есесівками, в основному з капо або блоковими, сиділи в карцері, уникаючи штрафних команд тільки через добру репутацію, яку вони мали серед представників влади табору. Між іншим, за подібні правопорушення у карцері сидів блоковий 171. Через послаблення контролю в таборі ув'язнені тепер встановлювали тривалі контакти з жінками. Створилися пари, й мали місце навіть романи. Есесівці теж не були вільні від подібних злочинів. Протягом кількох місяців усі спостерігали безпрецедентний процес: есесівців без ременів виводили двічі на день на півгодинні прогулянки з нашого карцеру на 11-му блоці. Їх закрили за стосунки з жінками.

Загалом за такі правопорушення, як стосунки з жінками, що належать до раси «не людей» німцям загрожувала набагато страшніша кара – спеціальний кримінальний табір для есесівців, до якого потрапив за роман із єврейкою Каті сам Палітш і був засуджений на багато років. Але це сталося значно пізніше. А наразі застосовувалися м'якші заходи щодо покарання у вигляді карцеру або ж узагалі іноді їм це сходило з рук, адже тут була змова, і вибір жінок у Райску був законспірований у межах їхнього кола. На додаток, комендант теж мав грішки. Ним заволоділа «золота лихоманка». Дуже обережно співпрацюючи з Еріком на шкіряному виробництві, він збирав золото, коштовне каміння й цінні предмети, а в разі жорсткого покарання міг побоюватися помсти репресованого есесівця у вигляді рапорту на себе. Тож комендант намагався закривати очі на такі проступки своїх підлеглих.

А «золота лихоманка» для в'язня завжди закінчувалась його смертю в карцері. Забравши золото у в'язня, яке він тримав у сховку, есесівці, як правило, вбивали його, щоб позбутися свідка, і вже ніхто не міг вказати, скільки золота вони в нього взяли. Гинули всі, без огляду на національність. Також тут загинули двоє німецьких виродків блоковий 22-го блоку й капо Вальтер.

Втекти з нами бажав підпоручник 164, але через страх за життя родичів відмовився. Він надав нам їхню адресу у місті Z. Писав, завуальовано

попереджаючи про відвідини людей від нього, і дав нам зустрічний пароль для своїх і контакт з організацією в місті Z.

У посилкового відділі я перейшов працювати з нічної зміни на денну. Паска припадала на 25 квітня. Погода була прекрасна, сонячна. Як завжди навесні, коли пробивалась із-під землі трава і на зміну брунькам на деревах приходили листочки та квіти, найбільше бажалось вийти на свободу.

У Великодню суботу, 24 квітня, в посилкового відділі зранку я поскаржився на головний біль. Після обіду не повернувся до роботи. У блоці також скаржився на біль у суглобах і ногах. Блоковий, досить спокійний німець, завжди ввічливий до співробітників посилкового відділу, почувши про характерний біль, висловив тривогу: «Du hast Fleckfieber. Geh schnell zum Krankenbau!». ⁹⁴ Я вдав із себе пригніченого і нібито неохоче пішов до лікарні. Там зустрів Едика 57. Я сказав йому, що мені потрібно бути в лікарні, найкраще в тифозному блоці (він був там завідувачем складу), за умови, що він допоможе мені влаштувати нелегальний вихід із блоку на пару днів. Едик довго не думав: у роботі завжди був готовий на все.

У Великодню суботу по обіді приймальне відділення вже не працювало. Едик сам оформив усі формальності, пов'язані з прийняттям через «швидку допомогу» до тифозного (28-го) блоку і через відсутність обслуги сам відвів мене як хворого. Тут, уникнувши звичайної процедури купання і прийому речей хворого, помістив мене до окремої кімнатки на першому поверсі, де я розташувався й залишив свої речі під наглядом колеги, на якого вказав Едик. Потім він відвів мене до палати на першому поверсі, де комендантом був 172. Там знайшли ліжко, й Едик віддав мене під опіку 172, який мене пам'ятав із часів моєї хвороби. Тепер він думав, що це рецидив висипного тифу, але я на хворого в цілому не скидався. Він махав головою, але ні про що не питав ані мене, ані Едика. З Едиком попрощався, вдячно потис руку і заявив, що вранці я мушу піти.

У неділю, в перший день свята, пекарня не працювала, але в понеділок вже розпочалася праця. Треба було вийти і стати до роботи на початку дня, щоб не викликати підозр (психологічний момент), що під час свята відбулася якась зміна в робочому складі.

В ніч із суботи на неділю я спав у кімнаті 20-го блоку й мені наснився незвичний сон: я забігаю до якогось сараю, де стоїть гарний кінь; якби я не був кавалеристом і не знав масті, то сказав би так: білого кольору, як молоко. Я швидко накидаю сідло на танцюючого на прив'язі коня, хтось приносить мені бігом попону, підтягую зубами попругу (мій звичай із 1919–1920), сідаю в сідло й виїжджаю з сараю. Дуже вже знудьгувався за конем...

Неділя, Великдень. Я лежу в ліжку, як і раніше, в 20 блоці. Час від часу приходять Едик, щоб дізнатися, що мені потрібно. Після обіду я вирішив поговорити з ним. Едик, привезений сюди ще молодим хлопцем, після двох років перебування в Освенцимі досяг двадцяти. Зловили його з пістолетом у кишені. Він думав, що можуть вже не випустити з Освенциму. Іноді він говорив мені: «Пане Томку, на вас тільки сподіваюся...» Після обіду в неділю я сказав йому: «Едик, що тут багато говорити, я втікаю з табору». До лікарні я потрапив із

---

⁹⁴ «У тебе тиф. Йди швидко до лікарні».

допомогою Едика, оминаючи всі формальності, без карантину і всупереч правилам, потрапив до 15-го блоку, а не до 6-го, з якого я прийшов. За такі порушення Едик мав би неприємності. Я запропонував йому втікати разом із табору.

Едик думав всього кілька хвилин. Навіть не спитав, яким шляхом. Вирішили, що йдемо разом.

Коли Ясик підійшов під вікно і сказав мені, що завтра вранці я повинен втекти і бути в 15-му блоці, відповів, що все чудово, але сам не буду втікати, тільки з Едиком. Ясик схопився за голову, але за мить, дізнавшись, що Едик – надійний хлопець, повернувся до своєї завжди веселої міни сказав: «Ну, і, що тут вдієш?»

У той вечір Едик розіграв авантюру із блоковим, сказав, що тут немає місця для поляків, що не хоче більше тут бути і завтра виходить до табору. Німець-блоковий, що був прихильним до Едика, почав його заспокоювати, кажучи, що не бачить ніякої необхідності, що має хорошу посаду комірника і взагалі його не пустить, бо чому той має десь працювати на поганих посадах, адже тут мало роботи і вдосталь харчів. Едик, однак, не дав себе переконати. Він постійно стверджував, що не буде, адже він як поляк отримує завжди знущання над собою. Нарешті блоковий втратив терпіння і сказав: «Ну то йди, ненормальний, куди хочеш!»

Цю розмову було чути в кімнаті, де я лежав. Протягом короткого часу до 172 прибігали штабові й шпитальні медбрати з усього блоку і питали один одного, що з Едиком сталося, що кинув таку гарну роботу. Бачили, що той до мене приходив, і запитували, що він мені говорив, чому він іде з блоку. Я сказав, що не дивно, адже молодий, нерозважний.

Ніч із неділі на понеділок я провів на тому самому ліжку, знову снилися коні. Я бачив віз, на яким сиділо кілька із наших колег, що був запряжений парою коней, але перед нею в упряжці було ще троє коней. Вони йшли жваво. Віз заїхав раптом до в'язкого болота. Коні ледве його тягнули, але зрештою витягли на тверду дорогу, і той далі покотився швидко.

У понеділок вранці, на другий день свята Едик приніс мені картку «Zettel»⁹⁵, що дозволяло перехід до 15-го блоку. Хлопець теж мав таку картку. В отриманні карток Едикові допоміг колега 173. Я встав із ліжка, одягнув убрання, яке лежало в маленькій кімнатці поруч із залом, і ми з Едиком пішли до 15 блоку. Ми увійшли до кімнати писаря, щоб зареєструватися у блокового німця. Настрій тут був святковий. Блоковий, мабуть, після горілочки, грав із завзяттям у карти з капо. Ми встали по команді «струнко» і відзвітували за статутом, ефектно, про своє призначення до цього блоку. Блоковий сказав німецькою:

– Відразу видно, що старі номери. Приємно слухати, як звітуються, – сказав він, просявши. Але раптом поморщив чоло: – Ви чому до мого блоку?

– Ми – пекарі.

– Ах, пекарі, ну, добре, – сказав блоковий, одночасно позираючи на свої карти.

– А капо пекарні вже знає про це?

---

⁹⁵ Направлення

– Jawoh. Ми з капо вже говорили. Він нас візьме на роботу.

Капового пекарні ми ще не бачили, але якщо вже вирішили вводити владу табору в оману, то продовжували дурити далі.

– Ну, добре, дайте Zettel і йдіть до кімнати.

Ми передали картки, які принесли з 20 блоку до 15, й пішли до кімнати пекарів. Там на нас уже чекав Ясик, але свідомо не підійшов одразу. Ми зупинилися перед капо і сказали, що ми пекарі, що вміємо працювати в механічній пекарні (яку вони збиралися запустити), як пекарі ми перейшли до 15 блоку й блоковий нас знає (дізнався, щоправда, щойно), що ми є старими номерами в його команді йому не буде соромно за нас. Капо, який сидів за столом, мабуть, був здивований і не визначився, але перш ніж він прийняв рішення, Ясик уже почав йому щось нашіптувати на вухо й посміхатися. Капо теж посміхнувся, але нічого не сказав. Потім Ясик передав нам, що він сказав: «То є два фраєри. Вони думають, що в пекарні хліба наїдяться і що у нас це така легка робота. Капо, дай мені їх до нічної команди, а я їм влаштую таку школу, показавши свій великий кулак, що їм після першої ж ночі обридне пекарня».

Між тим, ми вручили каповому під час нашого першого знайомства яблуко, цукор, варення, які я отримав посилкою, що надіслали з дому. Капо дивився з посмішкою на Яська, потім на яблуко і цукор. Може, гадав, що отримуватиме від нас щось із посилок у майбутньому. Потім поглянув на нас і нарешті сказав: «Ну, подивимось, які з вас пекарі».

Дзвін на перевірку, який на святковий день припадав на 11:00, урвав подальшу бесіду з каповим і відклав перемовини з Ясем. Перевірка пройшла без перешкод і плутанини. Наразі кількість в'язнів у таборі збігалася з реєстром. Стоячи в строю, я думав про те, що якщо все піде так, як ми плануємо, то це моя остання перевірка в Освенцимі. І я підрахував, що у мене їх було близько 2,5 тисяч у різні роки на різних блоках. Так, курс у таборі постійно змінювався на більш м'який.

Після перевірки ми втрьох зібралися на верхніх ліжках у кімнатах пекарів і говорили вголос про речі нейтральні або про посилки з продуктами харчування, тому що навколо сиділи незнайомі в'язні. Час від часу, однак, вели розмови на принципові теми. Ясик, який з Едиком відразу подружився, вдав, що зацікавився нами через наші святкові посилки. Мова йшла про те, щоб сьогодні йти на ніч у пекарню, тому що становище, яке ми забезпечили, ввівши в оману владу, не могло зберігатись довго. Окрім того, я мав бути невидимим для ув'язнених друзів з 6-го блоку і для співробітників посилкового відділу, бо вони бачили мене здоровим у таборі, а це повідомлення привернуло б увагу капо і керівника посилкового відділу, що могло б забезпечити мені таку саму долю, яка спіткала Олега. Можна було ще очікувати розмови між каповим і блоковим, які нас не знали. Треба було діяти швидко і подолати перешкоди.

До пекарні на вечірню зміну ходило вісім в'язнів. Було встановлено, що стільки туди й потрібно на ніч. Так було написано в Blockführerstube на воротах, і цього не можна було змінити. В будь-якому разі ми не могли. На нічній зміні працювали в'язні, які до пекарні нікого не пускали. Позитивним моментом було те, що Ясик уже входив до цієї зміни, але зараз слід було забезпечити ще два

місця. Як переконати пекарів, не викликаючи їхніх підозр, щоб не йшли сьогодні в ніч на роботу, а поступилися місцями нам? Вони побоюватимуться, що ми хочемо зайняти їхні посади. Хто знає, може, ми хороші пекарі (не стверджували, що ми ними не є) й капо їх викине з пекарні, а нас візьмуть на постійній основі. Ми пояснювали їм, що відкривається механічна пекарня й потрібні будуть усі, наполягали, що ми є старими номерами і маємо можливість знайти собі іншу роботу, тим більше, вони ж запевняють, що тут зовсім не так добре і легко. Тож ми підемо тільки один раз, подивимося, яка це робота: якщо більше не захочемо, знайдемо собі інше місце. Важко наводити тут всі аргументи і способи, якими ми скористались, щоб отримати місця, але в той самий час, ми повинні були прикидатися, що це не від нас залежить, на додачу, ми ділились із ними цукром, пряниками, яблуками. Ми роздали всі посилки, які мали, за винятком маленької коробочки з медом, яку я отримав з дому. Справа просувалась дуже повільно.

Вирішили давно, що з пекарні повернутися ми не можемо, адже всі (за самовільну зміну команди) потрапимо до штрафної, окрім того, в пекарні виявиться, що ми не пекарі й більше до такої роботи нас не візьмуть, а капо викине з команди. Тому, щоб не повернутися, треба було раніше втекти. А тут місця у нічній зміні вибити все не вдавалось. Приблизно о третій годині дня один із пекарів погодився нарешті поступитися своїм місцем на найближчу ніч, тож тепер йшлося ще про одне. У той самий час я побіг до друзів за деякими речами. До 6-го блоку пішов дуже обережно, ніби до хворого 40 (блок 18-а), який знав про мій план. У нього міняв два рази взуття. Був у поручника 76 (блок 27), який дав нам на дорогу теплу спідню білизну – сині лижні штани, щоб одягнути під звичайні. Колега 101 (блок 28) дав мені темно-синю вітрівку.

Час було майже вичерпано, а проте все ще не було місця в пекарні для другого. На бігу, з великими чобітьми, які для носіння не годилися, бо були незручні, я майже натрапив на старшого табору. Я поставив їх у коридорі 25-го блоку під дверима блочного 80 і через брак часу не міг увійти, щоб щось пояснити. Вибігаючи з блоку, я натрапив на капітана 1 і без пояснень сердечно попрощався. Затим частково переодягнувся на блоці 22а в присутності полковника 122, капітана 60 і колеги 92. Із верхніх ліжок вони спостерігали за моїми швидкими рухами, під час записання під смугастий одяг вітрівки й лижних штанів схвально кивали головами. Капітан 60 гумором висловив свою улюблену приказку: «У-у-у, недо-о о обре». Потім я попрощався з приятелем 59, який дав мені на дорогу трохи доларів та марок. Решту приготувань здійснив на верхньому ліжку приятеля – поручника 98, при цьому підхорунжий 99 міцно спав, тому я не будив його.

На 15-му блоці кілька хвилин по 17-й годині ми знайшли пекаря, який погодився віддати нам нічну зміну, напевно, тому, що хотів мати в майбутньому в друзях багатих в'язнів старих номерів або, можливо, бажав увечері відпочити, мав до нас довіру, що ми в нього не заберемо роботу.

О 18-й годині ми були готові. Ясик переодягнувся в цивільний одяг, який нещодавно йому дав поручник 76, як унтеркапо міг вийти на роботу за огорожу табору в цивільному одязі. Уздовж спини, талії і на штанях були широкі яскраві

смуги, нанесені червоною фарбою. Звісно, ніхто гадки не мав, що ці смуги малював колега 118, розчиняючи порошкову фарбу у воді, а не в оліфі.

18:20 есесівець біля воріт гучним голосом прокричав «Bäckerei!⁹⁶». На цей сигнал усі ми, які належали до нічної зміни в пекарні, вибігли з 15 блоку й попрямували до воріт. День був сонячний, табір святкував, ув'язнені прогулювались. Під час бігу від блоку до воріт я зустрів кілька колег, які надзвичайно здивувалися з того, що біжу до пекарні, маючи таку гарну роботу в посылковому відділі. Я зустрів поручника 20 і підпоручника 174, але їх не боявся. Я посміхнувся їм – це були мої друзі.

Перед воротами ми вишикувалися у дві шеренги до походу. Не були цілком упевнені, що хто-небудь із пекарів, які поступилися місцем, не передумав і не прибіжить до воріт. Тоді хтось із нас, нових, повинен був би залишитись. Обидва мусили йти самі, якби захотіли піти, вже не можна перед воротами міняти план. Нас надійшло вісім чоловік: стільки, скільки було потрібно. Нас оточило аж п'ятеро есесівців. Під час підрахунку через вікно в Blockführerstuby Scharführer кинув у бік нашого супроводу: «Paßt auf!» Невже щось розуміли? Але був інший привід. Це був понеділок: день, коли завжди змінювався ескорт пекарні, стаючи до служби на весь тиждень.

Ми рушили в дорогу.

Я подумав тоді: скільки разів проходив через ворота, але ніколи так, як зараз. Тепер я знав, що повертатися ні в якому разі не можу. Вже через це я відчув радість і ніби вирости крила. Але до вильоту було ще далеко.

Марширували дорогою повз шкіряний завод. Я давно там не був. Проходячи кидав погляд на будівлі, внутрішній двір, згадував своїх колег, із якими працював, частина з них була вже мертва.

У місці, де закінчувалась дорога, по якій ми йшли з табору і де стояли будиночки, ми розділилися на дві групи. Двоє пекарів і троє есесівців пішли по шосе праворуч, у напрямку моста, до невеликої пекарні. Незмірно великий ескорт для тих двох і маленький для нас, бо з нами шістьма пішло тільки двоє есесівців, був зумовлений тим, що ці троє охоронців вирішили організувати святкове пиття.

Ми рушили ліворуч. Нарешті я побачив велику пекарню, з якої виходила денна зміна пекарів нам назустріч та двері страшні, окуті металом, великі. Тієї ночі мала точитись боротьба за наше життя.

При вході до пекарні ми пішли ліворуч, до окремої будівлі, де був склад вугілля. Там залишили наші речі, роздягнувшись повністю через високу температуру.

Там було досить темно. Ми окремо розклали свої речі, розподіляючи на такі, які слід було взяти, і такі, що слід лишити, зокрема смугастий одяг.

Два наших есесівці, особливо один, менший, так, наче в нього з'явилося передчуття, відразу почав дивитися на вхідні двері, кивати головою і говорити, що вони не дуже надійні. Промовистий Ясько почав із усмішкою говорити до нього: усе добре. Двері важкі, армовані, закриваються на великий замок, ключ есесівець носить на поясі, другий запасний ключ висить у заглибленні на стіні за

---

⁹⁶ «Пекарня»

склом, яке для отримання ключа необхідно було б розбити. Підозри есесівця були викликані передчуттям, або обов'язком, який тут з першого дня хотіла продемонструвати варта. З огляду на це понеділок не був зручним днем. Вже через кілька днів есесівці трохи звикли до співробітників і наприкінці тижня були недостатньо уважні, втрачали пильність.

Початок роботи нової зміни варти був нам на руку, адже вона прийшла сюди, як і ми з Едиком, уперше й не знала, що ми нові, тож поміж працівниками пекарні, нами та рештою ув'язнених не робила різниці.

Що ми робили в пекарні? Випічкою хліба керували цивільні пекарі, які приходили сюди з містечка, працюючи по дві зміни. Протягом ночі ми мусили випекти певну кількість буханців. Команда пекарів, які не зробили під час своєї роботи достатньої їх кількості, йшла до карцеру, цивільні пекарі та ув'язнені разом. Тому мав місце неймовірний поспіх. Протягом ночі ми повинні були здійснити п'ять випічок; п'ять разів посадити хліб і п'ять разів витягти.

Ми мали здійснити спробу виходу з пекарні після другої випічки, після першої було занадто рано. Проте пройшли перша, друга, третя і четверта випічки, а ми все ще не могли полишити пекарню. Так, як при пасьянсі, щоб карти склались, потрібно робити різні їх перестановки й перетасовування, так і там перехресчувались справи пекаря і треба було правильно все скомбінувати. Борошно, дерев'яна тирса, вугілля, вода, вивезення вже готових буханців: усі процеси відбувались одночасно, працівники перетинали один одному дороги в різних напрямках, а ще збивали з пантелику есесівські охоронці, які ходили за нами слідом, а ми повинні були так спланувати роботу, щоб у якийсь момент бути біля дверей, уникнувши поглядів і есесівців, і пекарів. А на кону цього пасьянсу стояло життя.

Ми були замкнені в пекарні через необхідність виконання роботи, яка мала бути зроблена швидко, і ми не могли перешкоджати роботі інших пекарів. Обливалися потом через страшну спеку. Ми пили воду мало не відрами. Присипляли пильність есесівців і пекарів, справляючи враження, що дуже зайняті. У власних очах ми були, як замкнені до кліток тварини, які працюють весь час над питанням умов виходу з клітки, і найголовніше – обов'язково ще цієї ночі. Години збігали. Пасьянс збивався, не лягав, вихід наразі не міг бути реалізованим. Можливості то з'являлись ненадовго, то знову зникали. Нервові напруження то збільшувалось, то зменшувалось.

Двері були в полі зору. Есесівці ходили туди й назад, наближаючись до вхідних дверей. Вікна було закрито на висячий замок, відкрити неможливо, бо поряд із ним постійно хтось крутився. Після опівночі, коли минув понеділок, ситуація змінилася – зменшилась напруга. Один із есесівців ліг і спав або вдавав, що спить; в будь-якому разі, не ходив. Пекарі теж усі були потомлені. Коли близько другої години була готова четверта випічка й лишилась тільки одна, пекарі зробили тривалу перерву й сіли підкріпитися.

Наша трійка не мала спокою. Ясик одягався вже потихеньку. Ми з Едиком маскували його рухи, нібито возили вугілля, воду, готуючись до п'ятої випічки. Насправді ми докладали останні зусилля для підготовки втечі. У якийсь момент, коли есесівець ішов до дверей у бік залу, Ясик, знаючи, що він повернеться

тільки через дві-три хвилини, вийшов в одязі, швидко відкрутив гайку, яка легко піддалася його залізним рукам, і виштовхнув шрубку з дужкою, яка впала за дверима. На зворотному шляху есесівця Ясько зник у відсіку з вугіллям. Ми ходили з тачками за цим вугіллям. В наступному турі походу есесівця від дверей, коли він був до них повернутий спиною, Ясько швидко й безшумно відсунув два верхні засуви й два нижні. Ми, курсуючи з тачками, затуляли двері почергово. Втомлені пекарі сиділи або лежали у великій залі. Ригелі вимагали більше часу, ніж гайки. Ясик в одязі, вже на очах есесівця, увійшов до вбиральні, яка була поруч із дверима. Есесівець не звернув уваги на те, що він був одягнений, як новенький, думав, що вранці це річ нормальна.

Поки все начебто складалось добре. Але раптом сталася непередбачувана ситуація. Заскочений якимсь передчуттям або, можливо, просто автоматично, есесівець підійшов до дверей і, зупинившись за півметра від них, почав їх оглядати. Я залишив тачку і став за ним в якихось 4-х метрах. Едик також застиг від жаху біля купи вугілля. Обидва чекали тільки гучного крику есесівця, щоб накинутися на нього і зв'язати. Чому той нічого не помітив? Чи в нього були заплющені очі, чи замріявся про щось – цього ми вже ніколи не дізнаємось. Думаю, що він наступного дня ламав голову в карцері. Він спокійно відвернувся від дверей і рушив у бік печей. Коли охоронець був від дверей на відстані всього 6-ти метрів, Ясик вислизнув із туалету, а я стрибнув тихо по речі, й через секунду ми вже різко натискали з Ясиком на двері. Цієї ж миті Едик прямо за спиною одного із есесівців швидко кинувся безшумно з ножом у бік ліжка з іншим сплячим есесівцем і... при перетинанні кабелю у двох місцях, взяв один його шматочок на пам'ять! У цей час ми натискали на двері, які вигнулися луком, але не відкривалися. Есесівець ішов повільно, він був від нас у 8-ми, через хвилину в 9-ти метрах. Ми ще раз натиснули на двері, які прогнулися ще більше, але не піддавалися. Едик у цей час стрибнув від ліжка есесівця по свої речі до комори, де зберігалось вугілля. Ясик подвоїв сили, у мене непомірно зросла нервова напруга, двері були сильніші від нас. Напираючи на них, ми доклали всі зусилля, які тільки могли мати на той час... різко і беззвучно відкрилися вони перед нами. Наші розпечені голови обдало холодом, блиснули зірки, ніби підморгуючи із розумінням. Все це відбулося в одну мить.

Далі – стрибок у темний простір і біг в такому порядку: Ясик, я, Едик. Одночасно в наш бік пролунало кілька пострілів. Важко описати швидкість, із якою ми бігли. Кулі нас не зачепили. Ми розтинали повітря на шматки швидкими рухами рук і ніг.

Коли були приблизно в ста метрах від пекарні, я почав кричати: «Ясик, Ясик...», але Ясик летів уперед, як скаковий кінь. Якби я міг його догнати, схопити за плечі... Відстань між нами була однакова, бігли всі рівномірно.

Пострілів у наш бік було дев'ять. Потім стихло. Есесівець, імовірно, кинувся до телефону. Той, що спав, звісно, першу хвилину був абсолютно збитий з пантелику.

Я хотів зупинити Яська, адже у мене в плані був напрям втечі під прямим кутом праворуч від того, в якому бігли. Мені вдалося це приблизно через 200–300 метрів. Ясик уповільнив крок, і я наздогнав його, Едик підійшов також.

- Ну, що? – запитав захеканий Ясьо.
- Тепер вже, напевно, нічого, – я відповів.
- Ти казав, що маєш подальший план походу.

Так, план у мене був. Треба було перебрести Солу і йти іншим берегом річки у зворотному напрямку, прямо до табору й далі на південь, на Кенти. Але біг Яська в північному напрямку все змінив. Тепер уже повертати було занадто пізно. Це було після другої години ночі. Слід було поспішати.

- Тож що тепер? – запитували колеги.
- Нічого. Пішли, – сказав я. – Я поведу далі.

Ми обидва були майже у плавках, з вузликами, з одягом під пахвою. Ми бігли досі на деякій відстані від річки, вздовж Соли на північ. Тепер, після маскування і залишення добре прихованих у кущах смугастих штанів, які через помилку ми взяли з собою, я вів нас на самісінький берег річки (лівий) кущами далі, на північ. Едик, відповідаючи на питання чи має пакет з порошкоподібним тютюном, заявив, що в нього був, але під час бігу все висипалось. Якби за нами пустили собак, винюхали б цей тютюн. Я його висушив і перетер вже дуже давно, ще працюючи в ложкарні, коли ми мали приготувати втечу для колег. Тоді ж, щоправда, все занадто швидко висипалось, але трохи захистило сліди.

Не змінюючи обраного напрямку на північ, ми мали перед собою притоку річки. Сола впадала у Віслу, але перед Солою, праворуч, був залізничний міст, який, за повідомленням, охоронявся постійно.

- Томек, куди йдеш? – запитав Ясик.

– Нічого не кажи. У нас немає іншого виходу і бракує часу. Ми йдемо по можливості найкоротшим шляхом.

Ми наблизилися до мосту. Я йшов першим, у мене були підбиті гумою підошви. За мною в 10-15 кроках ішов Ясик останнім – Едик. Обережно спостерігаючи за будкою з лівого боку на плацдармі мосту, я видерся на залізничний насип і міст. Колеги йшли слідом. Тихо ступаючи, ми почали досить швидко просуватися по мосту. Подолали вже третину, потім половину, наблизилися до протилежного берега, до кінця мосту... поки що ми йшли без перешкод... Нарешті, коли міст закінчився, швидко стрибнули ліворуч із насипу на луг чи поле. Несподівано для нас міст перейшли без перешкод. Вартові, напевно, забавлялися у приємній компанії під час свята...

Відтак, ліворуч траси я обрав напрямок на схід, уздовж Вісли. Орієнтуватися було легко, на небі було повно яскравих зірок. Ми вже відчували себе певною мірою вільними. Від повного відчуття свободи відділяла нас ще небезпека.

Ми почали біг по пересіченій місцевості. Праворуч залишалося містечко Освенцим. Перейшовши окопи, перетнули дорогу, рухаючись по зораних полях і лугах, наближалися й віддалялися від Вісли залежно від поворотів річки. Пізніше ми дивувалися, скільки людина може знести, коли так напружені нерви. Ми піднімалися вгору по зораному полю, з'їжджали по цементних схилах, видряпувалися, як коти, на грань якихось регульованих каналів. Нас обійшов якийсь потяг, коли ми прямували уздовж залізничних шляхів.

Нарешті, через кілька кілометрів, як нам здавалося тоді – десять (але насправді трохи менше), ми побачили перед собою на шляху паркани, бараки, вежі, дроти... Перед нами був табір і так добре відомі нам рухливі промені прожекторів. У першу мить остовпіли. Але швидко дали собі раду й зробили висновок, що це філія нашого табору, так звана Буна.

У нас не було часу на зміну напрямку. Світанок уже зафарбував небо. У прискореному темпі почали обходити табір із лівого боку. Скоро зіткнулися з дротом. Знову з'їжджали і подряпалися на схил. Ми проходили канали по довгому містку. В місці, під яким швидко рухалась вода, обережно йшли один за другим. Оминали дріт, який лежав безпосередньо в ній. Нарешті, і цей табір залишився позаду нас.

Добігли (бо все ще були здатні бігти) до берега Вісли і ним почали просуватися далі, шукаючи на всяк випадок місць для укриття на день.

Уже світало. В полі зору не було надійнішого сховку, ніж щільна смуга лісу, що чорніла далеко на видноколі. Стало абсолютно зрозуміло, що поруч, на березі Вісли, було село. На воді гойдалися човни – власність мешканців цього села. Я вирішив переплисти одним із них на протилежний берег. Човни були прикуті ланцюгами до вбитих палиць, на ланцюгах висіли замки. Ми їх оглянули й виявили, що один був складений із двох шматків за допомогою гвинта і гайки. Ясик вийняв ключа (шматок штаби з отвором для гайки), яким відкручував гвинт у пекарні. Здивував нас знову. Ключ якраз підійшов до гайки. Ми її поквапом відкрутили, й ланцюг розійшовся на дві половини.

Підіймалося сонце. Ми сіли в човен і відплили. Будь-якої миті хтось міг вийти з одного із сільських будинків, віддалених від нас на кілька десятків кроків. У кількох метрах від протилежного берега човен натрапив на міліну. У нас не було часу на переміщення, тож вистрибнули у воду і пробиратись далі довелось убрід, добре, що вода сягала пояса. Навантаженість протягом цілої ночі м'язів і суглобів давалася взнаки. Але ми намагались цього не помічати, і хутко вискочили на берег Вісли.

У двох кілометрах від нас була темна смуга лісу. Ліс, який так сильно любив, за яким сумував протягом кількох років, у цьому випадку був порятунком, це була перша справжня жива завіса, що могла нас приховати. Не можна сказати, що ми до нього побігли; бігти не було вже сил. Ми йшли прискореними кроком, але іноді, через відсутність сил, сповільнювались.

Сонце вже яскраво світило. Звіддала було чути шум мотоциклів на шосе, можливо, це була погоня за нами... Ми йшли повільно. Одяг, мій і Едика, з близької відстані видно, що трохи поношений, здалеку міг видатись темним і не дуже вирізнятись на фоні лісу, роблячи нас менш помітними. А красивий цивільний костюм Яська різав очі пронизливо-червоними смугами.

На віддалі було видно якихось людей, котрі працювали у полі. Вони мушили нас бачити. Ліс повільно наближався. Дивно, але я вперше в житті відчув запах лісу з відстані близько ста метрів. Нам у ніздрі вдарив потужний аромат, вуха наповнив чудовий щебет птахів, переважали запах вогкості й смоли. Зір заглиблювався у близьку таємницю бору. Ми проминули перші дерева й попадали на м'який мох. Лежачи на спині, я спрямовував на верхів'я дерев

думки, які хутко й радісно перетворювалися на великий знак запитання. Метаморфоза. Разючий контраст порівняно з табором, в якому, мені здається, прожив тисячі років.

Шуміли сосни, злегка погойдуючись могутніми вершинами. Де-не-де виднілися клаптики неба між гілками. Діаманти роси сяяли на листочках, чагарниках і травах. Сонце подекуди жбурляло золоті промені, освітлюючи тисячі маленьких життів: жучків, комах, метеликів. Світ птахів, як і колись, тисячі років тому, рухався, пульсував, жив власним життям, зграйки розширювались і стискувались. І все ж, незважаючи на таку кількість звуків, тут панувала тиша, величезна тиша, ізольована від крику людського, від усякої підлості сусідів, тиша, в якій не було людини. Ми на таке не очікували. Тільки тепер поверталися на землю. Проте мусили повернутись до світу людей. Як же ми були раді, що ще їх не бачимо. Отже вирішили бути від них якомога далі так довго, як це буде можливо.

Ми надто довго були без людей, однак було б важко лишити це без змін. Їжі зовсім не було. Поки ще великого голоду ми не відчували – їли заячий салат, пили воду з потічка.

І були в захваті від усього. Весь світ був для нас дорогий і чудовий, тільки не люди. У мене була коробочка меду, яку надіслали з дому, і чайна ложка. Почергово частував друзів і себе, кожному по одній ложці.

Лежачи, обговорювали події цієї ночі. Ясько мав лисину, тож покривати голову не було потреби. Ми з Едиком мали короткі стрижки. Щоб приховати відсутність волосся від людей, поцупили з пекарні дві цивільні шапки, проте Едик втратив свою під час нічного бігу крізь чагарники. Тож тепер зав'язав хустку на голові. Ми прозвали його Євуня. Ясьо для різноманітності назвався Адамом і, дивлячись на якусь зелену гілку, вибрав ім'я Гілочка: гарне як для 90 кілограмового здоров'я.

Після прання Яськом червоних смуг на костюмі в струмку, після сушіння моїх чотирьох банкнот, що були у черевіку, помарширували далі на схід. Ідучи лісами, перебігаючи невеликі відкриті місцини, здебільшого рухались через ліс, намагались поки що бути якомога далі від людей.

Перед самим вечором у нас був невеликий інцидент з гайовим, який побачив нас із деякої відстані, коли доїдали залишок меду, і бажав зупинити, вийшовши назустріч. Тоді я засів у молодняку, який виріс тут вчасно, він був настільки густий, що можна було рухатися тільки поповзом. Тут-таки я порекомендував змінити напрямок, тож ми вибралися з нього на дорогу. Йшли дорогою, а згодом знову занурилися у молодняк. Гайовий втратив слід, ми трималися дороги, що вела відповідно до написів на стовпах до місцевості Z., яке лежало на нашому шляху. До тої місцевості ми підійшли вже після заходу сонця. На горі перед містечком височіли руїни замку. Ми обійшли відкритий простір перед містечком з лівого боку, перетнули шосе між будиночками й вийшли на заліснений пагорб, прямо до руїн замку. Тут, на схилі пагорба, зарилися в торішне листя. Жахливо втомилися, лягли, щоб заснути... Так пройшов вівторок 27 квітня.

Едик заснув миттєво. Ми з Яськом після холодної купелі отримали артрит, а я ще на додачу запалення сідничного нерва. Останній час маршу я перемагав біль лише силою волі. Крім болю в правому стегні у мене був біль у колінних суглобах, що особливо посилювався під час спуску зі схилу, тож ішов, зціпивши зуби. Тепер, лежачи, я відчував менший біль, але все ж потерпав. Ясик, лежачи, болю не відчував і заснув. Я заснути не міг. Користуючись цим, я почав міркувати, що робити далі.

За вісім кілометрів звідси був кордон між Сілезією, приєднаною до Третього Рейху, та Генеральним Губернаторством, куди ми мали дістатися. Раптом мене осяяла рятівна думка, поки я сидів на листках і стогнав від болю. Я згадав 1942 рік, роботу в ложкарні, де на посаді писаря був колега 19, із яким ми часто говорили дуже щиро. Він розповідав про те, до кого пише листи, що його дядько-ксьондз мешкає прямо на кордоні, що дозвіл на прихід священника розповсюджується на обидва боки і що настоятель їздить на інший бік, маючи право брати з собою фірману й залишати його за кордоном... До села, де родичом мого друга був настоятель, тепер було 7 чи 8 кілометрів.

Едик через сон почав щось говорити, спочатку невиразно, а потім запитав якогось Бронка, чи той приніс для нього хліб (він був такий голодний, що уві сні мріяв про їжу). Раптом він прокинувся і запитав голосно, аж Ясик прокинувся:

– Ну, що? Приніс хліб?

– Хто мав принести хліб?

– Ну, Броник...

– Заспокойся, любий. Бачиш ліс, замок і нас, сплячих у листі. Тобі наснилося.

Едик приліг, але зараз же я його підняв. Була четверта година. Я вирішив вранці дістатися до ксьондза. Було недалеко, але мучили хворі суглоби. Я з болем в колінах ледве рухав ногами. Ясик потягнувся і встав, але похитнувся і почав сповзати вниз по схилу пагорба. Від болю в суглобах трохи не зомлів. І тим не менш, ми себе опанували. Перші кроки були важкі й болючі, особливо по схилу. Цю ділянку, трохи кружляючи, ми долали досить довго. Спочатку дуже повільно, а потім трохи швидше.

Ясик, щоб завести розмову, як найкраще одягнений і такий, що не потребував приховування відсутності волосся, підійшов до селянина, що поспішав на роботу, балакав з ним на ходу.

Ми підійшли до місцевості II. На лісистому пагорбі було видно костел.

Ясик відійшов від селянина, порівнявся з нами й повідомив, що потрібна нам територія – це якраз та місцевість, що навколо пагорба з костелом. Лавіруючи між полями, ми дістались дороги, на якій розташувався митний орган. Сам кордон був далі, на пагорбі. Була 7-а година. На митниці було вже кілька людей, які на нас допитливо дивилися з деякої відстані. Ми, однак, перейшли дорогу поперек, потім якийсь струмочок, йдучи по мосту, і прямували далі, на очах у людей, намагаючись іти навпростець і весело. Ми дійшли, нарешті, до щільно залісненого пагорба і при виході на його схил впали на землю, страшенно втомлені. І, ніби чекаючи на нас, заговорив дзвін із вежі костелу, який стояв поруч, на самій вершині.

– Важко, Ясю, дорогий брате, треба йти до костелу. Ти маєш людський вигляд і в костелі можеш бути тільки ти один із нашої трійки, бо можеш зайти без шапки.

Я послав Яська до священника, якому той мав повідомити, що ми були разом там, у пеклі, з його братом Францішком і його двома синами: Тадком і Лольком.

Ясьо пішов і довго не повертався. Нарешті прийшов із невиразною міною і сказав нам, що дочекався ксьондза в костелі, який служив месу, але ксьондз не хотів вірити, що нам вдалося втекти з Освенциму, і прямо заявив, що боїться, щоб це не була якась пастка. Я думаю, що коли той побачив Яська з усмішкою від вуха до вуха, йому важко було повірити, почувши про Освенцим, що Ясик там сидів (адже пройшло два з половиною роки) і що йому вдалося звідти втекти.

Я послав Яся знову, бо меса могла закінчитися, й навчав правильно говорити про те, хто з родичів на якому боці жив, куди поїхали племінники, на якому блоці їх батько застав і навіть те, що писали в листах на останнє Різдво... Ясьо пішов. Меса закінчилася. Ясьо все розказав священникові, додавши, що в куцах лежать двоє його колег, які не можуть вийти через арештантські зачіски й дивний одяг. Священик повірив і прийшов разом з Яськом до нас. Тут, уже перед нами, заломлював руки, повірив нарешті. Він почав до нас щопівгодини приходити в зарості, приносячи нам молоко, каву, булочки, хліб, цукор, масло та інші делікатеси. Виявилось, що це був зовсім не той священник, про якого ми думали, той теж був тут, але за два кілометри далі. Але цей священник знав усю історію його родини, що сиділа в Освенцимі. Під свій дах він не міг поселити нас через те, що занадто багато людей постійно перебувало на його дворі. Проте нам і тут було дуже добре серед молодих ялин і чагарників. Священик дав нам якісь ліки для суглобів. Тут ми написали перші листи до родини, які ксьондз потім їх переслав.

Увечері, коли зовсім стемніло, ксьондз дав нам доброго провідника. І все ж таки є добрі люди на світі – сказав я тоді собі. Так закінчилась середа 28 квітня.

Ми попрощалися зі священником. Колінні суглоби вже менше боліли. Ми пішли ввечері о 10:00 годині з провідником, щоб перейти кордон. Той довго нас вів, змінював напрямок, потім вказав місце і прокоментував: «Тут краще!» – після чого повернувся назад.

Можливо, тут було безпечніше, район був завалений зрізаними деревами, дротами й викопаними ровами, і прикордонна служба вважала, що сюди ніхто не піде, посилено простежуючи інші ділянки.

Відстань шириною близько 150 метрів проходили годину. Далі вже ми рухались швидко, різною територією, здебільшого тепер тримаючись дороги. Була темна ніч. Нас не могли помітити з такої відстані. Ми лише могли натрапити на патруль, але пильність і якийсь тваринний інстинкт тримали нас у безпеці. Іноді, коли дорога брала незручний напрямок, ми повертали, йдучи навпростець, орієнтуючись по зірках, брели через ліс, ярами, видряпуючись на схили. За ніч ми пройшли, лишивши позаду, як нам здалося, величезний шмат території.

Перший світанок заскочив нас у якомусь великому селі, що розтягнулось на багато кілометрів. Дорога там повертала ліворуч. Нам належало рухатись

праворуч у бік, оскільки ми побачили далеко ліворуч купку перших у цей день людей, тож довелося звернути і йти далі полями, а потім луками.

Зійшло сонце. Був четвер. Район був повністю відкритий. Рухатися вдень було ризиковано. Ми знайшли великий кущ і в ньому просиділи весь день, не в силах заснути через болотистий ґрунт, сидючи на камені або серед гілок куща заснути було також неможливо. Ввечері, коли сонце зайшло, але було ще світло, Ясик подався на розвідку в напрямку нашого подальшого руху. З'явився незабаром і повідомив, що поблизу з правого боку Вісла і якщо хочемо зберегти колишній напрям, потрібно її переплисти. Є човни і перевізник, який може нас перевезти на інший берег.

Ми вирішили переплисти в такий спосіб і наблизились до річки. Перевізник оглянув нас, і ми сіли в човен. Він хутко відскочив від берега. Ми перебрались щасливо. Після оплати марками перевізник дивно на нас подивився.

Перед нами були містечка III і IV. Ми йшли по головній дорозі через мале містечко. Люди після роботи поверталися додому. Запізнілі корови йшли до скотних дворів. Господарі, стоячи біля своїх будинків, дивилися на нас із цікавістю. Нам дуже хотілося з'їсти й випити чогось гарячого. Ночі були холодні. Я в останній раз спав з неділі на понеділок у лікарні в Освенцимі, але підходити до будинків ми ще не наважувались. На околиці, ліворуч біля воріт свого будинку, стояв якийсь немолодий чоловік і дивився на нас. Вигляд його викликав довіру, і я доручив Едикові попросити в нього молока. Едик підійшов і спитав, чи не можна купити молока. Господар почав нам махати рукою й запрошувати додому, кажучи:

– Ідіть, ідіть, я дам вам молока

Було в його словах щось таке, що турбувало, однак він мав такий приємний вигляд, що ми вирішили увійти до будинку. Він представив свою сім'ю, дружину і дітей, тоді став перед нами і сказав:

– Я вас ні про що питати не буду, але ви так не ходіть.

Потім пояснив, що сам багато через що пройшов протягом цієї війни, тож нічого не хоче знати. Нагодував нас локшиною, яйцями, хлібом і гарячим молоком, потім запропонував нічліг у сараї, де закрив нас на ключ.

– Я розумію, – сказав він, – ви не знаєте мене, але можете не турбуватися, тому не наполягаю, але, якщо ви мені вірите, залишайтеся і будьте спокійні.

У нього було обличчя, очі й зовнішність чесної людини, тож ми залишилися. Вночі, замкнуті в сараї, знову під замком, ми, проте, спали спокійно, на правдивій подушці, якої багато років не бачили. Так закінчився четвер 29 квітня.

Вранці нас відкрив сам господар, без жандармів. Нагодував, напоїв. Подякували від душі. Ми поміняли гроші. Це був щирий, чесний поляк, патріот. Так, є такі люди у світі. Його звали 175. Вся його родина радо нас приймала. Ми сказали, звідки йдемо. Відтак знову написали листа сім'ям. Зрозуміло, що не на адреси, відомі владі з Освенциму.

Після сніданку ми пішли далі: полями, лісами, залишивши V і VI з лівого боку. Далі ми пішли на VII. З п'ятниці на суботу ми ночували у якійсь окремій халупі в полі, де жило молоде подружжя з дітьми. Ми прийшли пізно, а пішли,

перш ніж вони встали вранці. Ми заплатили, подякували й продовжили шлях. Оминули VII і йшли в ліси VIII.

Була субота 1 травня, коли ми увійшли в ліси, сильно пахло смолою. Погода була чудова, промені досягали землі, пробиваючись крізь гілки й позначаючись золотими плямами. Бігали білки, проходили козулі. Поводирями були по черзі я і Ясько. Едик прикривав наш тил. День минав поки що без випадків. Сильно хотілось їсти.

Другу половину дня з 14:00 нас вів Ясько. Ми вийшли на широку дорогу, яка вела в потрібному напрямку. Близько 16:00 ми підійшли до якогось ширшого струмка, який перейшли по мосту. За мостом стояли будівлі, збоку ліворуч – будинок лісника й кілька шоп, праворуч – інші споруди. Ясьо сміливо йшов прямо на міст і в напрямку лісництва. Занадто довго нам все вдавалося, й ми перестали бути обережними. Нас ввело в оману те, що не було видно ніякої метушні, а також зелені пофарбовані віконниці лісництва всі до одної були зачинені.

Проходячи біля лісництва, ми подивилися на внутрішній двір, що був за ним і тягнувся до шопи. По двору йшов у нашому напрямку німецький солдат (можливо, що жандарм) з карабіном у руці. Ми спробували зовсім не реагувати, щоб як можна довше йти вперед, адже були вже за лісництвом в якихось 10 кроках. Своєю реакцією на те, що відбувалось, ми намагались будь-що не виказати хвилювання. По-іншому відреагував жандарм: «Halt!»⁹⁷ Але ми йшли далі, ніби нічого не чуючи. «Halt!» – пролунало знову, і в той самий час ми почули клацання затвору гвинтівки. Спокійно зупиняємося з усміхненими мінами. Солдат знаходиться за огорожею двору, в якихось 30–35 метрах від нас. Із сараю, що був розташований в 50 метрах, хутко виходить другий солдат. Тому ми говоримо: «Ja, ja, alles gut»⁹⁸, – і спокійно повертаємо в їхній бік.

Бачачи наш спокій, перший солдат, який підняв зброю був готовий вистрілити, опустив карабін. Помітивши це, я кажу спокійно: «Хлопці, біжіть!» І ми кидаємося в різні боки. Ясик – під прямим кутом до напрямку маршу, праворуч, Едик – вздовж дороги в бік маршу, ровом, а я – між ними прямо на скіс. Важко описати, як ми бігли: кожен, як міг. Стрибали через пні, паркан розплідника, куці. По нас стріляли безліч разів, часто свистіло повз вуха. У якийсь момент я відчував якимось підсвідомо, що тепер хтось цілиться в мене. Шарпнуло щось по правій руці. Я вирішив, що паскудник вцілив, але я не відчував болю. Я біг далі, швидко віддаляючись. Тоді побачив Едика з лівого боку, далеко. Я кричав до нього. Побачив, і ми почали зближуватись, побігли в одному напрямку. Ми вже були в добрих 400 метрах від лісництва, а вони все ще стріляли. Нас вже бачити не могли, я думав, що стріляють в Яська, може, його вбили...

Між тим, ми з Едиком сіли в яму під поваленим деревом. Довелося перев'язати криваву рану. У мене було прострілене праве плече, але кістку не пошкодило. Крім того, мав закривавлений одяг. Штани й куртку прострелили в чотирьох місцях. Едик запропонував залишитися в ямі, але я думав, що буде

---

⁹⁷ «Стояти»

⁹⁸ «Так, так, усе в порядку»

краще вийти з цього регіону якнайшвидше, оскільки німці можуть по телефону викликати допомогу й вчинити велику облаву. Після перев'язки рани хусткою ми рушили далі з Едиком на схід. Я подумав, що з Яськом сталося лихо, оскільки пострілів у його бік було найбільше.

Через годину ми дістались до якогось села, де прямо сказали, що ми «хлопці з лісу», що нас було троє, а тепер двоє. Вони чули постріли, імовірно, одного вбито... Ті шановні люди дали нам молока і хліба, ну і провідника, який нас привів до переправи. На поромі ми пропливли річку опинилися в якомусь більшому селі. Тут знову зустріли німецьких солдатів, але вони шукали в селі їжу, тож на нас взагалі не звертали уваги, думаючи, мабуть, що ми тутешні мешканці.

Нарешті, після виходу з села ми побачили вдалині місто ІХ – найближчу мету нашого маршру. Однак, оскільки квартира родини 164 була на іншому боці містечка, а було вже пів на восьму вечора (комендантська година тут була о восьмій), через місто, з огляду на наш одяг, вирішили не йти й зупинилися з Едиком на ніч в одного господаря на горищі, у північно-східній частині містечка.

Вранці в неділю, 2 травня, ми вирушили неподалік – до наших знайомих 176. Ми підійшли до їхнього будинку й на ганку побачили старших пана й пані, тестя й тещу 164, молоду панну – його дружину, а також дочку Марисю. Господарі посміхалися, вітали нас ввічливо і, ні про що не питаючи, запрошували додому. В будинку ми представились колегами 164-го. Господарі запросили нас до приміщення, де, відкривши двері до однієї з кімнат, ми побачили на ліжку... Яся, що солодко спав. Після його пробудження ми кинулися в обійми одне до одного.

Ясьо, пристойно одягнений, вже вчора ввечері пробрався до невеликого містечка і з'явився тут. Це пояснює те, що господарі, про все повідомлені ним, нічого нам не кажучи, запросили нас із усмішкою додому. Одяг Яся і тлумачок, що він ніс під пахвою, були прострелені в кількох місцях; його самого не було поранено. А моя рана не була небезпечною. Пощастило нам усім.

Пан 176 і пані 177 були до нас надзвичайно привітні й гостинні, пропонуючи все, що мали у власній родині й будинку, який ми отримали після довгих поневірянь. Тут треба, мабуть, по кілька разів на день повторювати, що є добрі люди в цьому світі...

Розповіді про події в Освенцимі, пережиті разом із нашим другом і дорогим для них 164, слухали з великою цікавістю, із щирим почуттям і добротою. Після знайомства і встановлення взаємної довіри, говорячи певний пароль, я просив, щоб мені допомогли встановити контакти з кимось із військової організації. Кілька годин потому я вже розмовляв із Леоном 178, якого після обміну паролями просив налагодити контакт із місцевим комендантом підпільної організації. Колега Леон надав мені можливість porozумітися з двома панамі. Один із них був з району північного ІХ, а інший з південного району, жив у семи кілометрах звідси в місті Х. Я сказав, що мені все одно, тож Леон запропонував піти до коменданта в місто Х, бо то його друг.

Я гостював у пана 176 і пані 177 протягом неділі й понеділка. У вівторок (4 травня) вранці, одягнувшись у пристойний костюм колеги Леона, я йшов поряд із ним до Х. Ясьо і Едик залишилися ще в наших нових друзів.

День був чудовий, сонячний. Ми йшли, весело розмовляючи. Леон вів велосипеда, на якому повинен був повернутися додому, якщо комендант запросить мене погостювати в нього. Я думав, ідучи, про те, що так багато сенсацій і драм у мене не було протягом останніх років, а тепер дійшли кінця. А доля тим часом підготувала знову великий, карколомний сюрприз...

Подолавши половину шляху, ми присіли в якомусь лісі на пеньках відпочити. Я запитав Леона із цікавості, яке прізвище у коменданта організації, до якого ми йдемо і якого я зустріну найближчим часом. Два слова... Для інших зовсім звичайні слова, для мене ці слова були разюче незвичними. Це був незвичний, дивовижний випадок, дивний збіг... Прізвище коменданта організації було точнісінько таким, яке я мав в Освенцимі. Я під його прізвищем сидів стільки днів у пеклі, а він про це нічого не знав. І тепер саме до нього мене вела дорога, до справжнього власника цього прізвища.

Доля? Сліпа доля? Якщо дійсно це була просто доля, то жодному разі не сліпа.

Я завмер, я припинив говорити, а Леон запитав:

– Що це ти замовк?

– Ех, нічого, трохи втомився...

Я саме рахував, скільки днів просидів у Освенцимі. Їх пройшло в цьому пеклі за дротом 947. Майже тисяча.

– Ходімо швидше, – сказав я, – на пана коменданта чекає незвичайний сюрприз.

– Якщо так, то пішли.

Ми наблизилися до красивої місцевості Х, яка була розташована у вибалках і на пагорбах, з красивим замком на одному з них. Йдучи, я думав: ну так, тут, у ІХ, я фіктивно народився. Ось сюди їздив колись 158, щоб залагодити мою справу у священника 160.

На веранді будиночка, розташованого посеред саду, сидів якийсь пан із дружиною і доньками. Ми підійшли до них. Колега Леон сказав йому на вухо, що він може говорити відкрито. Я представився прізвищем, яке мав у Освенцимі. Він відповів:

– Я теж...

– Але я – Томаш, – додав я.

– Я теж Томаш, – відповів здивований.

Колега Леон прислухався до цієї розмови вражений.

Пані спостерігала за мною.

– Але я тут народився.

І тут я перерахував: день, місяць і рік, який стільки разів у Освенцимі повторював щоразу при зміні блоку або команди, а також для списків, зроблених капо.

Онімівши, пан підхопився з місця:

– Як це, Господи?! Це мої дані!

– Так, це були ваші дані, але я жив під ними набагато більше від пана, – і я розповів йому, що сидів у Освенцимі два роки і сім місяців, а тепер звідти втік.

Різні люди по-різному можуть на це відреагувати. Мій тезка і власник прізвища, яке стільки днів, здавалося, було моїм, здвигнув раменами. Поцілувалися, обійнялись і стали відразу друзями.

– Але як це сталося? – запитував він далі.

Я поцікавився, чи знає він пана 83 з Варшави. Він відповів, що так. Я спитав, чи той мешкає там-таки? Він і це підтвердив. Виявилось, що робили там для нього паспорт, він поїхав раніше, ніж документ був готовий. Потім я скористався з цього паспорта, яких мав декілька на той час.

У родини 179 я жив три з половиною місяці. Ми надіслали повідомлення через друзів до священика 160, щоб у метричній книзі він у разі необхідності стер гумкою написані колись олівцем дані біля прізвища мого тезки.

Тут я почав створювати загін за допомогою 84 і 180, бажаючи в тому разі, якщо з Варшави прийде повідомлення щодо прийняття мого плану, потрапити до Освенциму після консультації з колегами в таборі. У нас із колегою 180 було трохи зброї та німецьке обмундирування. Я написав листа своїй родині, другу 25, який колись утік із табору з моїм звітом, а згодом працював у одному з відділів Головної Комендатури у Варшаві. Я написав лист XI до 44-го, який також утік зі звітом для налагодження контактів задля подальшої роботи.

1 червня з Варшави прилетів, як на крилах, мій друг 25, привозячи цінні повідомлення, що пані Е.О., якій я писав листи з Освенциму, на щастя, живе, як і раніше, в цій квартирі. Гестапо залякувало відповідальністю тільки сім'ю. У них не було ні підстав, ні відомостей, щоб арештувати мою уявну знайому. Вони також не знали адреси проживання моєї родини та їхні прізвища.

25 привіз мені посвідчення і гроші. Я обговорював із ним усі справи, пояснивши, що до Варшави не поїду, оскільки сподіваюся, що мені накажуть зорганізувати повстання в Освенцимі. Якщо буде чіткий наказ, як сподіваюсь, тоді до Варшави неодмінно приїду. Він сказав, що повертатиметься сам, незважаючи на те, що обіцяв сім'ї привезти мене до Варшави.

5 червня з'явився місцевий гестапівець і есесівець з Освенциму, спочатку зайшов до матері Томека (мого тезки) і запитав, де її син. Вона відповіла, що живе поруч протягом багатьох років. Приїхали до Томека. Я був тоді дуже близько. Есесівець був поінформований місцевим гестапівцем, що 84 давно тут живе. Він дивився на його обличчя і тримав папір у руках (напевно, порівнював із моєю фотографією з пухлими щоками) і запитав, чи будуть овочі восени, після чого поїхав.

У роботі в Х я зустрів першокласних людей і справжніх поляків, важливих членів організації 179, 181.

Потім 25 прислав із Варшави посилку з новітніми засобами боротьби з окупантами і лист, в якому писав, що у Варшаві не дуже прихильно поставились до організації повстання в Освенцимі (я на це сподівався), але відзначили мене за роботу в його стінах. Колега теж сподівався, що план проведення повстання буде схвалено. Між тим, у липні я отримав лист із трагічною новиною про арешт генерала Грота. Щодо трохи метушливої ситуації у Варшаві, я зрозумів, що тепер

на відповідь із приводу Освенциму я не можу тут очікувати, тож вирішив сам поїхати до Варшави.

23 серпня я був у Варшаві. У вересні приїхав Ясьо, у грудні – Едик. Я працював там в одному із відділів Головної Комендатури. Надавав потрібну допомогу колегам, що залишилися в Освенцимі, й приділяв увагу розвитку підпільної організації. Я дізнався, що 161, перебуваючи в Пав'яку, здав багатьох керівників організацій німцям в Освенцимі й пішов до них на роботу. Він був звільнений із в'язниці в Пав'яку ходив по Варшаві з пістолетом у кишені, незабаром був ліквідований патріотами на Площі Наполеона. Я знав, що він негідник, але навіть якби і хотів щось у цьому питанні змінити, було занадто пізно, тому що біля прізвища було записано: виконано сьогодні...

Якось зустрів на вулиці Славка, з яким в Освенцимі працювали кирками, мріючи про те, що він мене колись-то запросить на обід у Варшаві. Ми обидва були оптимістами і, як говорили тоді люди, думали нереально. І ось ми обоє знову зустрілися живі у Варшаві. Він ніс якусь посылку і, у відповідь на мій погляд, мало не випустив її з рук. Обідав в нього звідтоді неодноразово і відповідно до меню, яке складали у пеклі.

Жив у будинку, з якого в 1940 році поїхав до табору і де писав листи до пані Е.О., тільки поверхом вище. Отримував задоволення через деякі проблеми влади. Ніколи до кінця періоду окупації ніхто не відвідував пані Е.О. й не спілкувався на предмет моєї втечі з Освенциму. До сестри Яся та родини Едика також ніколи не заходив.

Я представив план акцій в Освенцимі керівнику з планування акцій Кедиву («Вовк» – «Зигмунт») восени 1943 року, який мені сказав: «Після війни я покажу вам файл з матеріалами про Освенцим і всі депеші пана».

Останній рапорт про Освенцим я написав на 20 машинописних аркушах і на останній сторінці повідомив про колег, якими передавав депеші, які написали власноручно, що кому і коли з цього питання передали. Я зібрав вісім таких свідчень, оскільки інші колеги або були мертві, або їх не було у Варшаві.

Окрім роботи в певному відділі Головної Комендатури, я опікувався сім'ями в'язнів, які перебували в Освенцимі, а також сім'ями загиблих. Мені в цьому допомагав колега 86. Гроші на допомогу ми отримували через добре організований осередок, що складався з трьох жінок 182, які присвятили свою роботу допомозі в'язням та їхнім родинам. Через них я був обізнаний із тим, хто в певному районі надає допомогу в Освенцимі. Сказали, що є такий собі «пістолет», який добре організував роботу, й можна через нього зв'язатися з в'язнями в Освенцимі, оскільки останнім часом контакт з організацією в таборі урвався. Він часто виїжджав, і я не міг його бачити. Але хотів полегшити йому роботу, тому дав ім'я одного в'язня з Освенциму, Мизина, щоб послався на Томаша, і для орієнтації сказав йому, що Томаш вийшов на Великдень.

Серед певних колег на волі я зустрічав кілька разів де-кого з Освенциму з тих, кому там не довіряв (були звільнені раніше), вони також думали, що я звільнений.

10 червня 1944 року на Маршалковській зустрічній раптом розкинув руки для обіймів і вигукнув: «Ну, не вірю, щоб вас з Освенциму випустили!» Я

відповів, що також не вірю, що його відпустили. Це був Олько-167. Цей щасливчик, як кіт, завжди на чотири лапи падав. Він працював як лікар у штрафній команді, яку транспортували в Равенсбрюк, звідти згодом і втік.

Мене повідомив пані 182, що той, хто працює в районі Освенциму, знову туди їде й хоче мене бачити. Я поспішив на зустріч. Я прийшов на кілька хвилин раніше приходу цього пана. Дами непомітно залишилися в іншій кімнаті, очікуючи, що вийде із зустрічі таких тузів. Я чекав протягом деякого часу, думаючи, що прийде якийсь орел. Двері відчинилися, і... увійшла маленька кулька, лис із кирпатим носиком. Але, погоджуюсь, що зовнішній вигляд часом ні про що не говорить. Ми сіли, й той пан енергійно взявся до справи зі словами: «А що, якби я взяв дошку і намалював негра? І так з цією дошкою із намальованим негром став під стіну Освенциму?»

Я встав, вибачився і пішов до пань: «З ким ви мене сконтактували? Чи можна з ним говорити серйозно?»

– Так, можна. Це чудовий організатор і... – перерахували його заслуги.

Я повернувся, думаючи, що, мабуть, у нього такий спосіб розпочинати розмову, і набрався терпіння. Коли я зайняв місце за столом, він сказав, що цей негр мені не подобається: «Може, замість негра намалювати святого Тому або великодню бабку?»

Тепер я відчув, що задихаюся від внутрішнього сміху, думав, що зламаю стілець, в який вп'явся пальцями обох рук до болю, щоб не вибухнути реготом. Потім встав і сказав, що сьогодні, на жаль, розмова наша не відбудеться, адже я поспішаю в інше місце. Це не моя вигадка, так було насправді.

У кінці липня 1944 року, за тиждень до повстання, хтось зупинив мене, їдучи на велосипеді вулицею Фільтровою й вигукуючи: «Алло». Я зупинився неохоче, як завжди в дні конспірації. До мене підійшов якийсь пан. У перший момент я його не впізнав, але тільки одну мить. Це був мій друг з Освенциму, капітан 116.

У повстанні ми з Яськом брали участь на одній ділянці. Опис наших дій і смерть мого друга подано в історії I батальйону «Угруповання Хоробріх II».

Едик отримав під час повстання 5 куль, але, на щастя, все завершилось добре.

Під час повстання був важко поранений колега 25.

Під час акції повстання я зустрів колегу 44.

Потім в іншому місці я зустрів колег, які сиділи майже до кінця в Освенцимі (січень 1945 р.): 183 і 184. Мені було дуже приємно, коли вони емоційно наперебій розповідали про втечу через пекарню, як табір сміявся, коли охоронців направили на роботу в поле, і про те, що ніяких репресій щодо колег не було. За винятком есесівців, які нас охороняли: вони відсиділи деякий час у карцері.

Я подав тут кількість людей, які загинули в Освенцимі. Коли я виходив з Освенциму, навмисне запам'ятав поточний номер: він перевищував 121 тисячу. Живих і тих, які виїхали транспортом, а також звільнених – близько 23 тисяч. Загибло близько 97 тисяч пронумерованих в'язнів.

Це не має нічого спільного з кількістю людей, яких масами, без обліку й запису імен убивали газом і спалювали. Таких, на підставі щоденного обліку, здійснюваного командою, які працювали поблизу, на момент моєї втечі з Освенциму, загинуло більше двох мільйонів.

Подав ці цифри обережно, щоб не перебільшити, слід би було такі щоденні відомості докладно обговорити.

Колеги, які там сиділи довше й були свідками вбивства газом, повідомляли кількість жертв: вісім тисяч людей на день, отже, становлять кількість плюс-мінус п'ять мільйонів людей.

Тепер я хотів би ще відзначити, що відчував серед людей, коли знову побував між ними, повертаючись з місця, про яке дійсно можна сказати: «Хто увійшов, той помер. Хто вийшов, той народився заново» – таке враження у мене склалося, не з поміж кращих чи гірших, але в цілому, серед усієї маси людської після повернення до життя, на волю.

Іноді мені здавалося, що ходжу по великому будинку й раптом відкриваю двері до якоїсь кімнати, де є самі діти...aaa!.. діти граються...

Так, провалля між тим, що для нас було найважливішим, і тим, що важило для людей на волі, тим, чим вони клопотались, з чого раділи й сумували, було занадто великим.

Але це ще не все... Занадто поширеним нині явищем стало певного ґатунку крутість. Впадала в очі цілеспрямована руйнівна робота над нівелюванням кордону між правдою і брехнею. Правда набула такої еластичності, що її розтягували, доточували до неї непотріб – так було зручніше. Чимдалі затирався кордон між чесністю та відвертим крутіством.

Не важливо, що я написав досі на цих декількох десятках сторінок, особливо для тих, що будуть їх читати, як сенсацію, але я волів би писати тут великими літерами, яких, на жаль, немає у машинному письмі, щоб усі ці голови, що під красивим проділом у волоссі мають всередині горезвісну воду (їх власники можуть подякувати матерям за міцне склепіння черепа, за те, що ця вода не тече їм із голови), трохи глибше замисляться про власне життя, поглянуть навколо себе, на людей і почнуть боротьбу із самих себе. Це буде боротьба з лицемірством, запліснявілою брехнею, інтересом, спритно її видаванням за ідею, правду й навіть велику справу .